

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	І. Бутулis, д-р історії, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р гуманіт. наук, проф. (Литва); Б. М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г. Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; М. Кротофіль, д-р габілітований, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії, проф. (Канада); В. М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А. Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В. І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22.10.15 (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Білобровець О.

Політичні настрої польського населення в Україні в 1914–1916 рр.

Дергачов О.

Український народ в історичних поглядах Володимира Винниченка

Житков О.

Соціально-правовий аналіз земельного законодавства Центральної Ради
в новітній українській історіографії

Зубко А.

Монетна вага в Арабському халіфаті

Ісаюк О.

Науковці та війна: колективні стратегії виживання викладачів Львівського університету
під час Першої Світової війни

Казакевич Г.

Латенська культура Закарпаття: Чи досі є актуальною міграційна модель?

Кириченко О.

Російське імператорське консульство у Наґасакі

Папенко Є.

Заснування та напрями діяльності молодіжного товариства "Сокіл"
у Львові наприкінці XIX – початку XX ст.

Патриляк І.

Акція "Вісла" у світлі звітних документів українського націоналістичного підпілля

Пшеничний Т.

Становище Української греко-католицької церкви в 1939–1942 рр.
у дослідженнях української наукової еміграції

Розовик О.

Аграрне становище польських селян в УСРР і проблеми його переселення у 1920–1930-х роках

Семеняк К.

Британська історична наука про формування європейської системи безпеки
та роль Великої Британії у цьому процесі у 1920–1930-х роках

Хан Є.

Інтеграція України у європейський простір вищої освіти як складова цивілізаційного вибору

CONTENTS

Bilobrovets O.

The political mood of the Polish people in Ukraine in 1914–1916

Derhachov O.

Ukrainian people in historical views of Volodymyr Vynnychenko

Zhytkov O.

Social and legal analysis land legislation of the Central Radain
the latest Ukrainian historiography

Zubko A.

Weight of coins in the Arabian caliphate.....

Isaiuk O.

Scientists and War: Collective Strategies of Survival
of Lviv University Professors during the First World War.....

Kazakevich G.

The La Tène culture of the Trans-Carpathian area: Is the migration model still relevant?.....

Kyrychenko O.

Russian Imperial consulate in Nagasaki.....

Papenko Ye.

The establishment and kinds of activities of youth Sokil society
in Lviv at the end of XIX – at the beginning of 20 centuries

Patrylak I.

Operation "Vistula" in reporting documents of Ukrainian nationalistic underground movement

Pshenychnyi T.

The position of ukrainian greco-catholic church in 1939–1942 in researches
of ukrainian scientific emigration

Rozovyk O.

Agrarian situation of polish peasants in the Ukrainian SSR and problems
of its resettlement in 1920–1930s.....

Semeniak K.

British historical study on the formation of the european security and Great Britains role
in this process in the 20–30s of the 20th century

Khan Ye.

Ukraine's integration in the european higher education as a part of civilizational choice

ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 1914–1916 РР.

У статті представлено політичні настрої польського населення в Україні в роки Першої світової війни. Вони виразились у ставленні поляків до війни й до вирішення "польського питання". Сформувались три позиції щодо об'єднання поляків та створення держави: русофільська (під патронатом Росії), австрофільська (за допомогою Австро-Угорщини) та німецька (за протекцією Німеччини). В українських землях з початком війни можна виділити три групи поляків щодо їх політично-суспільних уподобань: поборники автономії у складі Росії, скептики та прихильники австрофільської позиції.

Політичні настрої населення з ходом війни змінювались від цілковитої підтримки влади до поміркованості, потім розчарування та недовіри керівництву держави. Така ситуація викликана військовими невдачами, розоренням земель Царства Польського, захопленням Варшави, евакуацією населення, значною кількістю біженців, непослідовністю, нерішучістю та несвочасністю у вирішенні питання автономії поляків царською владою. Поляки в українських землях у своїй більшості дотримувались русофільських позицій, виступаючи за автономію в межах Росії. Такі погляди були поширені в основному серед польських землевласників та інтелігенції.

Ключові слова: Перша світова війна, польське питання, русофіли, австрофіли, німецька орієнтація.

Суспільні настрої напередодні і під час Першої світової війни були показником готовності населення до підтримки чи заперечення війни і сигналом для організації низки владних заходів. Висвітленням окремих аспектів суспільно-політичного життя поляків в Україні в межах ширших досліджень Першої світової війни займалися українські, російські і польські історики, зокрема Гуменюк А. [1], Донік О. [2], Тютюкін С. [10], Коженковський М. [20] та ін. Завданням даної розвідки є з'ясування політичних настроїв польського населення напередодні та в перші роки війни, до початку лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії.

Політичні настрої населення в Російській імперії відслідковувалися владою і фіксувалися у Міністерстві внутрішніх справ, зокрема на підставі звітів, які періодично робилися губернськими жандармськими управліннями. Особлива увага приділялася діяльності революційних організацій, політичних партій, настроїв серед певних соціальних і національних груп, зокрема польського, єврейського й українського населення, інтелігенції, селян. Також регулярно давалася характеристика змістові і спрямованості періодичних видань.

У квітні 1914 року у доповіді начальника Київського жандармського губернського управління повідомлялось, що у Південно-Західному краї впродовж 1911–1912 рр. у суспільному житті домінувало російське населення з девізом "Росія для росіян". Ця група проводила активну агітацію за втілення у життя проекту із введення земств у 9-ти губерніях Західного краю. Протиних виступила опозиційна партія кадетів на чолі з газетою "Кіевская мысль". Відзначалось, що поляки підтримали кадетів у питанні запровадження земств, вважаючи це спеціальним ходом влади, спрямованим на зменшення впливу поляків у Південно-Західному краї. Свою роботу поляки зосередили у сфері культурних інтересів і на розвитку "шовіністичного націоналізму" серед "мирно налаштованого польського простого люду і польської інтелігенції" [11, арк. 14].

За текстом доповіді зрозуміло, що у владних структур виникла занепокоєність станом суспільного життя, яке перебувало під впливом опозиційних сил: "Ідея націоналізму та робота у цьому напрямку захиріла і суспільство перебуває під впливом інших інтересів. Незважаючи на існування відомого органу "Кієвлянин", населення відчуває потребу у більш популярній і дешевшій пресі, яка б принесла нові ідеї, зробила їх більш доступними для широких мас, а так інтелігенція зачитується опозиційними газетами, а народні маси – жовтою пресою. Однобоке підпорядкування громадськості опозиції, а також погрози антиурядових партій щодо революції, яка невпинно насувається приводять суспільство в стан прибитості і апа-

тії" [11, арк. 15]. Польська громада у цій ситуації виявляла помірковану, стриману опозиційність владі.

Влітку 1914 року напруженість у суспільстві почала зростати пропорційно зі збільшенням публікацій про можливі конфлікти у світі, а з початком війни населення країн-учасниць війни одностайно підтримало свої уряди. Публічно і масово поляки в Україні, як і у всій Російській імперії, підтримали владу у сподіванні на швидку перемогу, а також на можливість об'єднання усіх поляків і відродження державності. Таким чином, "польське питання" під час Першої світової війни стало актуальним.

Польська інтелігенція перейнялася проблемами війни і переживала події світового значення, оскільки вони могли впливати на вирішення питання незалежності Польщі. Між певними політичними групами і організаціями напередодні війни існували ідеологічні протиріччя. Наприклад, між молоддю, яка перейнялася соціалістичними ідеями, і тими, хто виступав на захист національних ідеалів. У польському суспільстві чітко виокремились три групи відповідно до державної орієнтації щодо вирішення польського питання: російська, німецька й австрійська. Спроби зближення позицій а тим більше вироблення єдиної завжди зазнавали поразки через прихильність партійним інтересам з одного боку та відсутністю ясно виражених прагнень і шляхів їх досягнення з другого.

Початок війни об'єднав, згладив тертя і навіть антагонізм, та змусив польське суспільство прислухатися до думки протилежного ідеологічного табору. Така еволюція стала можливою тільки завдяки надії на відновлення незалежності [13, арк. 73].

1 серпня 1914 року, на початку війни з'явилося звернення Верховного Головнокомандуючого, Великого князя Миколи Миколайовича до поляків, в якому наголошувалось, що "з перемогою у війні наступить час виконання заповітної мрії поляків на відродження польського народу, його примирення з братським російським народом, на возз'єднання усіх частин розтерзаной Польщі під скіпетром російського Царя і відродиться Польща, вільна у своїй вірі, мові та самоуправлінні" [3, с. 1].

Ця відозва викликала величезний ентузіазм серед поляків. Відбулись маніфестації на підтримку Росії у великих містах – Москві, Варшаві, Києві. Польська громада Києва підготувала звернення до Верховного Головнокомандуючого з подякою та заповненням у підтримці влади [8, с. 1]. Польські землевласники Волині написали адресу на ім'я Великого Князя за підписом 250 осіб та заявили про долучення до всіх заходів з відстоювання інтересів держави [9, с. 2]. Листи із висловленням вірнопідданих почуттів писали й окремі групи поляків. Так, у Житомирі, присяжний повірений Житомирського Окружного Суду Залеський став ініція-

тором складання такого листа, що підтримала значна частина польської громади [18, арк. 169].

Характеризуючи польську спільноту Київської губернії та всього Південно-Західного краю на початку серпня 1914 р., начальник Київського ГЖУ полковник Шредель писав, що "у зв'язку зі зверненням Великого Князя серед поляків визначились чотири головні течії, які показують ставлення польського суспільства до поточних подій:

1) найбільш численна група поляків вважає себе щасливою, тому що майбутнє об'єднання і могутність купуються не кров'ю її синів, які гинуть у повстаннях, а лояльністю до російського Уряду;

2) досить значна група "російської орієнтації" вважала, що зможе добитися самостійності лише спираючись на певну сильну державу, якою до цього була Австрія, а при новій спрямованості російської внутрішньої політики такою державою стала Росія. Ця група вважала, що звернення до поляків Верховного Головнокомандуючого є першим результатом мілітарної роботи, яку треба вести і надалі, щоб Росія рахувалась із силою поляків і виконала свої обіцянки. Для цього необхідно всередині імперії організувати з відповідного дозволу загони міліції і направляти їх у Царство Польське під виглядом захисту населення від мародерів і бандитизму. Така міліція у випадку якихось ускладнень виступить на захист прав поляків, до того ж часу буде займатись пропагандою серед селян і взагалі всього польського населення;

3) незначна група осіб вважала, що російському Уряду у важку для нього хвилину доводиться використовувати всі засоби для свого посилення й ослаблення суперника, а тому звернення до поляків Верховного Головнокомандуючого – це пуста обіцянка і в реальному його виконанні немає ніяких гарантій. Названа група рекомендувала на відозву Великого Князя відповісти мовчанням, щоб своєю занадто поспішною вдячністю і жертвами не накликати потім на себе насмішок ворога;

4) існувала група проавстрійської орієнтації, яка вважала перехід поляків на сторону Росії зрадою, і на думку цієї незначної групи, русофільські симпатії можуть привести до братовбивчої війни, яка послаблює націю, і тому обов'язок кожного поляка – боротися за незалежність Польщі разом із закордонними поляками в рядах австрійців, так як вони першими пообіцяли полякам свободу [16, арк. 300–301].

На початку 1915 року владними структурами відзначалось, що керівники революційних партій і протиурядових організацій визнали, що війна не підходить для якихось активних виступів і дій проти влади і зайнялись кабінетною роботою з напрацювання широкого плану дій після закінчення війни [11, арк. 23].

Однак, упродовж 1915 року в суспільних настроях польського населення відбулися зміни. Вони були зумовлені, зокрема, евакуацією населення із захоплених німцями територій Царства Польського і Галичини, політикою воюючих країн щодо поляків та виконанням даних ними обіцянок. Навесні 1915 року відзначалось охолодження симпатій поляків до Росії, викликаних відозвою Великого Князя Миколи Миколайовича, через сумнів у можливості імперії виконати дані обіцянки, а також внаслідок затяжного характеру війни, яка всією руйнівною силою проявилася на польській землі. До того ж у польському суспільстві поширювались чутки про майбутнє благоденство для поляків від німців. Вони не знаходили фактичного підтвердження, однак призводили до погіршення ставлення поляків до Росії.

Польське суспільство знаходилося у стані очікування, усуваючись від дійсного співробітництва з російським урядом, відчувалось легке роздратування і озлоблення через затягування вирішення "польського питання". У кращому

випадку ці настрої трактувались як байдужість і недовіра до обіцянок Росії, що з великою вірогідністю мали підштовхнути до активних виступів за незалежність.

У березні 1915 року київські студентські організації "Полонія", "Філареція" і "Незалежний прогрес" налагодили стосунки з Варшавою з метою отримання інформації про настрої і течії, які там існували. Ця інформація одразу ж передавалась до старшого польського покоління, яке було в тісному контакті з молоддю через інститут "патронатів". Майбутнє політичне становище Польщі обговорювалось у професійних колах інтелігенції – адвокатів, лікарів, землевласників. Для однієї частини польського суспільства кожна невдача Росії була святом, для іншої – подією, яка прискорювала розв'язку [13, арк. 73].

Влітку, після евакуації жителів Варшави будь-яка нелегальна робота була призупинена. Загальні інститут залишались вичікувальними. Поляки, піддані Росії не втрачали надії на здійснення урочистої декларації російського уряду про відновлення автономної Польщі. Проте, поляки-біженці Галичини вносили розлад у суспільство тим, що віддавали перевагу австрійській державності. Але всі визнавали відчутний німецький тиск в австрійських землях, який неминуче міг привести до поневолення слов'янських народів в імперії.

Швидкий відступ російських військ і здача цілої низки укріплень викликали серед польського населення розмови про невідповідність армії, але водночас і захоплення стійкістю і мужністю військових. Поляки боляче перенесли втрату Варшави. Багатьом були незрозумілі дії союзників Росії і відсутність пояснень у пресі. Більшість вважала, що Росія, рятуючи інших, буде за все розплачуватись у разі поразки [13, арк. 178].

Вже восени 1915 року очікувальний настрій поляків змінився на негативний у ставленні до російського уряду "внаслідок його прогресуючої реакційності". З'явилися презирливі відгуки про російську державну владу: "як можна інакше ставитись до народу, на чолі якого стоїть уряд, який не справляється із внутрішніми потребами країни, не передбачливої, яка не вміє вести успішну війну". В обіцяну автономію поляки більше не вірили, бо вважали, що за надані їм пільги доведеться розплачуватись занадто високою ціною у збиток собі і на російську користь. Вони готові були примиритись з німцями через те, що ті запровадили у Царстві Польському місцеве самоуправління, народну школу і польську мову [13, арк. 203].

Наприкінці 1915 року польське суспільство в українських землях знову поділилося на групи через своє ставлення до "польського питання". Значна частина польських громад і організацій вважала необхідним для 20-мільйонного народу здобуття самостійності. Більш праві помірковані об'єднання погоджувались на автономію у межах Росії, натомість ліві групи вважали необхідним боротися за відновлення польської республіки – Речі Посполитої. Поляки були також упевнені, що позитивне вирішення національного питання, а саме створення самостійної держави, буде залежати від англіців, французів та італійців на мирній конференції після війни [12, арк. 71].

На початку 1916 р. поляки в Україні з великою увагою прислухались, до того, що робиться у світі і ловили звістки про події у Варшаві. Більш за все вони боялись, щоб їхні земляки не відхилились від позиції, яку визначила відозва Верховного Головнокомандуючого. Тому одні з насмішкою, інші з острахом приймали всі повідомлення про загравання німців з поляками у Варшаві. Але деякі факти, як, наприклад, відкриття польського університету і політехнікуму у Варшаві, визнання за польською мовою рівних прав з німецькою у діловодстві

урядових закладів, введення міського самоуправління, заставляли задуматись навіть найбільш відданих Росії поляків і побачити контраст між російською і німецькою політикою. Ці факти не пробуджували особливої симпатії до Німеччини, але викликали охолодження доброго, лояльного ставлення до Росії.

У розмовах поляки заявляли, що якби Петербург дав усе це і ще вчасно, а не із запізненням, як завжди, то всі зусилля німців відірвати їх від Росії були б марними. У такій ситуації поляки вже не задовольнялись у своїх прагненнях автономією, якої вони добивались раніше і про яку вперше офіційно заявив голова Ради міністрів І. Горемікін при залишенні російськими військами Варшави у липні 1915 р. Їх плани передбачали відродження незалежного Польського Королівства.

Про це заявив і член Державної Думи Л. Димша у Москві після наради з питань біженців. На питання якою він бачить майбутню Польщу, він відповів: "Тільки не автономною. Росія завжди запізнюється. Раніше я тільки і мріяв про автономію і не бажав нічого більшого. Зараз після всіх страхів війни і руйнування Царства Польського, після постійних розчарувань і багатьох випадків невиконання Росією своїх обіцянок, я бачу єдине вирішення польського питання у створенні самостійного Польського Королівства. Росія не навчилась поважати прав автономних областей, приклад – Фінляндія" [15, арк. 19]. Поляки були незадоволені також тим, що у новорічному призначенні членів Державної Ради до неї не було включено жодного поляка.

Разом з тим, більшість членів Державної Думи продовжувала підтримувати ідею автономії. На з'їзді польських організацій у Москві взимку 1916 року депутат Я. Гарусевич заявив, що польське коло у Думі буде притримуватись у своїй законодавчій діяльності відстоювання автономії для Польщі. Такої ж позиції дотримувались великі польські промисловці. Вони побоювались, що проведення митного кордону з Росією, у випадку проголошення Польського Королівства, вб'є польську промисловість, яка втратить російські ринки збуту і в той же час не зможе конкурувати з більш сильною німецькою промисловістю.

У польських колах велике незадоволення викликала та обставина, що польське питання слабко представлено на міжнародному рівні. Тому вони вважали за необхідне надати польському питанню більшої уваги і надіслати до союзних країн для його популяризації особливих представників – емісарів [15, арк. 20].

З початку 1916 р. значну активність почали виявляти прихильники австро-польського напрямку у питанні об'єднання усіх поляків. Ще у серпні 1914 р. у Відні відбулась конференція польських політичних груп, яка прийняла рішення замість двох раніше існуючих організацій "Ради народової" і "Тимчасової комісії" утворити один центральний орган тимчасового польського уряду – "Верховний Народний Комітет". Його головою було обрано президента Кракова доктора Лео, помірного прогресиста. До Комітету увійшли разом із представниками крайніх польських партій представники поміркованих груп, у тому числі і деякі члени "Ради народової", які були прихильниками російської орієнтації. Однак, їх була меншість і вони не могли впливати на діяльність Комітету у русофільському напрямку, тому вимушені були відмовитись від будь-якої дієвої участі в рішеннях Комітету.

Коли російські війська наблизились у Галичині до Кракова, побоюючись переслідування за свою антиросійську діяльність, голова Комітету доктор Лео зник із міста, на його посаду було обрано професора Яворського. Цей період позначився похвалюваним діяльністю прихильників русофільських тенденцій і тривав він до травня

1915 р. Після відходу російської армії з Галичини австрійська влада застосувала деякі репресивні заходи щодо польського населення за виявлені до російської армії симпатії. Восени 1915 р. після низки успішних дій противників австрійський уряд змінив своє ставлення до поляків з метою залучити їх на свою сторону і порушив питання про майбутній устрій Польщі. Для цього колишньому міністру фінансів Білінському було доручено провести роботу з об'єднання всіх поляків на основі австро-польської орієнтації. За відсутності конкретних кроків з боку Австрії місія Білінського була невдалою.

Лише наприкінці 1915 р. завдяки широко організованій у Привісленському краї австро-польській агітації, стало можливим скликати у Варшаві конференцію представників крайніх польських політичних груп, яка звернулася до населення краю з гаслом об'єднати навколо "Верховного Народного Комітету" і вимагати від австрійського і німецького урядів вирішення польського питання. Одночасно об'єднання польського суспільства під такими ж гаслами відбулось у Галичині.

У січні 1916 р. за згодою австрійського і німецького урядів, у Кракові відбулась загальна конференція представників усіх трьох частин розділеної Польщі. В якості делегатів від Привісленського краю у конференції взяли участь депутати Державної Думи Й. Парчевський і М. Лемпіцький, а також адвокати Патеке, Кемпнер й ін. ліберали і помірковані.

На конференції граф Тарновський від імені австрійського уряду заявив, що Австрія і Німеччина ідуть назустріч побажанням поляків і готові об'єднати Царство Польське з Галичиною, залишаючи за собою лише Познань. Було прийнято рішення повідомити про це російських поляків, вести з ними постійний діалог і остаточно вирішити це питання на загальному польському конгресі у Стокгольмі. Було запропоновано також створити особливі польські інформаційні бюро у Стокгольмі, Копенгагені, Бухаресті і Лозанні з покладенням на них обов'язків інформувати закордонних поляків про хід польських справ.

Після цієї конференції відбулась приватна нарада польських діячів у Лозанні, на яку прибув з Росії Р. Дмовський, лідер народових демократів. Після переконань і тиску прихильників австро-німецької орієнтації він згодився діяти в середовищі російських поляків в інтересах прозахідної орієнтації. До цієї позиції приєднався і найближчий його соратник, князь В. Чарторийський.

Таким чином, на початку 1916 року австро-німецька агітація дала свій результат, спочатку роз'єднавши прихильників русофільської орієнтації, а потім об'єднавши більшість навколо своєї пропозиції відродження незалежної Польщі під скіпетром Габсбургів, і намагалась знищити будь-які симпатії російських поляків до ідеї об'єднання Польщі під протекторатом Росії [14, арк. 15].

Така зміна політичного фронту відобразилась і на настроях поляків у всіх місцевостях Російської імперії. На закритих засіданнях у Польських Домах, інших організаціях і приватних зібраннях активно обговорювалась австро-німецька пропозиція. Більшість поляків Росії почала схильтися до її схвалення, і тільки народні демократи сумнівалися, очікуючи остаточного рішення на польському конгресі в Стокгольмі.

У Південно-Західному краї зросла кількість зборів поляків у клубах і приватно, які обговорювали ситуацію. За донесеннями жандармів, "у польських колах панувало скептичне ставлення до відозві Великого Князя і до всього російського. Поширились чутки, що відставка Верховного Головнокомандуючого – це усвідомлення імператором неможливості дати полякам обіцяну автономію". У Волинській губернії, зокрема, в костелах Жи-

томира навесні 1916 р. почали виконувати після богослужіння гімн "Боже, спаси Польщу", що піднімало національний дух поляків і викликало тривогу у влади [19, арк. 86]. За донесенням поліції, у листопаді 1916 р. у с. Великий Чернятин Бутовецької волості Ізяславського повіту на Волині селяни поляки співали пісень і раділи з того, що проголошено незалежну польську державу і скоро настане визволення для всіх поляків [17, арк. 36].

Взимку 1916 р. у Києві під час з контрактів відбувся з'їзд поляків, де також обговорювали ситуацію, пов'язану з вирішенням "польського питання". Постійно відбувалися засідання польського клубу "Огниво" у Києві, на які збиралася польська інтелігенція. Відзначалось, що загальний настрій у поляків очікувальний, більше стало виявлятися скептицизму щодо обіцянок автономії [15, арк. 10].

Увагу поляків привертало сторінки як російської, так і закордонної преси, на яких розбирали "польське питання". У передруках статей європейської преси зазначалось, що політичні кола Швеції повідомляли про плани Австрії і Німеччини дати Царству Польському тимчасову автономію на чолі з представником династії Габсбургів [4, с. 2]. Про протиріччя у цьому питанні між німцями і австрійцями повідомляла швейцарська преса. За їх відомостями, канцлер Німеччини прагнув перетворити Царство Польське на свого роду буферну державу, створивши міраж незалежності, а насправді підкоривши її Німеччині. Проти цього виступив фельдмаршал Гінденбург, який хотів відкритої анексії цієї території, й австрійські кола [5, арк. 4].

Свою позицію щодо вирішення "польського питання" подав "Дзєннік Кїївський" у статті "Чого хочуть поляки". У ній чітко окреслено, що "20-мільйонний народ з тисячолітньою історією і величезним запасом власних сил, із непереборним прагненням до життя повинен об'єднатися. Тільки за умови недоторканого самоврядування Польща незалежна чи як складова частина Російської держави може виконати свої обов'язки щодо себе і щодо інших. Ніякі буферні держави не можуть вирішити "польського питання" [6, с. 2].

Після проголошення Німеччиною і Австрією акту про створення самостійного Польського Королівства російські поляки активно обговорювали це питання і зробили низку публічних заяв. Паризька газета "Гавас" писала, що відомі поляки, які проживають за кордоном і представляють різні політичні сили і всі області Польщі, опублікували заяву, в якій зазначалось, що "польська нація нероздільна. Вона прагне до створення польської держави із трьох її частин. Зберігаючи роз'єднаність національних польських сил Німеччина і Австрія перетворюють нову державу на інструмент своєї політики. Вони вимагають, щоб поляки створили для них свою армію, яка буде захищати чужі інтереси. Тому вважаємо, що військові проекти Австро-Угорщини і Німеччини є нещастям для Польщі, а акт про створення Польського Королівства новою акцією її розділу". Цю заяву підписали 18 осіб, серед яких і лідер народової демократії Роман Дмовський [7, с. 1].

Таким чином, польські політичні настрої на українських землях упродовж війни змінювались, розділяючи та об'єднуючи суспільство навколо питання про самоврядування та відновлення державності. У підходах до "польського питання" ще до війни сформувалося три позиції щодо майбутнього облаштування Польщі з орієнтацією на різні країни: русофільська, яку підтримували російські поляки на чолі з партією народових демократів, австрофільська, прихильниками якої були Польська партія соціалістична-фракція з їх лідером Пілсудським, та польські кола, які підтримували Німеччину.

Польські соціал-демократи, пов'язані з російськими більшовиками, висунули гасла боротьби за створення польської демократичної республіки.

На початку війни поляки в Україні, як і у всій Російській імперії, підтримали царську владу в її воєнних планах. Це знайшло відображення у політичних заявах, публічних виступах відомих польських діячів, публікаціях у пресі, добровільній мобілізації населення до війська, матеріальній підтримці, турботі про біженців з перших днів війни. Після відозви Верховного Головнокомандуючого до поляків на початку війни польське суспільство поділилося на групи: тих, хто підтримує Росію в надії на перемогу у війні, об'єднанні всіх поляків та одержання автономії під владою російського царя. Була частина поляків, які недовіряли обіцянкам влади, вважаючи це засобом для використання поляків у війні. Невелика частина дотримувалась австрофільської позиції.

Упродовж 1915 р. загальні настрої населення змінюються від беззаперечної підтримки влади до стриманості, очікування розвитку наступних подій і, врешті, до недовіри. Це було викликано поразкою російського війська у війні, захопленням губерній Царства Польського і Варшави, значною кількістю біженців, евакуацією населення, неспішністю у вирішенні питання польської автономії. У 1916 р. починають набирати сили прихильники австрофільської позиції, які провели низку зібрань та з'їздів, організували потужну пропаганду своїх ідей серед поляків у всіх країнах. З проголошенням Австрією та Німеччиною Королівства Польського, створенням польського університету та технікуму у Варшаві, наданням рівних прав польській мові у Королівстві питання автономії поляків у складі Російської держави відходить на другий план. Актуальним і очевидним для більшості поляків стає відродження незалежної польської держави.

Список використаних джерел

1. Гуменюк А.О. Польські національно-політичні сили під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) / А. О. Гуменюк // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Заг. ред. С.І. Дегтярьов. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч.1. – С. 65–66.
2. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.
3. Життя Волині. – Житомир. – 1914. – 03 августа.
4. Там само. – 19 января.
5. Там само. – 08 мая.
6. Там само. – 29 мая.
7. Там само. – 02 ноября.
8. Наша Волинь. – Житомир. – 1914. – 07 августа.
9. Там само. – 28 августа.
10. Тютюкин С.В. Первая мировая война и революционный процесс в России / С.В. Тютюкин // Первая мировая война. Пролог XX века. – М.: Наука, 1999. – С. 236–249.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 4, спр. 343, 35 арк.
12. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 456, 85 арк.
13. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 463, 321 арк.
14. Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 17, 89 арк.
15. Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 56, 125 арк.
16. Там само, ф. 442, оп. 864, спр. 239, 305 арк.
17. Там само, ф. 1262, оп. 1, спр. 289, 36 арк.
18. Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1655, 286 арк.
19. Там само, ф. 1334, оп. 1, спр. 2023, 119 арк.
20. Korzeniowski M. Za złotą bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1906–1920 / M. Korzeniowski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. – 621 s.

References

1. HUMENIUK, A.O. (2011) Polskie narodowo-polityczne sily pod czas Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.). In: S.I. Dehtiarov, ed. *Proceedings of "Suspilno-politychni protsesy na ukraïnskykh zemliakh: istoria, problemy, perspektivy" all-Ukrainian scientific and practical conference, Sumy, May 2011*. Sumy: SumDU, pp. 65–66.
2. DONIK, O.M. (2002) Dïalnist hromadskykh orhanizatsii i tovarystv u spravi dopomohy viiskovym ta tsyvilnomu naselenniu v Ukraini u roky

Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.). In: *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 6, pp. 155–182.

3. Zhizn Volyni. newspaper (1916), Zhytomyr, 3 Aug.

4. Ibid, 19 Jan.

5. Ibid, 8 May.

6. Ibid, 29 May.

7. Ibid, 2 Nov.

8. Nasha Volyn. newspaper (1914), Zhytomyr, 7 Aug.

9. Ibid, 28 Aug.

10. TIUTIUKIN, S.V. (1999) Pervaia mirovaia vojna i revoliucionnyi process v Rossii. In: *Pervaia mirovaia vojna. Prolog XX veka*. Moscow: Nauka, pp. 236–249.

11. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, fond 274, opis 4, sprava 343, 35 arkushy.

12. Ibid, fond 274, opis 4, sprava 456, 85 arkushy.

13. Ibid, fond 274, opis 4, sprava 463, 321 arkushy.

14. Ibid, fond 274, opis 5, sprava 17, 89 arkushy.

15. Ibid, fond 274, opis 5, sprava 56, 125 arkushy.

16. Ibid, fond 442, opis 864, sprava 239, 305 arkushy.

17. Ibid, fond 1262, opis 1, sprava 289, 36 arkushy.

18. Ibid, fond 1335, opis 1, sprava 1655, 286 arkushy.

19. Ibid, fond 1334, opis 1, sprava 2023, 119 arkushy.

20. KORZENIOWSKI, M. (2009) *Za złotą bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1906–1920*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Надійшла до редколегії 07.09.15

O. Bilobrovets, Ph.D in History, Associate Professor
Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine

THE POLITICAL MOOD OF THE POLISH PEOPLE IN UKRAINE IN 1914–1916

This article discloses the political mood of the Polish people in Ukraine during World War I. This political mood is characterized by Poles' attitude towards the war and the "Polish matter". There were formed three positions on the consolidation of Poles and creation of Polish state: Russophile (under the patronage of Russia), Austrophile (with the help of Austria-Hungary) and German (under the patronage of Germany). There are three groups of Poles in Ukraine at the beginning of the war according to their political and social preferences: supporter of autonomy within Russia, skeptics and followers of Austrophile position.

The political mood of the people while the war varied from full support of the government to moderateness, then disappointment and mistrust to the government. This situation was caused by military failures; devastation of the lands in the Kingdom of Poland, Warsaw occupation, evacuation of the population, a large number of refugees, inconsistency, indecision of tsar authority and delay in the matter of Polish autonomy. The most Poles in Ukrainian lands followed Russophile position, supporting autonomy within Russia. Such views were common among Polish landowners and intellectuals.

Keywords: World War I, the "Polish matter", Russophile, Austrophile, German orientation.

УДК 930.1(477)

О. Дергачов, асп.
Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка, Кіровоград, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД В ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДАХ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

У статті здійснено аналіз поглядів В. Винниченка на проблеми етногенезу, географії розселення, умов формування та характерних відмінностей українського народу в процесі свого історичного розвитку. Перебуваючи під впливом, з одного боку, історичних праць представників народницької школи в українській історіографії – М. Костомарова та М. Грушевського, а з другого, марксизму, ніцшеєвського екзистенціалізму, вчень філософів і психологів – Ж. Гюйо, В. Вундта, А. Бергсона, В. Винниченко розвивує у собі екліктичне світоглядне розуміння історичних, суспільно-економічних та культурних процесів розвитку українського етносу.

За твердженням Володимира Винниченка український народ, маючи походження від антів, розвивався в умовах постійних нападів і поневолення, які впливали на формування етнопсихологічних (велетенського потенціалу національної свідомості та творчої і динамічної енергії до національного і соціального визволення поряд із сервілізмом), соціально-економічних (безбуржуазності робітничо-селянського українського народу) та культурних (двох типів українців – "українця-галичана" або "наддністрянця" та "наддніпрянця") особливостей етносу.

Тому аналіз історичних поглядів Володимира Винниченка на проблеми етногенезу, становлення та формування прикметних рис українського народу дає підстави стверджувати про чітку концептуально-історичну систему його розуміння походження, розвитку, географії розселення, історичних умов еволюції та відмінних особливостей українства.

Ключові слова: український народ, етнос, культурні надбання, етногенез, історичні процеси, етнічні території, національно-соціальне визволення.

Початки ґрунтовних різносторонніх вітчизняних досліджень українського народу як історичної спільності людей, що склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури, психічного складу, розумінням своєї єдності й відмінності, припадають на II пол. XIX – I пол. XX століття. Фундаторами напрямку і різноманітних поглядів щодо проблем етногенезу, розвитку та формування характерних рис українського етносу стали відомі українські історики, етнографи, етнопсихологи, письменники, громадсько-політичні та державні діячі цього періоду М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, І. Франко, Д. Дорошенко, С. Томашівський, І. Крип'якевич та інші [18, с. 181–334]. Оригінальні роздуми з даної проблеми представлені також у творчому доробку Володимира Винниченка (1880–1951 рр.) – відомого українського громадсько-політичного і державного діяча періоду Української революції 1917–1921 рр., талановитого й відомого у всьому світі письменника та публіциста.

Спадщина суспільно-політичного, історіософського та літературно-художнього світогляду В. Винниченка, його роздуми про суспільно-економічні, політичні, культурні, етнопсихологічні, історичні процеси і явища в Україні та світі почали привертати фахову увагу істориків, політологів і філософів лише в кінці XX – поч. XXI століть. В українській історіографії перші кроки щодо аналізу суспільно-політичних поглядів Володимира Винниченка, його політичної діяльності здійснили відомі українські дослідники В. Солдатенко та С. Кульчицький [19]. Історіософія В. Винниченка найбільш повно представлена в дослідженнях істориків О. Удота і Т. Бевз [17, с. 72–81, 245–267]. Світоглядні його реакції на події міжвоєнної доби плідно вивчалися В. Кучером [20], а соціальні та філософські основи екзистенціалізму й феноменології В. Винниченка широко висвітлювалися у ґрунтовних монографічних дослідженнях філософсько-літературного змісту Л. Павлишин, О. Петрів та В. Панченка [21, 24, 25].

Проте серед численних публікацій та монографій нами не виявлено наукових розвідок, у яких би предметно, цілісно вивчалися та критично оцінювалися світогляд і науково-публіцистична спадщина Володимира Винниченка щодо проблем історичного формування та розвитку українського народу. Тому основним завданням нашого дослідження є здійснення системного, концептуального аналізу творів В. Винниченка, які репрезентують його бачення географії розселення та особливостей етногенезу українців у контексті панівних течій гуманітарних наук європейського рівня, під впливом яких перебувала українська інтелігенція початку ХХ століття.

Слід пригадати, що термін *етнос* у науковому обігу з'явився на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. у зв'язку з формуванням етнографічної науки. Розуміння цього терміна в різних наукових школах і періодах було неоднаковим (Л. Морган вживав його для позначення раннього ступеня історії людства, Ж. Ляпуж як окремої культурної одиниці, Ж. Денікер – етнічної групи). Проте на сьогодні загальноприйнятим є таке визначення: етнос (від грец. – група, народ, плем'я) – це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями, соціально-психічними особливостями, єдністю етнічної самосвідомості та етнонімом (назвою). При цьому, *народ* як дефініція у наукових колах вживається як синонім етносу – це культурно-історична спільнота людей, що має спільну мову, виразно диференційовану від інших традиційну культуру, власний менталітет, самоназву, усвідомлення єдності свого походження і культурної відмінності [23, с. 87, 145; 22, с. 69–72].

Перебуваючи під впливом, з одного боку, історичних праць представників народницької школи в українській історіографії – М. Костомарова [13, с. 286; 2, арк. 81] та М. Грушевського [14, с. 564; 3, арк. 215], а з другого, марксизму, ніцшевського екзистенціалізму, вчень філософів і психологів – Ж. Гюйо, В. Вундта, А. Бергсона [15, с. 254–285; 1, арк. 1–91] Володимир Винниченко розвинув у собі еkleктичне світоглядне розуміння історичних, суспільно-економічних та культурних процесів етногенезу й розвитку українського етносу.

Роздуми В. Винниченка про український народ представлені в його публіцистиці – "Новооткрытый народ" [9], "Та, за яку змагалися Гітлер, Сталін та інші" [12], "Єдиний революційно-демократичний національний фронт" [7] та ін.; щоденнику [13; 14; 15; 16]; історико-політичних творах "Заповіт борцям за визволення" [8], "Поворот на Україну" [10], "Відродження нації" [4; 5; 6].

Формування українського народу в історично-концептуальному осмисленні В. Винниченка охоплює певне коло проблем, серед яких варто виокремити ключові: етногенез, географічне розселення, історичні умови розвитку та формування характерних рис українського народу.

Будучи під впливом праць видатного українського історика М. Грушевського, він був переконаний у тому, що початки етногенезу українського народу безпосередньо ведуть від давнього східнослов'янського племені ІV–VII ст. антів, що проживали між річками Прут та Оскол переважно в зоні лісостепової смуги України. Саме тому Володимир Винниченко вживає термін "анти-українці", яким підкреслює спорідненість та давні коріння українського етносу [12, с. 251]. За п'ятнадцять століть історичного розвитку, за твердженням В. Винниченка, географічний простір розселення 45-мільйонного українського народу лежав на межі Азії та Європи, загальна площа якого становила 850 тис. км²: "Живе він на південному сході Європи, між 43 і 54 градусами північної широти і між 21 і 47 градусами східної довготи (за

Грінвічем), займаючи простір від Карпатських Татр і Чорногори, від Біловезької Пущі і Поліських боліт до гирла Дунаю, Чорного моря, Кавказьких гір і доходячи до Каспійського моря" [9, с. 96–97]. Таким чином, на думку В. Винниченка, що в регіональному плані Київщина, Полтавщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Одеса, Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина, а також Кубань, де проживають нащадки запорожців, є етнічними українськими територіями [4, с. 168–169; 15, с. 75].

За переконанням Володимира Винниченка, особливості географічного простору розселення українського етносу створили специфічні історично-політичні, соціально-економічні та культурні умови для його розвитку. Багатства етнічної української території [9, с. 97–98; 4, с. 33] з давніх-давен були причинами постійних нападів і поневолення українського народу сусідніми державами, останнє з яких стало вирішальним фактором його формування [6, с. 411; 12, с. 250]: "Український клімат, українська земля, пишно-родюча, широко щедра, завжди була привабою всіх сусідів, завжди викликала навалу завойовників, починаючи з князів та королів і кінчаючи політично компартії. Ця причина лишиться навіки і навіки Україна засуджена на зазіхання гіпертрофованого егоїзму чи близького сусідського, чи якогось дальшого імперіалізму" [11, с. 19]. Тому, на його думку, починаючи з V ст., "анти-українці" піддавались постійним нападам з боку даків, готів, гунів та інших народів, але їм вдавалося з кожним сторіччям свою землю перетворювати на організовану, потужну державу [9, с. 98–99]. Проте з XII ст. на ці території почали зазіхати завойовники "брати слов'яни-поляки" та "брати слов'яни-руські", які, завдяки жорстокості та підступності, на кінець ХVІІ ст., поділивши між собою українські землі, поневолили український народ [12, с. 251; 9, с. 98]. У кінці ХVІІІ ст. українство було розділене між Австрійською і Російською імперіями [6, с. 242, 386–389].

Перша світова війна 1914–1918 рр. і революційні події в Російській та Австро-Угорській імперіях, на думку В. Винниченка, звільнили український етнос від іноземного панування. На початку 20-х років ХХ ст. українські етнічні території були знову окуповані та поділені в основному між польським і руським імперіалізмом [8, с. 83; 12, с. 252–253; 11, с. 15], а також Чехословаччиною і Румунією [12, с. 253; 8, с. 106].

З початком Другої світової війни тенденція боротьби за багаті українські землі продовжилася, але вже між Німеччиною та СРСР [12, с. 253], у процесі якої руському імперіалізму вдалось окупувати майже всю Україну [8, с. 105], встановивши московський русько-більшовицький гніт над українським народом [11, с. 3–4]. Підсумовуючи умови історичного формування і розвитку українського народу, Володимир Винниченко зробив такий щоденниковий запис: "Читати українську історію треба з бромом... до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: піддержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів" [13, с. 285]. Уся історія постійного поневолення, на його думку, зіграла вирішальну роль у формуванні етнопсихологічних, соціально-економічних та культурних особливостей українського етносу.

Аналізуючи українську минувшину, В. Винниченко був переконаний у тому, що українство має в етнопсихологічному аспекті внутрішню невичерпну, непіддатну знищенню силу своєї культури, що дозволяє йому, перебуваючи в пригнобленому становищі, зберігати свої цивілізаційні надбання [11, с. 4; 9, с. 99–101; 4, с. 36–

37]. Це явище пов'язане з тим, що в український народ закладено велетенський потенціал національної свідомості та творчої й динамічної енергії до національного і соціального визволення, засобом чого була завжди ідея української державності, що давала можливість століттями боротися за своє існування та свою свободу [9, с. 100; 7, с. 67–68; 8, с. 20].

Незважаючи на величезний внутрішній хист прагнення до свободи, історична трагедія українства, за твердженням Володимира Винниченка, полягала в тому, що в українському етносі, який у своєму власному історичному бутті пройшов усі стадії національного, а з ним і соціального гноблення, утисків, поневолення і насильства з боку іноземних агресорів [15, с. 52; 4, с. 348], сформувалася сервілістичний психічний стан [6, с. 492].

У багатьох працях, особливо у "Відродженні нації", прослідковується той факт, що В. Винниченко в соціально-економічному аспекті український народ розглядав як народ селян і робітників, підкреслюючи відсутність у ньому пануючих класів [4, с. 348; 16, с. 118; 7, с. 64]. На прикладі історії перебування українських земель у складі царської Росії цей факт він пояснював тим, що, починаючи з Переяславської угоди 1654 року, правлячі українські класи (козацька старшина), поступово зраджуючи національні інтереси за класові привілеї, зрусифікувалися (прийняли руську мову, культуру, титули та нагороди) [7, с. 65; 5, с. 43], унаслідок чого втратили будь-яку спорідненість із власним народом [5, с. 41; 6, с. 105]. Ідентичні процеси відбулись і на території інших українських земель, якими володіли поляки, румуни та угорці [6, с. 412]. Як наслідок таких історичних процесів, український етнос втратив усі свої вищі прошарки суспільства, що не дозволило йому створити своєї національної (індустріальної, торгівельно-фінансової чи аграрної) буржуазії [10, с. 21–22], яка на початку ХХ ст. як пануючий клас в Україні була за етнічною приналежністю не українською [8, с. 81; 16, с. 118] (за виключенням дрібнобуржуазної інтелігенції) [13, с. 392]. Усі вище зазначені аспекти, на його погляд, призвели до формування безбуржуазного українського робітничо-селянського народу [10, с. 34; 13, с. 406; 5, с. 313], який у часи Української революції 1917–1919 рр. став основою формування робітничо-селянської нації [5, с. 102–107; 6, с. 504].

У культурному аспекті, за твердженням Володимира Винниченка, український етнос на початку ХХ ст. вже не був цілісною однорідністю з єдиними уніфікованими особливостями традицій, світоглядного бачення та способу життя [6, с. 154–156]. Цей факт він пояснював тривалістю розділом українського народу між Річчю Посполитою, Австро-Угорщиною та Російською імперією, а також різними умовами перебування його в складі цих загарбницьких держав. У результаті такого становища розвивалася поступова відмінність тих, хто проживав на території Галичини та Наддніпрянщини, що призвела до появи двох типів українців: "українця-галичана" або "наддніпрянця", що проживав у "Галицькій Україні" (перебувала в складі Речі Посполитої і Австро-Угорської імперії) та "наддніпрянця", що проживав на території "Великої України" (перебувала в складі Російської імперії) [6, с. 242, 389].

Центральною проблемою українського етносу і "наддніпрянця", і "наддніпрянця" в соціокультурному плані була бідність на українські національно-культурні сили – інтелігенцію (інтелектуальний центр будь-якого народу) [13, с. 286]: "Окрадена, постійно грабована й мучена Україна не могла зберегти видатні культурні сили і тому люди з розвиненим соціальним підінстинком концентрують свою увагу на тих одиницях, які

чимсь випинаються над широким загальним і обогвлюють їх. На жаль, це обогвлювання не визначає великої цінності обогвлюваних" [16, с. 114]. Основною причиною цього явища, на думку В. Винниченка, була постійна агресія та окупаційна політика іноземних країн, що унеможливлювала виховання та збереження української свідомої інтелектуальної еліти (лідерів народу). Усе це призводило до того, що українство дуже часто гуртувалося навколо тих, хто не належав до культурних сил свого народу, що вело до постійних трагедій і поразок українського етносу у боротьбі за своє існування та свободу [16, с. 114].

Отже, аналіз історичних поглядів Володимира Винниченка щодо етногенезу українського народу дає підстави стверджувати про наявність у нього чіткої концептуально-історичної системи його розуміння походження, розвитку, географії розселення, історичних умов еволюції та відмінних особливостей українства. У баченні В. Винниченка, український народ, маючи походження від антив, розвивався в умовах постійних нападів і поневолення, які впливали на формування етнопсихологічних (велетенського потенціалу національної свідомості та творчої і динамічної енергії до національного і соціального визволення поряд із сервілізмом), соціально-економічних (безбуржуазності робітничо-селянського українського народу) та культурних (двох типів українців – "українця-галичана" або "наддніпрянця" та "наддніпрянця") особливостей етносу.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. 1823, оп. 1, спр. 14, 91 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 31, 275 арк.
3. ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 46, 266 арк.
4. Винниченко В. Відродження нації: Історія Української революції: у 3 ч. / Володимир Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.
5. Там само. – Ч. 2. – 328 с.
6. Там само. – Ч. 3. – 542 с.
7. Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт / Володимир Винниченко // Нова Україна (Прага). – 1923. – Ч. 1–2. – С. 56–71.
8. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К.: Криниця, 1991. – 128 с.
9. Винниченко В. Новотворений народ / Володимир Винниченко // Публіцистика [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк: К., 2002. – С. 96–102.
10. Винниченко В. Поворот на Україну / Володимир Винниченко. – Львів: Пшібрам: Вільна Громада, 1926. – 34 с.
11. Винниченко В. Розклад і погоснення / Володимир Винниченко. – Новий Ульм: Наша боротьба, 1948. – 32 с.
12. Винниченко В. Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші / Володимир Винниченко // Публіцистика [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк: К., 2002. – С. 250–254.
13. Винниченко В. Щоденник: 1911–1920 рр. / Володимир Винниченко. – Едмонтон: Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – 500 с.
14. Винниченко В. Щоденник: 1926–1928 рр. / Володимир Винниченко. – К.; Едмонтон: Нью-Йорк: Смолоскип, 2010. – Т. 3. – 624 с.
15. Винниченко В. Щоденник: 1929–1931 рр. / Володимир Винниченко. – К.; Едмонтон: Нью-Йорк: Смолоскип, 2012. – Т. 4. – 344 с.
16. Винниченко В. Щоденник (1948 р.) / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 107–122.
17. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): збірник статей / [редколегія: І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко та ін.]. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. – 280 с.
18. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
19. Кульчицький С. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К.: Видавничий дім "Альтернатива", 2005. – 376 с.
20. Кучер В. Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби: погляд із закутка / В. Кучер. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 68 с.
21. Павлишин Л.Г. Володимир Винниченко: досвід неklasичного мислення в історії української філософії / Л.Г. Павлишин. – Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 2013. – 272 с.
22. Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій / А. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 317 с.
23. Філософія: словник-довідник / І. Надольний, Г. Черушева та ін. – К.: Дельта, 2009. – 284 с.
24. Петрів О.В. Володимир Винниченко: філософський дискурс / О.В. Петрів. – Дрогобич: Вимір, 2007. – 164 с.

25. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: книга розвідок та мандрівок / В. Панченко. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladny ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 1823, opys 1, sprava 14, 91 arkushy.
2. Ibid, fond 1823, opys 1, sprava 31, 275 arkushy.
3. Ibid, fond 3803, opys 1, sprava 46, 266 arkushy.
4. VYNNYCHENKO, V. (1990) *Vidrodzhennia natsii: Istoriia Ukrainoi revoliutsii*. Vol. 1. Kyiv: Polityvdav Ukrainy.
5. Ibid, Vol. 2. Kyiv: Polityvdav Ukrainy.
6. Ibid, Vol. 3. Kyiv: Polityvdav Ukrainy.
7. VYNNYCHENKO, V. (1923) *Yedyni revoliutsiino-demokratychni natsionalnyi front. Nova Ukraina (Praha)*. 1–2, pp. 56–71.
8. Ibidem. (1991) *Zapovit bortsiam za vyzvoleniia*. Kyiv: Krynytsia.
9. Ibidem. (2002) *Novovidkrytyi narod*. In: V. Burbela, ed. *Publitsystyka*. New York, Kyiv: S.n., pp. 96–102.
10. Ibidem. (1926) *Povorot na Ukrainu*. Lviv, Příbram: Vilna Hromada.
11. Ibidem. (1948) *Rozlad i pohodzhennia*. Neu-Ulm: Nasha borotba.
12. Ibidem. (2002) *Ta, za yaku zmahalyis Hitler, Stalin ta inshi*. In: V. Burbela, ed. *Publitsystyka*. New York, Kyiv: S.n., pp. 250–254.
13. Ibidem. (1980) *Shchodennyk. Vol. 1. 1911–1920*. Edmonton, New York.
14. Ibidem. (2010) *Shchodennyk. Vol. 3. 1926–1928*. Kyiv, Edmonton, New York: Smoloskyp.

O. Derhachov, Ph.D. student

The Kirovohrad Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University, Kirovohrad

UKRAINIAN PEOPLE IN HISTORICAL VIEWS OF VOLODYMYR VYNNYCHENKO

The paper represents the views of Volodymyr Vynnychenko upon the problems of ethnogenesis, geography of settlement, conditions of formation and specific differences of the Ukrainian nation in the process of its historical development. Being under the influence, on the one hand, of the historical works of populist school of Ukrainian historiography representatives – M. Kostomarov and M. Hrushevskyi, and on the other hand, of Marxism, Nietzsche's existentialism, the ideas of philosophers and psychologists – J. Guillot, V. Wundt, A. Bergson, V. Vynnychenko developed in an eclectic ideological understanding of the historical, socio-economic and cultural processes of Ukrainian ethnic group.

According to Vynnychenko Ukrainian people, having descended from ants, developed in the conditions of constant attacks and enslavement that influenced the formation of ethnopsychological (enormous potential national consciousness and creative-dynamic energy to the national and social liberation along with servilism), socio-economic (barrels of Ukrainian worker-peasants) and cultural (two types of the Ukrainians – "Ukrainian-Galicia" or "Over-Dnister Land" and "Over-Dnieper Land inhabitants") features of the ethnic group.

Therefore, the analysis of historical views made by Vynnychenko on the problems of ethnogenesis, formation and characteristics of the formation of the Ukrainian nation gives grounds to assert a clear conceptual and historical system of his understanding of the origin, development, settlement geography, historical context and evolution of the distinguishing features of Ukrainians.

Key words: the Ukrainian nation, ethnicity, cultural heritage, ethnogenesis, historical processes, ethnic territories, national and social liberation.

УДК 930.1:332.3.021.8 (477)"1917/1918"

О. Житков, канд. іст. наук, доц., докторант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті на основі аналізу значного історіографічного матеріалу висвітлено потрактування аграрних реформ Української Центральної ради у вітчизняній історіографії перехідного періоду 1990-х – 2000-х років. Історіографічна ситуація розглядається автором у площині конфлікту дослідницького матеріалу та обмежених можливостей його теоретичного осмислення, що відкриває шляхи до посилення міждисциплінарних методів історичного пізнання. Увага концентрується на вивченні соціальних чинників земельної реформи, впровадження в практику Тимчасового земельного закону Української Центральної ради, законодавчих актів українських урядів.

Ключові слова: Центральна рада, аграрні реформи, земельне законодавство, українська історіографія, соціально-правовий аналіз.

Правознавча тематика завжди була невід'ємною складовою частиною історіографії України доби Визвольних змагань. Однак, тільки в середині 1990-х років з'явилися змістовні праці, в яких обґрунтовувалася ідея поєднання традицій дослідження аграрного законодавства Української Центральної ради (далі УЦР), практики впровадження Тимчасового земельного закону 1918 р. із професійним аналізом розмаїтих юридичних джерел української влади [7].

Перші вагомі напрацювання колег у частині здійснення експертизи Універсалів Центральної ради, нормативно-правових актів Генерального секретаріату щодо роз'яснення змісту III Універсалу, відозви Секретаріату земельних справ до земельних комітетів, які стосувалися організації роботи на місцях з обліку земельного фонду, недопущення погромів поміщицьких госпо-

15. Ibidem. (2012) *Shchodennyk. Vol. 4. 1929–1931*. Kyiv, Edmonton, New York: Smoloskyp.

16. Ibidem. (2003) *Shchodennyk (1948 r.)*. Kyivska starovyna. 3, 107–122.

17. KURAS, I.F. et al. (edn.) (2006) *Hromadsko-politychna diialnist Volodymyra Vynnychenka (do 125-richchia vid dnia narodzhennia): zbirnyk statei*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy.

18. KALAKURA, Ya.S. (2012) *Ukrainska istoriografii: kurs lektsii*. Kyiv: Heneza.

19. KULCHYTSKYI, S., SOLDATENKO, V. (2005) *Volodymyr Vynnychenko*. Kyiv: Alternatyva.

20. KUCHER, V. (2008) *Volodymyr Vynnychenko pro politychni podii mizhvoiennoi doby: pohliad iz zakutka*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy.

21. PAVLYSHYN, L.H. (2013) *Volodymyr Vynnychenko: dosvid neklasychnoho myslennia v istorii ukrainskoi filosofii*. Ternopil: Ternopilskii natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. Hnatiuka.

22. PONOMARIOV, A. (1994) *Ukrainska etnografii: kurs lektsii*. Kyiv: Lybid.

23. NADOLNYI, I. et al. (edn.) (2009) *Filosofii: slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: Delta.

24. PETRIV, O.V. (2007) *Volodymyr Vynnychenko: filosofskyi dyskurs*. Drohobych: Vymir

25. PANCHENKO, V. (2004) *Volodymyr Vynnychenko: paradoksy doli i tvorchosti: knyha rozvidok ta mandrivok*. Kyiv: Tvim inter.

Надійшла до редколегії 07.09.15

дарств в Україні, були узагальнені в історіографічному огляді І. М. Заріцької [8].

Між тим, предметний аналіз історичних та юридичних джерел засвідчує, що вагомий доробок сучасних дослідників – істориків та правознавців, загалом залишається недооціненим. Тому, головною метою автора цієї публікації є здійснення комплексного історіографічного аналізу тих праць, які презентують формування нової парадигми Визвольних змагань 1917/1918 рр. та відповідають сучасному рівню розвитку гуманітарних наук в Україні.

Методологічна криза радянської історичної науки середини вісімдесятих – початку дев'яностих років минулого століття, на думку російського історика й методолога А. Я. Гуревича, проявилася перш за все в зламі старих стереотипів і схем [20, с. 36]. Процес демонтажу радянської схеми моноконцептуальної історії "братніх

народів СРСР" наразі актуалізувався у вітчизняній історіографії наприкінці вісімдесятих років. Окремі історики наважилися на об'єктивний аналіз діяльності "експлуаторських класів" у тій мірі, в якій їм дозволяла самоцензура та методологічна озброєність. У цій площині виокремимо працю відомого дослідника Ф. Г. Турченка "Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине", яка доповнила загальну картину революційних подій нетиповими узагальненнями і непересічними сюжетами історії передреволюційної доби [26]. Опрацювавши за оригінальною методикою підрахунок розвитку соціально-економічних процесів початку ХХ століття в Україні і зівівши воедино різнопланові дані, Ф. Г. Турченко дослідив склад, чисельність, економічний стан сільської буржуазії і виявив, що біля третини великих землевласників у 1917 році за походженням були селянами і в абсолютній більшості українцями за національністю. Автор відзначив, що характерною особливістю радикальних виступів українського селянства було спрямування проти великих поміщицьких господарств, у яких у найбільшій мірі зберігалися кріпосницькі пережитки та використовувалися жорстокі методи експлуатації селянської праці. За свідченням Ф. Г. Турченка, окремі, особливо дрібні маєтки, часто залишалися "непоміченими" селянами, а земля зберігалася за поміщиками, які достатньо тривалий час могли перебувати на правах власників у господарстві. Така ситуація була типовою навіть для центральних районів України, найбільш сприятливих за умовами для здійснення радикальних аграрних перетворень. Весною 1918 року дрібне поміщицьке землеволодіння в Україні, за твердженням Ф. Г. Турченка, не було ліквідовано, як вважали деякі історики, а навпаки, тривалий час залишалося вагомим чинником економічного життя [26, с. 82].

Зростає інтерес до вивчення автентичних документів. Матеріали I Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня – 2 червня 1917 р.) дослідив І. В. Хміль. Історик ретельно відтворив підготовчу роботу щодо організації роботи з'їзду, порядок денний та хід його засідань. Спираючись на матеріали, опубліковані в газетах "Вісті з Української Центральної Ради", "Кіевская мысль", "Народна воля", "Нова рада", "Робітничая газета", І. В. Хміль охарактеризував виступи делегатів з'їзду, які торкалися питань землеустрою в Наддніпрянській Україні. Важливе археографічне значення до нашого часу зберігають опубліковані автором документи, вироблені Всеукраїнським селянським з'їздом, зокрема, резолюції "Про землю", "Про організацію селянства", постанова про "Склад Тимчасової Ради селянських депутатів, обраної Першим Всеукраїнським селянським з'їздом 2 червня 1917 р." та деякі інші джерела [29].

На основі архівних матеріалів, спогадів та аналітичних праць М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, законодавчих актів УЦР паралельно із суспільно-політичною проблематикою вивчалися соціально-економічні аспекти розбудови національної державності. Так, книгу "Сто днів" Центральної Ради О. Л. Копиленка характеризує ґрунтовний аналіз змісту чотирьох Універсалів та "Конституції Української Народньої Республіки", документів Генерального секретаріату УЦР. Автором висвітлено державницькі підходи до здійснення аграрних перетворень в Україні, які істориками республіканської історіографії української діаспори інтерпретувалися як соціально орієнтовані реформи, а в критичних відгуках їхніх опонентів – як невдалі експерименти представлених в Центральній раді соціалістичних політичних партій і українських селянських організацій [14, с. 140–141, 145].

Позитивно було сприйнято в радянській історіографії появу монографії І. В. Хміль "Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг." Зокрема, істориком Ю. І. Терещенком відзначалося, що положення цієї праці базуються на широкій джерельній основі, насамперед виявлених нових документах архівних установ Москви, Ленінграда, Києва, багатьох обласних центрів України. Наголошувалося, що автором було опрацьовано велику кількість статистичних збірників матеріалів, мемуарів учасників революційних подій, партійної періодики, а також наукових публікацій і монографій вітчизняних та зарубіжних авторів [25, с. 148–149].

Дискусійним моментом у праці І. В. Хміль є інтерпретація таких проявів аграрного руху українського селянства як розгроми поміщицьких маєтків 1917 – початку 1918 років. Головною причиною виступів селян проти поміщиків, за версією автора, були гострі класові протиріччя, а мотивацією радикальних дій – усунення поміщиків від влади, врешті, руйнування економічної основи цього суспільного стану. І. В. Хміль визнає, що розгроми завдали певної шкоди й "організованим культурним господарствам", але заперечує поширенню в діаспорній історіографії думку, що стихійність була виявом сутності, основною рисою чисельних селянських протестів в Україні.

Багато уваги автор приділив висвітленню подій, які не вкладаються в потрактування змісту аграрної революції, а саме: поширення в Україні маріонетковим радянським урядом аграрного законодавства РСФРР, процесів більшовізації селянських рад, здійснення політики класового розколу земельних комітетів, ліквідації землеволодіння заможного селянства та створення перших колективних господарств. У статистичній таблиці, укладеній І. В. Хмилем на основі архівних джерел та опублікованих матеріалів, відображено кількісний і соціальний склад, а також форми організації і напрямки виробничої діяльності перших колективних господарств, створених в Україні навесні 1918 р. Більшість з них об'єднували безземельні і малоземельні селянські господарства, які організовувалися переважно на поміщицьких або церковно-монастирських землях і на відміну від Росії, де переважали комуні, були виробничими кооперативами. На жаль, автор не завершив за задумом свого дослідження опис діяльності Товариств спільної обробки землі – ТОЗів, які були найбільш прийнятною формою поєднання й реалізації економічних інтересів українського селянства і держави [28].

Від початку 1990-х років у вітчизняній історіографії спостерігається сплеск дисертаційних досліджень історії Визвольних змагань. До кінця 1997 року, за даними В. Ф. Солдатенка, було захищено 52 дисертації на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук, які присвячувалися переважно суспільно-політичній та державотворчій тематиці революційної доби [24, с. 77]. До 2011 року, за нашими підрахунками, вже 25 осіб захистили докторські і 148 кандидатські дисертації. Дев'ятнадцять відсотків науковців висвітлювали процеси соціально-економічного характеру, зокрема, аграрних реформ урядів України 1917/1918 років. Аналіз більшості праць вказує на те, що "український проект" відбудови національної державності був тісно пов'язаний з ідеєю проведення соціальних аграрних реформ в Українській Народній Республіці, у той час як поразка соціальної аграрної політики Центральної ради й розрив із селянством оцінювалася як втрата українцями власної державності [10, с. 41, 65]. Анархія в селах і погроми поміщицьких маєтків, які стали масовим явищем від осені 1917 р., розглядалися у вітчизняних дослідженнях як чинник посилення внутрішньої нестабільності, який ро-

сійські більшовики використали з метою розвалу молоді незалежної держави – УНР, захоплення насильницьким шляхом політичної влади в Україні [16, с. 43].

Орієнтуючись на базові постулати державницької (прогетьманської) історіографії української діаспори, у котрій дотримання інтересів титульної нації, зокрема, її найширшої верстви – селянства та приватної власності на землю уводилося в абсолютизм, більшість дослідників безкомпромісно оцінювали досягнення урядів УЦР у цій сфері. Увага акцентувалася як на хибних ідеях соціалізації землі, так й організаційних помилках української влади [16, с. 9, 11].

На етапі демократичного розвитку Української революції 1917/1918 рр. велике значення мали розбіжності між задекларованими УЦР намірами усунення приватної власності на землю й політикою Генерального Секретарства в земельних справах (далі ГСЗС), очолюваного українським соціал-демократом Б. Мартосом. Перед ГСЗС була поставлена дилема: або виконати розпорядження Центральної ради стосовно якнайшвидшого проведення зрівняльного розподілу земель, і тим самим залишити всю Україну без хліба, або прикласти всі зусилля для збереження великих поміщицьких господарств, виробників товарного зерна. Завдання щодо земельної реформи, яке стояло перед УЦР, полягало в створенні таких умов, які б пом'якшили перехід до нових форм землекористування, не викликали б продовольчої катастрофи в Україні охопленій війною, роз'яснюється в дисертації О. В. Воронянського [4, с. 125].

В оцінках аграрних реформ УЦР окремі автори покладалися на висновки дослідників української діаспори С. Воліна, О. Субтельного, Р. Ковалю, які вказували на неготовність основної маси українського суспільства сприйняти в складний історичний період Першої світової війни і революції радикальний "аграрний маніфест" (Земельний закон) Української Центральної ради. Змальовуючи незмінний стан аграрних відносин в Україні на основі розмаїтих історичних джерел, вони виявили причини, які викликали найбільше незадоволення селянства збереженням існуючої системи землеволодіння, що сприяло розгортанню широкого аграрного руху в українському селі [10, с. 1, 15].

Досліджуючи селянські повстання 1917/1918 рр. в Україні, історик і правознавець П. П. Захарченко дійшов висновку, що покладені в основу III Універсалу принципи соціальної політики Центральної ради не знайшли однозначної підтримки українського загалу, так само як підготовлений у стінах Центральної ради Тимчасовий земельний закон не враховував тих змін, що відбулися у сфері майнових поземельних відносин в Україні, оскільки спирався на відірвані від життя концепції російського народництва. За переписом 1916 року в Україні великі і середні землевласники володіли близько 16 млн. посівів (81,4%), у той час як поміщикам належало лише 3 млн. 724 тис. (18,6 %) посівів, наголошував П. П. Захарченко. Тому ідея соціалізації землі викликала гостре несприйняття більшості українських селян, котрі розбудовували свої господарства на засадах індивідуальної власності. Суперечливий характер законодавчих актів Центральної ради породжував нігілістичні настрої стосовно можливості вирішення аграрного питання законним шляхом, спонукав селян до незаконних дій "з низу" [9, с. 26, 32].

За оцінками інших дослідників аграрна реформа Центральної ради, яка розроблялася впродовж другої половини 1917 року й, урешті, втілювалася в прийнятті Тимчасового земельного закону, мала утопічний характер [11, с. 70–71], а сам Закон "не регламентував економічний механізм реалізації [земельної] реформи" [12,

с. 15]. Він (закон) постає в працях лише як копія законопроекту Партії Соціалістів Революціонерів, який 1907 року було подано есерами на обговорення до Державної думи Росії. При цьому істориками зазначалося, що фундаментом такого Закону "була соціалізація землі й земельна громада, що ніколи не існувала в Україні, незважаючи на примусове накиннення її Росії" [5, с. 108, 112]. Зазначимо, що дане твердження було доволі поширеним в політичному середовищі в добу Визвольних змагань і неодноразово піддавалося критиці. Історики-аграрники з цього приводу мають іншу усталену точку зору, яка полягає в тому, що внаслідок історичних традицій розвитку земельних відносин община в українських землях Лівобережжя і Правобережжя була надзвичайно слабкою, у селах панувало переважно індивідуальне землеволодіння, а частка середняцького й заможного селянства була однією з найвищих у європейській частині Росії [19].

Висвітлення соціальних аспектів законотворення вгідно вирізняє науковий доробок А. Й. Рогожина та В. П. Гончаренка на фоні менш вартісних наукових публікацій [21]. Керуючись правилом, що аграрне питання є питанням власності, авторами праці було зроблено висновки щодо статей 1 та 2 Закону про землю, які з юридичної точки зору виписані не зовсім коректно. А саме, відповідно до змісту статті 1 право приватної власності скасувалося, у той час, як стаття 2 Закону визнавала, що "всі ці землі з їх водами надземними і підземними природними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки" [27, с. 128]. Використання в Тимчасовому земельному законі словосполучення "добро народу" створює різнобій у тлумаченні семантики юридичного терміну: "загальнодержавна власність" (І. Блага, В. Сидор) [1, с. 121; 111], або "загальнонародна власність" (О. Волошко) [2]. Термін "власність" у Тимчасовому Земельному законі УЦР законодавцем назагал не вживався. Використання словосполучення "добро народу" вказувало, як зазначено в дослідженнях окремих правознавців, на демократизм, всестановий характер Закону, гарантовані введенням статті 3 й закріплені в праві спадкового землекористування згідно з додатком до статті 13 розділу другого цього ж закону, що мав назву "Основні засади користування поверхнею землі" [21, с. 58].

Соціальна адаптація Земельного закону, на думку А. Й. Рогожина і В. П. Гончаренка, була передбачена у статті 27 Тимчасового Земельного закону УЦР, у якій зазначалося, що з числа земель, призначених для трудового використання, першочергово мали задовольнятися "потреби місцевої малоземельної та безземельної хліборобської людності, і лише в другу [чергу] – потреби місцевої нехліборобської й немісцевої людності" [21, с. 58].

Проблеми законодавчої діяльності Центральної ради широко висвітлювалися в працях правознавця О. М. Мироненка, який зосередився на дослідженні механізму політико-правового творення судової системи УНР, основних законодавчих актів, ухвалених Радою, що розкривали недоліки земельного законодавства [17], причини провальних спроб його реалізації в розпал селянських виступів у Наддніпрянській Україні навесні 1918 року [18].

Традиції формування вітчизняного земельного законодавства розглядалися в публікації В. Д. Сидор. Наголошуючи на історичному значенні Тимчасового Земельного закону Центральної ради як першого кодифікованого акту земельного законодавства УЦР, який скасовував право приватної власності на землю, авторка допускає, що цей закон обмежував норму земельного володіння 25 десятинами [22, с. 112]. Однак,

юрисдикція Тимчасового земельного закону не передбачала визначення конкретного розміру наділу і терміни *користування* ним. Ці повноваження згідно з нормами статей 7 та 8 Тимчасового Земельного закону передавалися органам самоврядування і земельним комітетам під контролем і керуванням держорганів УЦР. Законодавець передбачив такий порядок формування наділів: "Землі нарізуються земельними комітетами в приватно-трудова *користування* сільським громадам та добровільно складеним товариствам, які встановлюють правила порядкування одведеними їм землями з додержанням вимог цього закону". У статті 10 закріплювався демократичний підхід до визначення трудової норми землекористування, зокрема наголошувалося, що "встановлення цієї норми й урівнення в *користуванні* землею проводиться земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і з затвердження центрального органу державної влади" (виокремлено нами – О. Ж.) [27, с. 128–129]. Таким чином, відміна приватної власності на землю в Тимчасовому Земельному законі Центральної ради відбилася в семантиці його термінологічного апарату. Мовиться назагал про землекористування, а не про землеволодіння, як стверджувалося в аналізованій статті В. Д. Сидор.

Правове дослідження резолюцій Першого Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня – 2 червня 1917 року) "Про землю", "Про невідкладні заходи в земельній справі", чотирьох Універсалів та Земельного закону Центральної ради здійснено в працях А. С. Захарчука, В. Д. Сидор, Ю. С. Петлюка, І. М. Заріцької. На думку дослідника А. С. Захарчука, на першому етапі формування законодавчої бази українськими урядами було досягнуто виконання основних статей Земельного закону Центральної ради від 18 січня 1918 року та скасовано приватне землеволодіння, а наступним кроком мало стати утвердження принципу загальнонародної власності у формі загального землекористування, яке українській владі, з відомих історикам причин, не вдалося повністю реалізувати [23]. Нормативні, розпорядчі та правозастосувальні юридичні акти Генерального секретарства земельних справ у частині регулювання взаємовідносин центральних структур виконавчої влади із земельними комітетами, а також організації роботи селекційних станцій, заготівлі продовольства на місцях, регламентації витрат державних коштів урядовцями дослідив О. О. Волошко [3].

Проблема організації управління аграрною сферою за Центральної ради досліджувалася в науковому виданні О. Б. Кудлай, яка ґрунтовно вивчила становлення й функціонування окремих підрозділів ГСЗС – Народного міністерства земельних справ упродовж червня 1917 р. – квітня 1918 років. На жаль, основна частина документів Міністерства, яка зберігається у фонді 1060 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, не представляє в повному обсязі історію цієї державної установи. Тому в брошурі простежується певна нерівномірність викладу з ухилом у бік аналізу роботи лісового департаменту ГСЗС [28, с. 3]. Однак, у супереч цьому, О. Б. Кудлай вдалося розкрити діяльність земельного відомства на поворотних етапах підготовки земельної реформи, охарактеризувати зміст юридичних документів щодо реалізації ухвал III Універсалу, Земельного закону УЦР. Авторка виявила та розкрила проблеми, які гальмували роботу цієї важливої урядової інституції. Зокрема, нею відзначалося, що задекларовані Універсалами УЦР положення земельної реформи не завжди поділялися керівництвом Міністерства земельних справ; мала місце боротьба між двома течіями Ради з приводу шляхів розв'язання земельного питання; бракувало кваліфікованих управлінців відданих українській справі; не забезпечувалося

належне фінансування структур Міністерства та інше [15, с. 19–30, 44–66].

Історія організації підрозділів ГСЗС, визначення їхньої компетенції та повноважень розглядалися в статті Т. О. Щетиніної. Дослідниця правомірно зазначала, що Центральна рада найбільшу увагу приділяла проблемам землі й продовольства. Важливим було налагодження роботи селянських земельних комітетів, органів самоврядування на місцях під контролем центральних органів влади й управління. Реструктуризація відомства тривала впродовж усього терміну його діяльності. За умов постійних змін створити надійну систему управління аграрною сферою владі не вдалося. Функції підрозділів були розмежовані по різних секретарствах – земельних та продовольства, часто вони ототожнювалися. З цих причин важко погодитися з такими висновками авторки: "Значних результатів у комплексній організації структури відомства досягло Генеральне секретарство (міністерство) земельних справ, чому значною мірою сприяли суспільно-політичні очікування у вирішенні земельного питання" [30, с. 79].

Ці та інші проблеми досліджуваної теми достатньо ґрунтовно та аргументовано висвітлювалися в розділах колективної монографії "Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)", виданої 2007 р. під грифом Науково-дослідного Інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників (м. Черкаси). Авторка розділу "Розроблення і впровадження концепції аграрної реформи в добу Центральної ради" Н. А. Ковальова залучила до аналізу низку важливих матеріалів, які мають відношення до проблеми ефективності управлінської діяльності ГСЗМ, законодавчі акти Центральної ради, документи місцевих земельних комітетів, листування дипломатів з установами Відня та Берліну, що дозволило з'ясувати специфіку діяльності, цілі і засоби втручання Центральних держав у вирішення аграрного питання в Україні [13, с. 75–85.].

Отже, соціально-правова тематика аграрної історії 1917/1918 рр. займає поважне місце в українській історіографії. Можна стверджувати, що дослідження комплексу джерел виявило соціальні важелі тиску на владу радикальних настроїв селянства, заплутаний характер орендних земельних відносин, важкий фінансово-економічний стан поміщицьких господарств, суперечливі майнові стосунки різних верств, задіяних у використанні земельних ресурсів.

Аналіз історіографічних джерел засвідчив достатньо високий рівень презентабельності юридичних документів Центральної ради, які творилися в складних умовах революційного часу. Проте, уважити його достатньо повним можна лише за умови поглиблення джерельної бази та посилення критичної складової оцінки правотворення, стану правосвідомості суб'єктів законотворчого процесу: держави й соціальних спільнот, зокрема, українського селянства.

Список використаних джерел

1. Блага І. Обмеження права власності (з історії проблеми) / І. Блага // Право України. – 2000. – № 1. – С. 121–124; Сидор В. Д. Історично-правові передумови формування вітчизняного земельного законодавства / В. Д. Сидор // Вісник Запорізького національного університету. Серія "Юридичні науки". – 2010. – № 4. – С. 111–117.
2. Волошко О. О. Актуальні проблеми досліджень історії аграрних відносин доби Української революції [Електронний ресурс] / О. О. Волошко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 22. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_22_55. – Дата звернення: 29.05.2015.
3. Волошко О. О. Юридичні акти Генерального секретарства – Народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (листопад 1917 – січень 1918 р.) / О. О. Волошко // Вісник Запорізького державного університету: Юридичні науки. – 2003. – № 1. – С. 1–3.
4. Воронянський О. В. Економічна політика Центральної ради: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Олександр Володимирович Воронянсь-

кий; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1995. – 214 с.

5. Гомотюк О. Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Оксана Євгенівна Гомотюк; Тернопільська Академія народно-го господарства. – Тернопіль, 1997. – 186 с.

6. Дем'янюк О. М. Лютнева революція та становлення української національної державності (лютий 1917 – січень 1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Оксана Миколаївна Дем'янюк; Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1995. – 200 с.

7. Заріцька І. М. Земельне законодавство доби Української революції 1917–1921 рр. / І. М. Заріцька. – К.: Атіка, 2010. – 240 с.

8. Заріцька І. М. Питання земельних реформ доби Української революції 1917–1921 рр. у працях сучасних дослідників / І. М. Заріцька // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право. – 2011. – Вип. 157. – Ч. I. – С. 18–29.

9. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. П. Захарченко. – К.: ЗАТ "Нічлава", 1997. – 188 с.

10. Землюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): автореф... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н. І. Землюліна; Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 17 с.

11. Кічігіна Н. Р. Аграрне питання Центральної ради на сторінках "Українського історика" / Н. Р. Кічігіна // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4. – С. 70–71.

12. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ковальова Н. А.; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.

13. Ковальова Н. А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007. – 280 с.

14. Копиленко О. Л. "Сто днів" Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К.: Україна, 1992. – 204 с.

15. Кудлай А. Б. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Б. Кудлай. – К.: Поліграф дільниці Інституту історії України НАН України, 2011. – 82 с.

16. Малькін В. П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валерій Павлович Малькін; Національний університет "Острозька академія" – Острого, 2009. – 189 с.

17. Мироненко О. М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К., [б. в.], 1995. – 328 с.

18. Мироненко О. М. Недосконалість правового вирішення проблем українського села – одна з головних причин краху Центральної Ради / О. М. Мироненко // Правова система України: теорія і практика: тези доп. і наук. повідомлень наук.-практ. конф. (Київ 7–8 жовтня 1993 р.). – К.: Друкарня МВС України, 1993. – 552 с.

19. Мордвінцев В. М. Земельна реформа Столипіна та її вплив на Україну [Електронний ресурс] / В. М. Мордвінцев. – Режим доступу — <http://intkonf.org/mordvintsev-vm-selma-reforma-stolipina-ta-yii-vpliv-na-ukrainu> – Назва з екрану. – Дата звернення: 20.05.2015.

20. Нечухрин А. Н. Содержание понятия "кризис историографии" / А. Н. Нечухрин, С. П. Рамазанов // Кризисазнавство і спеціальні гісторичні дисципліни: наук. зб. – Вып. 3. – Мінськ., БДУ, 2007. – С. 35–46.

21. Рогожин А. Й. Земельне законодавство Центральної ради / А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 52–60.

22. Сидор В. Д. Історико-правові передумови формування вітчизняного земельного законодавства / В. Д. Сидор // Вісник Запорізького національного університету. Серія "Юридичні науки". – 2010. – № 4. – С. 111–117.

23. Захарчук А. С. Аграрне законодавство Центральної ради в контексті вітчизняного державотворення / А. С. Захарчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 8. – С. 22–28.

24. Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85.

25. Терещенко Ю. І. І. В. Хмель Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. – К.: Наукова думка, 1990. – 240 с. [Рецензія] / Ю. І. Терещенко // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 148–150.

26. Турченко Ф. Г. Великий Октябр і ліквідація експлуататорських класів на Україні. – Київ; Одеса: Вища школа, 1987. – 304 с.

27. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах [ред. В. А. Смолий та ін.]. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 128–130.

28. Хмель І. В. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. / І. В. Хмель. – К.: Наукова думка, 1990. – 238 с.

29. Хмель І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) / І. В. Хмель // Історичні зошити. – 1992. – № 4. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. – 36 с.

30. Щетініна Т. О. Становлення державного управління в аграрній сфері за доби Української Центральної ради (1917–1918) / Т. О. Щетініна // Науковий вісник Херсонського державного університету: Юридичні науки. – Вип. 6–2. – Том. 1. – 2014. – С. 75–79.

References

1. BLAHA, I. (2000) Obmezhenia prava vlasnosti (z istorii problemy). *Pravo Ukrainy*. 1, 121–124; SYDOR, V. D. (2010) Istorychno-pravovi peredumovy formuvannia vitchyznianoho zemelnogo zakonodavstva. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Seria: Yurydychni nauky*. 4, 111–117.

2. VOLOSHKO, O. O. (2003) Aktualni problemy doslidzhen istorii ahrarykh vidnosyn doby Ukrainsoi revoliutsii. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. [Online] 22. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnvvs_2003_22_55. [Accessed: 29 May 2015].

3. VOLOSHKO, O. O. (2003) Yurydychni akty Heneralnoho sekretarstva – Narodnoho ministerstva zemelynykh sprav Ukrainsoi Narodnoi Respubliki (lystopad 1917 – sichen 1918 r.). *Visnyk Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: Yurydychni nauky*. 1, 1–3.

4. VORONIANSKYI, O. V. (1995) Ekonomichna polityka Tsentralnoi rady. Unpublished thesis (Ph.D in History), Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet, Dnipropetrovsk.

5. HOMOTIUK, O. Ye. (1997) Tsentralna Rada v ukrainskomu derzhavotvorchomu protsesi (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). Unpublished thesis (Ph.D in History), Ternopil'ska Akademiia narodnoho hospodarstva, Ternopil.

6. DEMIANKO, O. M. (1995) Liutneva revoliutsiia ta stanovlennia ukrainskoi natsionalnoi derzhavnosti (liutyi 1917 – sichen 1918 rr.). Unpublished thesis (Ph.D in History), Kyivskiy universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.

7. ZARITSKA, I. M. (2010) Zemelne zakonodavstvo doby Ukrainsoi revoliutsii 1917–1921 rr. Kyiv: Atika.

8. ZARITSKA, I. M. (2011) Pytannia zemelnykh reform doby Ukrainsoi revoliutsii 1917–1921 rr. u pratsiakh suchasnykh doslidnykiv. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu biosursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Seria: Pravo*. 157, part 1, 18–29.

9. ZAKHARCHENKO, P. P. (1997) Selianska viina v Ukraini: rik 1918. Kyiv: ZAT "Nichlava".

10. ZEMZULINA, N. I. (1998) Selianske pytannia v Ukraini 1917–1918 rr. (Istoriografia problemy). Abstract of unpublished thesis (Ph.D in History), Kyivskiy universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.

11. KICHIHINA, N. R. (1994) Ahrame pytannia Tsentralnoi rady na storinkakh "Ukrainskoho istorika". *Ukrainskyi istoryk*. 1–4, 70–71.

12. KOVALOVA, N. A. (1999) Ahrama polityka ukrainskykh natsionalnykh uradiiv (1917–1921 rr.). Abstract of unpublished thesis (Ph.D in History), Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet, Dnipropetrovsk.

13. KOVALOVA, N. A. et al. (2007) Ahrama polityka v Ukraini periodu natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917–1921 rr.). Cherkasy: Ant.

14. KOPYLENKO, O. L. (1992) "Sto dnev" Tsentralnoi Rady. Kyiv: Ukraina.

15. KUDLAI, A. B. (2011) Stvorennia ta diialnist narodnoho ministerstva zemelynykh sprav Ukrainsoi Narodnoi Respubliki (cherven 1917 – kviten 1918 rr.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

16. MALKIN, V. P. (2009) Zemelne pytannia v Ukraini v umovakh revoliutsii 1917–1920 rr. Unpublished thesis (Ph.D in History), Natsionalnyi universytet "Ostrozka akademiia", Ostroh.

17. MYRONENKO, O. M. (1995) Svitch ukrainskoi derzhavnosti: Polityko-pravovyi analiz diialnosti Tsentralnoi Rady. Kyiv: S.n.

18. MYRONENKO, O. M. (1993) Nedoskonalist pravovoho vyrishennia problem ukrainskoho sela – odna z holovnykh prychn krakhu Tsentralnoi Rady. In: *Procedengs of "Pravova systema Ukrainy: teoriia i praktyka" scientific and practical conference*. Kyiv: MVS Ukrainy, pp. 88–91.

19. MORDVINTSEV, V. M. (2011) Zemelna reforma Stolypina ta yii vplyv na Ukrainu. [Online]. Available from: <http://intkonf.org/mordvintsev-vm-selma-reforma-stolipina-ta-yii-vpliv-na-ukrainu> [Accessed 20 May 2015].

20. NECHUKHRYN, A. N., RAMAZANOV, S. P. (2007) Soderzhanie poniatia "krizis istoriografii". *Krynsaznavstvo i spetsyialnyia historychnyia dyscypliny*, 3, 35–46.

21. ROHOZHYN, A. Y., HONCHARENKO, V. D. (1997) Zemelne zakonodavstvo Tsentralnoi rady. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2, 52–60.

22. SYDOR, V. D. (2010) Istorychno-pravovi peredumovy formuvannia vitchyznianoho zemelnogo zakonodavstva. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Seria: Yurydychni nauky*. 4, 111–117.

23. ZACHARCHUK, A. S. (2007) Ahrame zakonodavstvo Centralnoi rady v konteksti vitchyznianoho derzhavotvorennya. *Buletyn Ministerstva yustitsii Ukrainy*. 8, 22–28.

24. SOLDATENKO, V. F. (1999) Stan istoriografichnoi rozrobky ta aktualni problemy doslidzhenia istorii Ukrainsoi revoliutsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1, 68–85.

25. TERESHCHENKO, Yu. I. (1991) Y. V. Khmel (1990) Ahramnye preobrazovaniia na Ukraine. 1917–1920 hh. Kyiv: Naukova dumka (Review). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 11, 148–150.

26. TURCHENKO, F. H. (1987) *Velykyi Oktiabr i likvidatsiia ekspluatatorskikh klassov na Ukraine*. Kyiv, Odessa: Vyshcha shkola.

27. SMOLII, V. A. et al. (edn.) (1996) *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy*. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka, pp. 128–130.

28. KHMEL, I. V. (1990) *Ahramnye preobrazovaniia na Ukraine. 1917–1920 hh*. Kyiv: Naukova dumka.

29. KHMEL, I. V. (1992) Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd (28 travnia – 2 chervnia 1917 r.). *Istorychni zoshyty*. 4, 1–36.

30. SHCHETININA, T. O. (2014) Stanovlennia derzhavnoho upravlinnia v ahramni sferi za doby Ukrainsoi Tsentralnoi rady (1917–1918). *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu: Yurydychni nauky*. 6–2, Vol.1, 75–79.

O. Zhytkov, Ph.D in History, Postdoctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND LEGAL ANALYSIS LAND LEGISLATION OF THE CENTRAL RADA IN THE LATEST UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The major interpretations of agrarian reform of Ukrainian Central Rada in the national historiography transition of 1990- 2000-s have been covered on the basis of a great amount of historiographical material and represented in the paper. Historiographical situation has been considered by the author in the plane of the conflict research and the limited capacity of its theoretical conceptualizing that opens the way to strengthening interdisciplinary methods of historical knowledge.

Attention has been focused on the study of social factors of land reform and the Temporal land law of Ukrainian Central Rada implementation, the Ukrainian government legislation as well.

Keywords: Central Rada, agrarian reform, land law, Ukrainian historiography, social and legal analysis.

УДК 006,915 (495) "71"

А. Зубко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МОНЕТНА ВАГА В АРАБЬСЬКОМУ ХАЛІФАТІ

У статті розглядається історія монетної справи в Арабському халіфаті, походження норм ваги арабських монет, співвідношення одиниць монетної і торгової ваги в арабській грошово-ваговій системі. Дана характеристика скарбів арабських монет як цінного історичного джерела при вивченні монетної справи, вагових систем і напрямів внутрішньої і зовнішньої торгівлі Арабського халіфату.

Актуальність теми дослідження грошово-вагової системи Арабського халіфату має свої підстави.

У наш час монети Арабського халіфату вивченні на достатньому рівні. В той же час вагові норми арабських монет проаналізовані недостатньо. Розглядався лише вплив арабських мір на грошово-вагову систему Київської Русі. Походження арабської системи монетної і торгової ваги, її подальший розвиток в окремих країнах Близького та Середнього Сходу, ще по суті не були предметом спеціального дослідження.

Арабська система мір ваги здійснила великий вплив на розвиток давньоруської грошово-вагової системи. Давньоруська грошова одиниця куна має масу арабського срібного дирхема.

В XII–XIII ст., в період, який називали безмонетним, Київська Русь продовжує користуватися завезеними дирхемами купфі. Велика кількість їх була перелита в зливки – гривні, прикраси, кубки, чари.

Ключові слова: вагова одиниця, золота вага, срібна вага, грошова вагова система, історичне джерело, монетна справа.

Аравійський півострів, або "Щаслива Аравія", як його звали давні автори, вважався центром посередницької торгівлі. Майбутня столиця Арабського халіфату Мекка була розташована на давньому "шляху пахошів", який ішов з Ємена в Сирію, Палестину, Ірак та Єгипет. З Ємена, котрий у давні часи мав назву Сава (там в X ст. до н.е. правила Балкіс Македа – цариця Савська), везли не лише товари місцевого виробництва, але також іноземні товари, які доставляли по морю з Індії, Китаю та Африки. Торгове мореплавство по Червоному морю і Індійському океану отримало значний розвиток у добу еллінізму (IV–I ст. до н.е.), та в римсько-візантійські часи (I–VII ст.). Для перевезення цих вантажів по землях Аравії збиралися каравани в дві-три тисячі верблюдів.

Торгівля не могла існувати без використання грошей, або їх замінників, які визначали вартість товару. За даними Є.А. Беляєва: "В доісламській Мецці не було монетного двору, не карбувалася своя монета. В обігу знаходилися візантійські золоті монети, сасанідське срібло і єменські (хім'яські) гроші. Розрахунки проводилися також золотим піском, який поступав з Африки та Ємена, де він видобувався в руслах рік. Срібні зливки також були обмінною цінністю. Не тільки ці зливки і золотий пісок, але і стерті, пробиті і обрублені монети приймали на вагу. Це отримало яскраве відображення в мові: арабське дієслово "уазана лаху" – "зважити йому" мало значення "заплатити йому" [1, с. 99].

Це означає, що в доісламській Аравії вартість товарів спочатку визначали у масі золотих і срібних злиwkів. Іноземні монети з цих металів також приймали на вагу. Одиниці вагової системи одночасно вважалися одиницями грошей.

Величезна держава під назвою "Халіфат" була створена арабами в VII ст. У VIII ст., під час численних військових походів, араби підкорили своїй владі народи країн Близького і Середнього Сходу та Північної Афри-

ки. Землі Візантії та Ірану, які потрапили під владу арабів, мали набагато вищий рівень економічного і культурного розвитку, ніж аравійські землі. Під час державного будівництва араби протягом століть запозичували досягнення візантійської, іранської, індійської культур. Це стосується і розвитку грошово-вагової системи Арабського халіфату.

Як зауважував В.В. Бартольд: "Араби застали у Візантії золоту, в Персії – срібну монетну систему; така ж різниця між колишніми візантійськими і колишніми перськими областями збереглася і при ісламі. Мусульманська монетна система розрізняє золоті динари (від лат. *denarius*), срібні дирхеми (грецьке слово *drachme*, яке потрапило до Персії після Александра) і мідні фельси (грецьке *obolos*). Динари карбувалися лише в столиці імперії – в Дамаску при Омейядах, в Багдаді при Аббасидах; дирхеми карбувалися і в головних провінційних містах; фельси мали тільки місцеве значення. У Східній Персії і Середній Азії ще в X ст. грішми вважалися лише дирхеми, а динари приймалися лише як товар" [2, с. 159–160].

В Арабському халіфаті була створена своя система грошово-вагових одиниць. За нею 1 манн дорівнював 2 ратлям по 130 дирхемів. Манн – це антична міна, ратль – від грецького "літрон", "літра", дирхем – від грецького "драхма".

Ратль Багдада, столиці Арабського халіфату, вважався канонічним. Він становив 406,25 г = 90 міскалів = 130 дирхемів. Ратль Антіохії в 545,75 г був розрахунковою одиницею. У цих одиницях легко впізнати вагові міри Давньої Месопотамії. Так, ратль Багдада був асиро-вавилонською легкою міною, що використовувалась при розрахунках золотом, ратль Антіохії – асиро-вавилонською легкою міною при розрахунках сріблом. Щоправда, величину золотої міни араби незначно змінили – з 409,32 г до 406,25 г. Величина срібної міни

арабів тотожна асиро-вавилонській срібній міні з точністю до десятих частин грама.

Основу мусульманської системи монетних ваг становили дирхем та міскаль, що походив від римсько-візантійського соліда. Канонічно, за нормами шаріату, маси міскаля та дирхема співвідносилися як 10:7, але на практиці – як 3:2.

Міскаль – це маса класичного арабського золотого динара в 4,235 г. Канонічне співвідношення 10:7 визначає для срібного дирхема масу в 2,964 г, фактичне ж співвідношення 3:2 – 2,82 г. Численні знайдені монети підтверджують обидва варіанти мас срібного дирхема.

Після розпаду Арабського халіфату єдина система мір ваги зазнала змін. У мусульманських еміратах виникли ратлі не тільки у 130 дирхемів, а й у 144, 200, 300, 400, 520, 600 і більше дирхемів. Величина міскаля зросла до 4,46–4,62 г, дирхема – до 3,12–3,2 г. З плином часу виникло безліч стандартів міскаля та дирхема, за якими карбували монети.

Повірка маси монет у відповідності до встановлених нормативів здійснювалась в Арабському халіфаті за допомогою скляних важків. Зокрема, маса скляних арабських важків, які відносяться до 780 р., співпадає між собою до однієї третини міліграму [3, с. 11]. Це засвідчує рівень достеменності повірки маси монет.

Треба принципово відрізнити масу монетних одиниць від норм торгової ваги. В Арабському халіфаті "дирхем ал-кайл", або "ваговий дирхем", та ваговий міскаль мали інші норми маси, ніж монетні одиниці.

За даними джерел, співвідношення дрібних мір монетної ваги в Арабському халіфаті виглядало так. Золотий міскаль і срібний дирхем поділялися на золоті і срібні кірати і хабби. В Іраку та Ірані золотий міскаль = 20 кіратів = 60 хабб, срібний дирхем = 12 кіратів = 48 хабб. Золотий кірат = 0,212 г; срібний кірат = 0,247 г; золота хабба = 0,0706 г; срібна хабба = 0,062 г.

В Аравії, Єгипті та Сирії золотий міскаль = 24 кірати = 60 хабб; срібний дирхем = 16 кіратів = 60 хабб. Золотий кірат = 0,176 г; срібний кірат = 0,185 г; золота хабба = 0,0704 г; срібна хабба = 0,0494 г. В Магрибі золотий міскаль = 60 хабб; золота хабба = 0,0787 г.

Система дрібних мір торгової ваги в Арабському халіфаті мала такий вигляд: золотий міскаль = 20 кіратів = 24 харруби = 60 хабб = 90 камха = 240 арузз = 6000 хардалів.

Міри кірат та харруба мають однакове походження. Їх маса первісно була відповідна масі боба рожкового дерева в 0,1895 г. Маса золотого кірату в Іраку та Ірані вирахована за співвідношенням: 1 кірат = 3 хабби. Воно запозичене з асиро-вавилонської вагової системи:

1 гера = 3 боби рожкового дерева. Однак маса арабської хабби є масою зерна ячміння в 0,064 г. Тому маса золотого кірату в Іраку була іншою, ніж харруби в Єгипті.

Харруба (боб рожкового дерева) = 0,1895 г; хабба (зерно ячміння) = 0,0706 г; камха (зерно пшениці) = 0,0488 г; арузза (рисове зерно) = 0,0186 г; хардал (зерно гірчиці) = 0,000707 г.

У мірах, які використовували для торгівлі, маса хабби = 0,05 г. Іракська хабба в 0,064 г вважалася мірою ваги срібла. Хабба в 0,0706 г була мірою ваги золота. Тому слід зробити висновок, що в торгівлі користувалися хаббою, маса якої по суті відповідала масі камха – зерна пшениці. В монетному рахунку хабба відповідала масі зерна ячміння.

У торговому і монетному рахунку були й інші дрібні одиниці ваги:

джоу (зерно пшениці) = 64 хардала = 432 фатіла = 2592 накіра = 20736 кітмірів;

джоу = 0,048 г; хардал = 0,0007 г; фатіль = 0,000111 г; накір = 0,00001851 г; кітмір = 0,00000231 г.

Крім джоу і хардала, які відповідали масі зерна пшениці і гірчиці, інші складові системи дрібних мір ваги були мікроскопічними, фіктивними одиницями ваги.

В Арабському халіфаті, який охопив величезну територію від Марокко до гір Тянь-Шаню, крім арабських мір, використовували вагові міри інших цивілізацій.

Так, зокрема, у використанні була система індійських вагових мір:

дам, або танк = 20,963 г; тола = 12,0504 г; маша = 1,0042 г; вал = 0,3766 г; сорх = 0,125525 г.

Вживалися також окремі давньогрецькі та римські вагові міри:

драхмі = 4,25 г; істар = 20 г; укійя – 27,08 г.

Маса драхмі повністю відповідна обсягу давньогрецької драхми аттичної вагової системи. Назва вагової одиниці істар походить від давньогрецького статера. Однак маса істара відповідна 4,5 міскаля (по 4,46 г) = 20 г. В аттичній ваговій системі статер в 8,732 г = 1/50 міни в 436,6 г. Укійя є римською унцією. Обсяг укійї Мекки в 27,08 г повністю тотожний римській унції. Укійя = 1/12 ратля. Римська унція = 1/12 лібри, або літри. Коли обсяг арабського ратля (літри) в окремих містах Арабського халіфату став змінюватися, то це позначилося на масі укійї. В Дамаску укійя в 154,3 г, в Алеппо в 190 г, в Єрусалимі в 208,33 г, в Багдаді в 33,85 г і т.п.

З ваговою одиницею хабба в арабській ваговій системі виникла плутанина. Дирхем інколи відповідав 48, інколи 60 хаббам. Срібний монетний дирхем в 2,97 г = 60 хабб; хабба = 0,0495 г. Ваговий дирхем в 3,125 г = 60 хабб; хабба = 0,0521 г. В свою чергу в Єгипті хабба = 1/48 вагового дирхема в 3,072 г; хабба = 0,064 г [3, с. 42].

Відомо, що маса зерна ячміння – 0,064 г, зерна пшениці – 0,046 г. Тому арабські міри хабба, шаіра, перське джоу в джерелах звуться "ячмінне зерно", але в торгівлі переважно мали масу зерна пшениці в 0,05 г. Однак, як уже зазначалося, в монетному рахунку використовувалась хабба в 0,064 г = маса зерна ячміння.

Перська одиниця ваги нахуд (арабські назви – харруба, тасу) в перекладі означає "горошина". Її маса відповідна масі боба рожкового дерева в 0,1895 г. Вона тотожна римській мірі сіліква, візантійському кератіону (карату).

Стандарти торгової ваги Арабського халіфату відрізнялися від параметрів маси одиниць монетної ваги. Головними одиницями ваги тут були ратл (візантійська літра) і ман (асиро-вавилонська міна), котрі поділялися на міскалі, дирхеми і дрібні одиниці ваги. Обсяг їх можна визначити по зразковим важкам першого Арабського халіфату Омейядів. "Тут вперше нам зустрічається опублікована в 1939 р., добре збережена омейядська гиря масою в ратл із Сирії 744 р. Вона важить 337,55 г і, можливо, являє собою так званий ратл румі, тобто провінційний римський фунт в 72 соліда/міскаля. Оскільки 1 ваговий дирхем = 2/3 міскаля, то цей дирхем ал-кайл виходить достеменно рівним 3,125 г" [3, с. 13].

Тому канонічна маса вагового дирхема 3,125 г, вагового міскаля 4,464 г. "В Єгипті практичний міскаль складався з 24 каратів по 0,195 г = 4,68 г ..., тобто достеменно дорівнював 1/72 частині давнього єгипетсько-римського фунта" [3, с. 13]. Співвідношення між практичним міскалем Єгипту і канонічним міскалем Багдада таке: 20 єгипетських міскалів = 21 канонічний міскаль. Це відповідає відношенню 4,68 г до 4,46 г.

Арабський ратл за походженням є римсько-візантійською літрою. Але в Халіфаті змінили систему її поділу. Так, якщо в Римі лібра (літра) = 12 унцій по 24 скрупули; лібра = 327,45 г; унція = 27,28 г; скрупул = 1,13 г, то в Мецці ратл = 12 укійя по 40 дирхемів, тобто

1,5 кг. Канонічний для Арабського халіфату ратл Багдада = 130 дирхемів; укїя = 1/12 ратля, істар = 1/20 ратля.

Ратл Дамаску = 600 дирхемів; ратл Алеппо = 480 дирхемів; ратл Триполі = 630 дирхемів; ратл Єрусалиму = 800 дирхемів; ратл Медіни = 200 дирхемів; ратл Золотої Орди = 330 дирхемів; ратл Марокко = 180 дирхемів і т.п.

Слід зауважити, що "великий ратл" (ратл кабір) халіфату Аббасидів в 160 дирхемів = 500 г за масою схожий на давню вавилонську вагову міну в 505 г. Але система поділу арабського ратля не схожа на поділ вавилонської міни на сіклі (міна = 60 сіклів), або давньогрецької міни на драхми (міна = 100 драхм). Арабський дирхем є монетою, або ваговою одиницею масою в 2/3 золотої монети міскаля масою в 1/72 візантійської літри. Кількість дирхемів в арабському ратлі і відповідно його маса залежала від потреб торгівлі.

Вагова одиниця манн походить від важкої асиро-вавилонської міни, яка мала масу двох легких мін. Канонічний манн Багдаду = 2 ратлям по 130 дирхемів. Цей манн масою в 812,5 г використовувався в Єгипті, Аравії, Сирії, Ірані. В Малій Азії в державі румських сельджуків манн в 260 дирхемів = 832 г. Згодом в Ірані з'явилися нові стандарти манна в 3 кг, 1,92 кг та ін. Причиною появи нових стандартів манна було те, що кількість дирхемів в ратлі, а відповідно і його маса в різних країнах Близького Сходу була неоднаковою. Манн = 40 сірів.

У XV ст. в Малій Азії з'явився важкий манн в 6,157 кг. Згодом тут використовували так званий "караванний батман" в 6 окка = 7,697 кг. Окка – османська міра ваги в 400 дирхемів по 3,207 г = 1,2828 кг.

Арабська міра кінтар (центар) створена на підставі римського таланту – центупондія. Римський центупондій = 100 лібр (літр), арабський кінтар = 100 ратлів, інколи маннів. Оскільки маса арабських ратлів була різною, то існували різні варіанти маси кінтара. Відомі кінтари для золота в 42,33 кг, для прянощів в 45 кг та ін.

На Близькому та Середньому Сході була широко розвинена караванна торгівля. Тому міра харвар (вантаж віслюка) активно в ній використовувалась. В 1300 р. монгольський правитель Ірану Газан-хан, впорядкувавши систему мір та ваги в державі, встановив масу харвара в 100 маннів, тобто в 83,2 кг.

Хімл – "верблюжий в'юк" в Ірані складався з 300 маннів, або 600 ратлів по 130 дирхемів, тобто 243,75 кг. В Єгипті хімл для муки в 300 ратлів = 135 кг; для маку та перцю в 500 ратлів = 225 кг; для полотна в 600 ратлів = 270 кг. Турецька маса в'юка = 162,146 кг.

У торгівлі використовували також інші міри. Рузма – "тюк" для шовку = 30 маннів, або 7800 дирхемів = 24,375 кг. Спорта – "вантаж" = 500 ратлів = 216,886 кг. Богча = 4 батмана по 1580 дирхемів = 20,268 кг. Бахар для прянощів = 300 ратлів = 243,75 кг. Бай'а шовку = 10 ратлів = 4,5 кг. Шірванча = 200 маннів = 166,4 кг.

Крім уже згаданих вагових мір Арабського халіфату, були й інші, в основі яких були покладені природні еталони. Єгипетська бакіла – "боб" = 4 шамуни = 12 кіратів = 2,34 г. Шамуна є нічим іншим, як ваговою одиницею гера давньоханаанської вагової системи масою в 3 боби рожкового дерева = 0,585 г. Міра джауза – "горіх" = 7 міскалів = 29,75 г.

Практичні потреби торгівлі призвели до виникнення різноманітних вагових мір. Зокрема, це давні арабські міри: міджр = 18 кіратів = 3,51 г; нава = 5 дирхемів = 15,6 г; наш = 1/2 укїя = 20 дирхемів = 62,5 г; нугі = 200 дирхемів = 641,4 г. У Малій Азії лодра = 176 османських дирхемів = 564,432 г. Османська вагова одиниця

везне = 30 лодр по 120 дирхемів кожна (по 3,207 г в дирхемі) = 11,545 кг.

Деякі вагові одиниці виникли на основі вже існуючих мір Арабського халіфату. Аділа = 1/2 хімла = 121,87 кг; чарак = 1/4 великого перського манна = 750 г; данг (вагова і грошова одиниця) = 1/6 міскаля, або 1/6 дирхема; міграб = 3 нугі по 78 дирхемів = 750 г; рей = 4 великі манни = 12 кг.

Після розпаду Арабського халіфату в окремих країнах Близького і Середнього Сходу більше уваги приділяли дотриманню достовірності мір торгової ваги, ніж монетної. Так, у державі Великих Сельджуків в 1037–1157 рр. маса карбованих монет коливається в межах 0,31–5,93 г. За словами Т. Ходжаніязова: "Це наводить на думку, що монети карбування Великих Сельджуків мали обіг не поштучно, а на вагу" [4, с. 88].

Грошова система Арабського халіфату досліджувалася в роботах В.Є. Данилевича [5], А.К. Маркова [6], Р.Р. Фасмера [7]. Середньовічну арабську вагову систему аналізували І.І. Кауфман [8], В.О. Янін [9], Є.А. Давидович [10]. Наприкінці XX – на початку XXI ст. арабські середньовічні монети вивчалися в статтях Т.С. Нунаном [11], В.В. Єнукова В.П. Лебедева [12], К.К. Хромова [13].

Підсумуємо. Система монетної і торгової ваги Арабського халіфату створена на підставі грошово-вагових мір держав Давнього Сходу, Давньої Греції, Ірану, Римської і Візантійської імперій. В основу її були покладені природні еталони – маса зерна і бобів.

Незважаючи на численні запозичення, структура одиниць арабської системи мір монетної і торгової ваги є оригінальною. Міскаль і дирхем – золота і срібна монети були основою грошових і вагових розрахунків.

Список використаних джерел

1. Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. – М.: Наука, 1966. – 280 с.
2. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. Соч. в 9 т. – Т. 6. – М.: Наука, 1966. – 784 с.
3. Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – М.: Наука, 1970. – 147 с.
4. Ходжанязов Т. Денежное обращение в государстве Великих Сельджуков (по данным нумизматики). – Ашхабад: Ылым, 1977. – 119 с.
5. Данилевич В.Е. Монетные клады, принадлежащие монцкабинету университета св. Владимира. – К., 1892. – 20 с.
6. Марков А.К. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1910. – 148 с.
7. Фасмер Р.Р. Куфические монеты Переяславского клада. – Пг.: Типография Императорской Академии наук, 1914. – 50 с.
8. Кауфман П.П. Русский вес. Его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времён. – СПб., 1906. – 111 с.
9. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М.: Издательство Московского университета, 1956. – 207 с.
10. Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – М.: Наука, 1970. – 147 с.
11. Нунан Т.С. Торговля Волжской Булгарии с Саманидской Средней Азией в X в. // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2004. – С. 256–313.
12. Енуков В.В., Лебедев В.П. Волобуевский клад куфических дирхемов X в. из Курского Посемья // Российская археология. – М.: Наука, 2010. – С. 94–103.
13. Хромов К.К. Восточная нумизматика в Украине. Сборник публикаций. – К. 1: Монеты Джучидов XIII–XV веков. – К., Клякса, 2004. – 68 с.

References

1. BELIAEV, E.A. (1966) *Araby, islam i Arabskii khalifat v rannee srednevekovie*. Moscow: Nauka.
2. BARTOLD, V.V. (1966) *Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifata*. Vol. 6. Moscow: Nauka.
3. KHINTS, V. (1970) *Musulmanskie mery i vesa s perevodom v metricheskuiu sistemu*. Moscow: Nauka.
4. KHODZHANIYAZOV, T. (1977) *Denezhnoe obrashchenie v gosudarstve Velikikh Seldzhukov (po dannym numizmatiky)*. Ashkhabad: Ylym.
5. DANILEVICH, V.E. (1892) *Monetnye klady, prinaldlezhashchie miunts-kabinetu universiteta sv. Vladimira*. Kyiv: S.n.

6. MARKOV, A.K. (1910) *Topografiya kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh)*. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk.
7. FASMER, R.R. (1914) *Kuficheskie monety Pereiaslavskogo klada*. Petrograd: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk.
8. KAUFMAN, P.P. (1906) *Russkii ves. Ego razvitie i proiskhozhdenie v svyazi s istoriei russkikh denezhnykh sistem s drevneishykh vremen*. Saint Petersburg: S.n.
9. YANIN, V.L. (1956) *Denezhno-vesovye sistemy russkogo srednevekovia. Domongolskii period*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
10. DAVIDOVICH, E.A. (1970) *Materialy po metrologii srednevekovoi Srednei Azii*. Moscow: Nauka.

11. NUNAN, T.S. (2004) *Torgovlia Volzhskoi Bulgarii s Samanidskoi Srednei Aziei v X v.* In: *Arkheologiya, istoriya, numizmatika, etnografiya Vostochnoi Evropy*. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, pp. 256–313.
12. ENUKOV, V.V., LEBEDEV, V.P. (2010) *Volobuevskii klad kuficheskikh dirhemov X v. iz Kurskogo Posemia*. In: *Rossiiskaia arkheologiya*. Moscow: Nauka, pp. 94–103.
13. KHROMOV, K.K. (2004) *Vostochnaia numizmatika v Ukraine. Sbornik publikatsii*. Vol. 1. Kyiv: Kliaksa.

Надійшла до редколегії 09.09.15

A. Zubko, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

WEIGHT OF COINS IN THE ARABIAN CALIPHATE

The article illustrates history of the coinage in the Arabic caliphate, origin of the weight measures for Arabic coins, correlation of the monetary and commercial weight units in the Arabic monetary and weight system. It shows peculiarities of the Arabic coins treasures as important historical source for study of coinage, weight systems and orientation of inland trade and foreign commerce of the Arabic caliphate.

Scientific relevance of the research topic of Arab Caliphate's monetary and weight system has its reasons.

Nowadays the coins of Arab Caliphate are studied at a sufficient level. At the same time weight norms of Arab coins have been insufficiently researched. It was studied only an effect of the Arab measures on the monetary and weight systems of Kyivan Rus'. Origins of the Arabic system of the monetary and trade weight as well as its further development in some countries of the Near and Middle East have not yet been the subject of the research.

The Arabic weight system made an important influence on the development of the monetary and weight systems of Kyivan Rus'. Kuna, which was a unit of Kyivan Rus' currency, has a weight of Arab silver dirham.

In the 12–13th centuries, which were known as a so-called period "without coins", Kyivan Rus continued to use imported Kufic dirhams. A large number of them had been transfused into the gryvnias, jewelry, goblets and bowls.

Keywords: unit of weight, gold weight, silver weight, monetary and weight system, historical source, coinage.

УДК 94 (477.83-25) "1914/1918"

О. Ісаюк, наук. співроб.
Національний музей-меморіал "Тюрма на Лонцького", Львів, Україна

НАУКОВЦІ ТА ВІЙНА: КОЛЕКТИВНІ СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ВИКЛАДАЧІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається пошук та реалізація шляхів виживання викладацькою спільнотою Львівського університету під час Першої Світової війни. Аналізується контекст політичної ситуації, яка робила університет вразливим до репресій з політичних мотивів та змушувала шукати способів виживання. Проаналізовані найпоширеніші стратегії та роль і місце індивідуальних шляхів виживання у груповому самозбереженні.

Ключові слова: Львівський університет, евакуація, взаємодопомога, репресії, Перша Світова війна.

Перша Світова війна від самого свого початку поставила Львівський університет перед необхідністю докласти всіх зусиль для збереження себе як наукової інституції і як людського колективу. Перед жодним з університетів у межах Австро-Угорської імперії ця задача не поставала настільки гостро. Передусім з чисто "географічного" приводу – Львів через своє географічне положення відразу ж опинився у прифронтовій зоні і залишався в ній до кінця війни. Зразу ж після того місто перетворилося в епіцентр польсько-української війни.

Другою причиною був специфічний статус навчального закладу. Львівський університет був монополістом у сфері вищої освіти у Східній Галичині і єдиний у регіоні готував юристів, лікарів, фахівців з різних сфер науки, він став об'єктом суперництва двох національних груп – української та польської, оскільки контроль над університетом означав можливість вишколу інтелектуальної еліти, яка мала знадобитися під час побудови державності в майбутньому.

Враховуючи виняткову роль університету, багато викладачів та студентів закладу були активними учасниками національного та культурного руху. Оскільки всі вони репрезентували українську та польську спільноти, для яких основною політичною ціллю було здобуття власної держави, що було неможливим без розвалу Австро-Угорської та Російської імперій, громадська активність автоматично робила людину потенційним об'єктом репресій.

Як результат – Львівський університет був не тільки навчальним закладом, а й частиною політичного протистояння. Ця ворожнеча зав'язалася у другій половині

XIX століття, коли, на відміну від обіцяної австро-угорським урядом передачі університету українцям після появи серед них достатньої кількості фахових кадрів, чії професійні компетенції дозволяли б їм викладати в університеті, відбулася фактична полонізація університету. Боротьба між українцями і поляками становила тільки нижній рівень проблеми. Враховуючи значення університету у формуванні освіченої верстви як серед українців, так і серед поляків, він став об'єктом уваги урядів як Австро-Угорської, так і Російської імперій. Остання проявила себе після прийняття австро-угорським урядом рішення відкрити у Львові український університет поруч з польським. У відповідь на це російський посол заявив, що такий акт Російська імперія вважатиме приводом до війни [10, s. 63].

Попри державну увагу, Університет був незахищений у матеріальному плані. Причиною цього стала, насамперед, відсутність системної підготовки до евакуації та стивності австрійської управлінської системи, яка не могла швидко перебудуватися на воєнні рейки.

У ситуації, коли політична ситуація швидко мінялася, а університет був позбавлений можливостей самозахисту, основною задачею стало самозбереження та пошук стратегій виживання в умовах війни. Сама по собі проблема стратегій виживання в умовах війни має подвійний вимір: загально-інституційний і особистий. Загально-інституційний передбачає розгляд ситуації в контексті цілого університету як єдиної структури. Особистісний передбачає розгляд долі окремих викладачів, особливо тих, які стали жертвами репресій або ж зазнали звинувачень з політичним підтекстом.

© Ісаюк О., 2015

Університет у даній статті розуміється передусім як сукупність людського колективу, об'єднаного спільними інтересами та корпоративною етикою. Тільки в окремих випадках ідеться про Університет як інституцію, наприклад, при розгляді ситуацій, які несли безпосередню загрозу керівництву університету або цілому колективу. Відповідно до цього, у центрі уваги даного тексту знаходиться інституційний рівень, який включає також і план дій щодо збереження університету як цілісної структури та недопущення її розпорошення. До стратегій виживання у даному випадку входять різного роду способи співпраці з політичною владою, акції взаємодопомоги, кампанії за звільнення конкретного викладача від мобілізації, тощо.

Практика показала, що з усього переліченого реальними методами колективного виживання стали евакуація, демонстративна лояльність актуальній політичній владі та матеріальна взаємодопомога. До евакуації вдавалися тільки у випадку загрози окупації міста військами, які вважалися "ворожими". З цієї причини гарячкова підготовка до евакуації розпочалася в останні дні серпня 1914 року, коли стало зрозуміло, що загроза окупації Львова царською армією - цілком реальна. Керівництво процесом взяв на себе професор Чекановський. 27 серпня перенесено церемоніальні портрети попередніх ректорів та деканів університету, а також частину документації з деканатів до приміщення Інституту ботаніки по вул. св. Миколая, 10 (сучасна вул. Драгоманова) [11, s. 2]. Протягом наступних днів евакуація продовжилася, і в результаті у приміщеннях Інституту ботаніки було заховано решту документації деканатів та ректорату, мікроскопи та ознаки ректорської влади (ланцюги та церемоніальні скіпетри), виконані з дорогоцінних металів. Після цього відповідні приміщення були закриті на ключ, який професор Чекановський забрав із собою в евакуацію до Відня і там віддав новообраному ректорові Казимирові Твардовському [11, s. 3]. Тоді ж встигли виплатити усім заробітну плату за вересень, після чого евакуацію вважали офіційно закінченою.

Евакуація окремих осіб відбувалася децентралізовано, більшість виїжджала з міста самостійно. Львів покинули ректор, проректор, але обидва не залишили чітких розпоряджень щодо управління університетом та не призначили людину, яка мала б керувати університетом і наглядати за його майном під час їхньої відсутності. У тій ситуації фактичні обов'язки ректора взяв на себе професор Адольф Бек, який був найстарший відносно посадової драбини з-поміж тих, хто залишився у Львові [11, s. 3]. Такий стан речей був офіційно зафіксований рішенням засідання Сенату від 9 вересня, силою якого було постановлено вважати Сенат діючим у такому складі, який можна було зібрати з тих викладачів, що залишилися у Львові, та вважати виконуючим обов'язки ректора професора Адольфа Бека [11, s. 6].

Крім ректора і проректора, в евакуацію вирушив ще ряд викладачів. З факультету теології виїхали Тит Мишковський, Казимир Вайс, Тит Комарницький, Станіслав Нараєвський, Міхал Курись, Василь Масцюх. З юридичного факультету виїхали Лисковський, Густав Рошковський, Роман Абрахам, Ернст Тілл, Юліуш Макаревич.

Вразливе під політичним оглядом становище як університетської спільноти в цілому, так і окремих її представників, вимагало постійно застосовувати таку стратегію колективного виживання, як максимально лояльну поведінку щодо тих, кому належала політична влада. Додаткова складність ситуації полягала в тому, що треба було рахуватися з можливістю зміни влади, а, відповідно, тим, що показна лояльність після зміни влади могла обернутися персональними репресіями, скерована-

ними проти працівників університету. Саме це міркування, швидше за все, стало причиною того, що керівництво університету займало вичікувальну позицію, намагаючись зрозуміти, чого від них очікує нова влада і, врешті, наскільки далеко можна зайти у демонстрації лояльності, щоб не стати жертвою репресій.

Російська окупаційна адміністрація у Львові досить швидко розпочала активну діяльність. Уже 6 вересня було видано розпорядження про здачу будь-якої зброї. У відповідь професор Бек віддав наказ обшукати абсолютно всі університетські приміщення і здати все зі знайденого, що могло бути кваліфіковане як зброя [11, s. 4]. Також університет виконав наказ про вивісити на фасаді головного корпусу російській прапор і не протестував щодо розпорядження, згідно з яким 7 вересня вводилася сторожа в університеті, яка після 17 вересня остаточно стала постійною [11, s. 5]. Університет мирився з присутністю озброєної варті не в останню чергу тому, що її присутність давала відносну гарантію захищеності закладу від нападів, пограбувань та незаконних ревізій. Охорона перебувала в університеті до 15 лютого 1915 року, коли її непомітно і тихо усунули [11, s. 6].

Частиною плану захисту від репресій було також схвальне ставлення до випадків відвідин університету та його бібліотеки представниками окупаційної адміністрації. Такий візит відбув радник генерал-губернатора Галичини Н. Чіхачев, який на виконання наказу свого керівника забажав оглянути університет та книгозбірню. Професор Бек як керівник закладу, особисто провів гостя університетом та бібліотекою і довгий час бесідував з ним.

Така тактика досягнула своєї мети – австрійська влада після повернення не застосовувала репресій проти університету, обмежившись тільки вимогою розглянути у дисциплінарному порядку справи тих викладачів, щодо яких існували реальні закиди. До них належали передусім Станіслав Грабський та Михайло Грушевський. Обидва потерпіли формально через порушення університетських приписів, а саме – самовільне покидання університету без поважних причин на термін довший, ніж один семестр. Той факт, що у випадку Грушевського не взяли до уваги цілком реальну загрозу арешту, явно вказує на те, що дана справа мала політичну підставу. У випадку Грабського політичний підтекст був ще більш явний, адже його звинувачували не тільки в тому, що він покинув місце роботи, але що він зробив це, тікаючи від австрійської армії [2, арк. 28].

Варто зазначити, переслідування уникнули викладачі москвофільських переконань, більшість з яких справді активно співпрацювала з окупаційною владою. Зокрема, один із них, Іван Добрянський, фактично виконував роль негласного посередника між університетом і окупаційною адміністрацією [11, s. 17]. Але при цьому в актах дисциплінарної комісії немає жодних документів, на підставі яких можна було б зробити висновок, що він був у якийсь спосіб за це покараний.

Хоча австрійська влада позиціювала себе як "своя", це не означало, що питання пережиття стає неактуальним. Вище було показано, що деякі викладачі університету практично відразу були покарані з політичних причин. На цьому фоні брошура одного з викладачів університету, Марцелія Хлямтача, присвячена настроям серед львівської інтелігенції та її поведінці під час російської окупації Львова, можна вважати своєрідною "пояснювальною запискою" владі [13, s. 17]. У брошурі, зокрема, детально описувалася поведінка Грабського як зразок колабораціонізму, зокрема, йому ставився у провину тост, виголошений на прийомі у генерал-губернатора з нагоди Нового року, під час якого він мав побажати якнайшвидшої перемоги російській

зброї [13, с. 75]. Враховуючи, що у своєму аналізі Хлямтач обмежився тільки викладачами польського походження, можна припустити, що його метою було "очищення" від вірогідних звинувачень саме польської частини університетської спільноти.

Важливою проблемою, від якої прямо залежала злагоджена робота університетської громади, було її матеріальне забезпечення. В умовах окупації Львова армією ворожої країни питання забезпечення взагалі могло стати питанням життя і смерті викладачів, особливо тих, які могли розраховувати тільки на заробітну платню. Як уже згадувалося, перед остаточною евакуацією бухгалтерія університету встигла розрахуватися з працівниками за вересень. Але це вирішувало питання тільки до часу, оскільки платню не отримав технічний персонал, а також слід було виплатити аванс за жовтень. У ситуації, яка склалася, професор Адольф Бек та бухгалтер Броніслав Сендзімір самовільно, без санкції з боку формального керівництва університету відкрили касу бухгалтерії і гроші, які там були, використали на виплату заробітної платні технічному персоналу та науковим працівникам університету [11, с. 6]. Касу відкрито у присутності професорів Антонія Юраша та Станіслава Закревського [11, с. 6]. Розподіл коштів покладено на комісію у складі ректора (фактично – виконуючого його обов'язки професора Адольфа Бека) та професорів Ігнатія Закревського та Влодзімежа Серадзького [11, с. 6].

Але усе це дозволило вирішити фінансову проблему лише частково і тільки на перші місяці інтервенції. Тим часом стало ясно, що окупація затягується, отже, на оплати з боку австро-угорського уряду розраховувати не доводиться не тільки з військово-політичних причин, а й тому, що викладачі фактично не виконували своєї праці. Оскільки було невідомо, на кий час затягнеться період фінансової нестабільності, треба було шукати доступне джерело фінансування. Після того, як були остаточно розподілені усі гроші з каси бухгалтерії, залишилося ще 20 тисяч корон. Їх мали б отримати ті викладачі, які перебували в евакуації. Але, з побоювання, що ці кошти будуть конфісковані окупаційною владою як частина австрійської державної казни, було вирішено і їх роздати професорам, які тоді перебували у Львові [11, с. 21]. Хоча формально йшлося про перетримку на якийсь час, перед перспективою матеріальної скрути було умовлено, що в разі потреби ці суми дозволяється використовувати на власні потреби.

Після цього все ж залишалось ще 12 тисяч корон, незабаром переданих до Іпотечного банку як депозит, з умовою щомісячної виплати 3 тисяч корон, які мали розподілятися між викладачами, що залишалися у Львові в якості авансу. З часом коли гроші закінчилися, банк продовжив виплати з рахунку університету.

Попри ці зусилля, протягом періоду окупації постійно кружляли чутки, начебто австрійський уряд планує виплачувати тим, хто залишився у Львові, заробітну платню через фінансові установи нейтральних країн. Також регулярно обговорювали інформацію, немовби окупаційна влада планує взяти на себе матеріальне забезпечення викладачів Львівського університету, проте аналогічно безпідставні.

Тим часом виплати, проведені через Іпотечний банк, були недостатні. Крім того, внаслідок воєнних дій зросла інфляція, а також виник дефіцит товарів. Обидві обставини боляче вдарили по життєвому рівню передусім інтелігенції. Станом на 1917 рік заробітної платні викладача університету у званні професора перестало вистачати на прожиття. Поодинокі виплати допомоги не рятували

ситуації, оскільки виплачені суми, мало того, що були радше символічними, то їх ще й швидко з'їдала інфляція.

У такій ситуації виходом була матеріальна взаємодопомога. Уперше ця стратегія виживання була випробувана в період російської окупації міста. У цей час в Німецький університет у Празі (Чехія) започаткував акцію взаємної допомоги академічних осередків, яка з часом була поширена на всю Австро-Угорську імперію. У листопаді 1915 року Львівський університету долучився до цього руху офіційно [3, арк. 12]. У рамках співпраці у червні 1917 року вибрано комісію, яка мала за основні свої завдання визначити найважливіші і найбільш термінові потреби львівських викладачів і обрати максимально придатні способи допомоги [7, арк. 51]. До складу комісії увійшли Адам Герстманн, Антоній Долінський, Станіслав Вітковський, Антоній Цешинський, приват-доцент Юзеф Новотний, асистент Кароль Бохенський [7, арк. 51]. Перше засідання групи відбулося 18 липня 1917 року, але мало чисто символічне значення через відсутність частини членів [7, арк. 76 зв.]. Надалі ситуація не змінилася – комісія залишалася суто формальним органом, вся роль якої звелася до висловлення солідарності з академічною спільнотою Австро-Угорської імперії. Єдиним практичним наслідком її діяльності була виплата допомоги професорові Грабовському у січні 1918 року. Розмір допомоги становив 2 тисячі корон – за довоєнних часів третина річного доходу, але в умовах прогресуючої інфляції це була невелика сума, якої вистачало тільки на задоволення поточних потреб.

У підсумку справою рятування зайнялися самі викладачі. Кампанія взаємодопомоги, таким чином, повністю сконцентрувалася на ресурсах, які було можливо скомбінувати на місці.

У найскладнішій ситуації опинилися сім'ї тих працівників університету, яких раніше було мобілізовано на фронт. Ці родини отримували тільки невелику допомогу від держави, якої зовсім не вистачало для проживання в умовах війни, тому всі вони були дуже вразливі у матеріальному плані. Щоб допомогти цим сім'ям було створено "Спілку одноразової допомоги дітям працівників Університету", фонд якої склали пожертвування тих працівників, які залишилися у Львові та завдяки регулярному отримуванию платні могли похвалитися відносно стабільним матеріальним становищем. Утім, пожертви були нерегулярні і це стало предметом обговорення на засіданні сенату 14 липня 1917 року та вилилося у доручення ректора негайно погасити усі заборгованості [7, арк. 78 зв.].

Інші способи задіяти стратегії колективної допомоги не вимагали фінансування. Приміром, відзначимо спробу організувати Університетське споживче товариство [6, арк. 22 зв.]. Для його упорядкування було вибрано комісію, склад якої увійшли професори Казимир Твардовський, Станіслав Толлочко та Антоній Рачинський [6, арк. 22 зв.]. Щоправда, далі обговорень справа не пішла і цей проект так і залишився на стадії задуму.

Загалом, стратегія взаємодопомоги не стала постійною, і нажалі не принесла відчутного результату. Основною причиною було те, що головним джерелом прибутку була зарплатня, а, отже, більшість викладачів перебували в однакових скрутних умовах. Інфляція спровокувала також збідніння тих, хто мав альтернативні джерела прибутку. До таких належали викладачі медичного факультету, часто практикуючі лікарі, юристи та інші. Не додавали стабільності цій стратегії постійні безлади і неточності щодо виплати різноманітних додатків і доплат.

Колективне самозбереження мало ще один вимір – самозбереження інституції, складеної з фахівців, об'єднаних спільною метою. У разі гострого браку фахівців університет не зміг би виконувати свої функції і, таким чином, перестав би бути активним освітнім осередком. Більше того – розпався б як інституція, оскільки механізм прийняття рішень базувався на принципі колегіальності, який не міг спрацювати у разі відсутності достатньої кількості голосуючих.

Потенційний інституційний "ступор" університету намагались відвернути різними способами. Насамперед, слід було повернути викладачів з евакуації. Хоча ректор і персонал ректорату повернулися у перші дні липня 1915 року, реевакуація решти кадрів розтягнулася до зими 1915–1916 року. Оскільки викладачі не поспішали повертатися, ректорат почав діяти енергійніше. 17 липня 1915 року спеціальним листом про необхідність терміново з'явитися до Львова був повідомлений професор Антоні Глюзінський [4, арк. 1]. 4 серпня того ж року аналогічні листи було відправлено професорам Вікторові Новіцькому та Казимирові Вайсові [4, арк. 3, 4]. Після них до Львова викликають професора Емануеля Махека, якому вислано листа 13 серпня 1915 року [4, арк. 6]. Основна частина таких оповісток припала на серпень, очевидно, з огляду на наближення нового навчального року, який міг, по суті, не розпочатися без достатньої кількості викладачів. Повістки-виклики вислано асистентові Войцехові Роголі [4, арк. 7], приватному доценту Владиславу Семковичу [4, арк. 12], професорам Петрові Стебельському [4, арк. 9], Маурицієві Аллерхандові [4, арк. 13], Казимирові Гостковському [4, арк. 15], Улановському [4, арк. 30] (ім'я встановити не вдалося – О.І.).

Тільки-но було відновлено – і то не у повному обсязі – довоєнний кадровий склад закладу, постала нова проблема, яка всерйоз загрожувала функціонуванню Університету і існуванню його як цілісної структури. Цією проблемою були плани відкриття університету у Варшаві з польською мовою викладання. Нововідкритий університет гостро потребував фахових кадрів, які планувалося перевести з інших польськомовних університетів. При цьому неunikненим наслідком була потреба замінити їх на місці. У випадку із Львівським університетом, згідно з наказом міністерства 28 жовтня 1915 року, до Варшави мали перебраться професори Тадеуш Лисковський, Юзеф Калленбах, Збігнев Войціцький та титулярний професор Владзімеж Лукасевич [3, арк. 11]. Даний лист був фактично тільки юридичним оформленням вже доконаного факту, оскільки в той час усі названі викладачі вже прийняли пропозицію переведення до Варшави.

Львівський університет не в усіх випадках погоджувався з такою ситуацією, оскільки ректорат добре розумів, що означає в умовах війни, яка вже й так призвела до розпорошення кадрів, втратити зразу кількох досвідчених викладачів. Тому, коли професор Антоній Юраш отримав пропозицію переходу до Краківського університету, сенат університету вирішив зробити все можливе, щоб утримати професора від цього кроку. У підсумку була обрана делегація у складі ректора та деканів усіх чотирьох факультетів, яка мала вмовити професора залишитися у Львові зі збереженням усіх посад [5, арк. 41 зв.]. Інший професор, Юзеф Калленбах, попри те, що таки перебрався до Варшави, після 1916 року сам повернувся назад через проблеми зі здоров'ям [15, s. 5]. Існували також плани переходу до Варшавського університету професора Казимира Твардовського, незважаючи на те, що на той час він був ректором універ-

ситету. Але Твардовський у листі до міністерства рішуче відмовився від пропонованої зміни, внаслідок чого місце отримав Ян Лукасевич [14, s. 435].

Чергове ускладнення було наслідком мобілізації, яка зачепила не тільки технічний персонал, а й частину приват-доцентів та асистентів. Проблема полягала в юридичній колізії. Згідно з університетськими правилами, якщо викладач покинув університет і не повернувся після одного навчального року, університет не мав права продовжувати термін викладання. У цій ситуації, проте, належало брати до уваги той факт, що "залишення" відбулося не з власної волі, і таким чином уникали можливості застосувати згадане правило; до того ж, законодавчо було заборонено звільняти з роботи мобілізованого. Водночас існувала чисто практична проблема заміни таких викладачів.

Опинившись у вище описаній колізії, ректорат пішов на загальний компроміс – тих, хто перебував на фронті, або у полоні, не усувати від роботи, а також розширити дію правила про заборону скорочення мобілізованих на тих, хто виїхав перед війною і не зміг повернутися з об'єктивних причин, відповідно, залишившись на окупованих територіях або територіях ворожих країн. Як особливий виняток не виключено зі складу викладачів підданих Російській імперії доцентів Лота та Прушинського [3, арк. 28, 28 зв.].

Попри це, зі складу викладачів відраховували професора Михайла Грушевського, приватних доцентів Бобржанського, Тадеуша Шумовського, Пясецького, асистента Рихліцького, які виїхали на території ворожих країн уже під час війни [3, арк. 28]. Одночасно проти всіх згаданих розпочато дисциплінарне провадження з метою встановити обставини та причини виїзду. Посаду викладача втратив також професор Антоні Ридигер, який був засуджений на рік ув'язнення та втрату звання доктора згідно з вироком військово-польового суду у Остраві Моравській [3, арк. 46].

При тому, що домінували стратегії колективного виживання, значну роль у збереженні університету як інституції зіграли також індивідуальні дії. Не розглядаючи їх детально, оскільки вони становлять окрему велику тему, зазначимо, що такі прийоми застосовувалися у випадках, коли викладач опинявся відірваний від основної маси колективу і був змушений давати собі раду сам. Як наслідок, вони відрізняються великим різноманіттям, оскільки вибір конкретних засобів прямо залежав від певної ситуації і її особливостей. Єдине, що об'єднувало такі випадки – основним пріоритетом у будь-якому разі було уникнути політичних переслідувань та забезпечити бодай мінімальний рівень матеріального забезпечення для сім'ї в обставинах, коли на вияви корпоративної солідарності розраховувати було неможливо з об'єктивних причин.

До індивідуальних стратегій були змушені вдаватися ті з викладачів, які займали важливу позицію або ж були активними діячами серед своїх громад, внаслідок чого їм потенційно загрожували репресії. У більшості персональних випадків університет не мав можливості допомогти своїм службовцям з політичних причин, тому їм, по суті, не залишалося нічого іншого, як тільки допомагати собі власноруч. Опрацьовані документи дозволяють виокремити кілька моделей особистих стратегій, застосованих викладачами університету. Зокрема, Михайло Грушевський являв собою приклад співробітника, якому небезпека загрожувала і з боку російської армії (як автору погляду на історію України, що заперечувала панівну до того часу імперську модель),

так одночасно і з боку австрійської влади (як формально підданому Російській імперії). Внаслідок цього він був змушений терміново виїхати з Криворівні, де застала його війна, до Відня. Там він перебував до весни 1915 року, доки не прийняв рішення виїзду в Російську імперію. Попри очевидну небезпеку арешту, яка незабаром реалізувалася, причиною було розпорядження російського уряду, згідно з яким майно усіх підданих, котрі не повернуться в межі імперії у піврічний термін, мало бути конфісковане. Після приїзду Грушевський був заарештований та відправлений на заслання до Казані [8, с.13; 9, с. 85].

Наступний варіант презентував собою Рудольф Вайгель, станом на 1913 рік – приват-доцент філософського факультету. Він належав до тих викладачів, які були мобілізовані на фронт, і невдовзі після призову опинився у Тарновському військовому шпиталі. Під час перебування на військовій службі він продовжив започатковані ще до війни дослідження тифу. Хоча безпосередня небезпека загинути йому не загрожувала, університет постійно робив спроби достроково демобілізувати Вайгеля та повернути його назад на роботу. Через неповороткість бюрократії та складність самого процесу реальне повернення Вайгеля відбулося тільки восени 1918 року [1, арк.31].

Адольф Бек єдиний з усіх прикладів, хто залишився у Львові та не був мобілізований чи евакуйований. Його разом з іншими заручниками вивезли наприкінці травня 1915 року до Києва, де примістили у так званому "арештантському домі", а пізніше в окремому будинку, призначеному для утримання заложників. Там він перебував до 1917 року, коли Центральна рада, що змінила царський уряд, дала йому дозвіл повернутися у межі Австро-Угорщини. Але справді дістатись дому він зміг тільки у лютому 1918 року, після підписання Брестського миру [11, с. 83; 12, с.146].

І ще одну оригінальну стратегію подолання життєвих негараздів представляє Казимир Твардовський. Він, будучи у 1914 році діючим ректором університету, перед захопленням Львова російськими військами евакуювався і, перебуваючи у Відні, фактично організував там паралельний університет [16, с. 424–447].

Як можемо спостерігати, кожна індивідуальна стратегія була тільки видозміною групової стратегії, причому часто до змін призводили об'єктивні обставини, спровоковані соціальним статусом або попередніми досягненнями конкретної людини. Більшість персональних методів полягали у створенні максимально комфортних умов пережиття несприятливих обставин, які спричинили відірваність від основної маси спільноти.

Зусилля, докладені збереження повного складу університетської спільноти, були успішними. Порівняння переліків викладачів за для 1914–1915 та 1918–

1919 навчальні роки демонструє, що кістяк колективу практично не зазнав змін і, як наслідок, університет ефективно виконував свої завдання навіть в умовах війни.

Список використаних джерел

1. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 26, оп. 5, спр. 320.
2. ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 520.
3. ДАЛО, ф. 26, оп.13, спр. 747.
4. ДАЛО, ф. 26, оп.13, спр. 766.
5. ДАЛО, ф.26, оп.13, спр.809.
6. ДАЛО, ф. 26, оп.13, спр. 869.
7. ДАЛО, ф. 26, оп. 13, спр. 888.
8. Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
9. Мороз В. Україна у XX столітті / Валентин Мороз. – Львів: Ліґа-Прес, 2005 – 656 с.
10. Bachmann K. Kriegsgrund Galizien: Der Ostgalizischen Nationalitätenkonflikt und seine aussenpolitischen Auswirkungen vor dem Ersten Weltkrieg / Klaus Bachmann // Österreichisches Heft. – 1990. – Nr. 3(4). – S. 40–68.
11. Beck A. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie podczas inwazji rosyjskiej w roku 1914/15 / Adolf Beck. – Lwów: Senat Akad. Uniwersytetu J. K. we Lwowie, 1935. – 86 s.
12. Białynia Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń / Józef Białynia Chołodecki. – Lwów: Redakcja "Wschód", 1930. – 179 s.
13. Chłamtacz M. Lembergs politische Physiognomie während der russische Invasion / Marceli Chłamtacz. – Wien: R. Lechner, 1916. – 131 s.
14. Jadczyk R. Wojenny rektorat Kazimierza Twardowskiego / Ryszard Jadczyk // Studia historyczne. – 1990. – Zesz. 3–4. – S. 423–442.
15. Pożegnanie dr. Kallenbacha // Gazeta Lwowska. – 1916. – Nr. 155 (12 lipca). – S. 5.
16. Twardowski K. Dzienniki. Cz. 1: 1915–1927 / Kazimierz Twardowski. – Warszawa: PTF; Toruń: Adam Marszałek, 1997. – 336 s.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO), fond 26, opys 5, sprava 320.
2. DALO, fond 26, opys 5, sprava 520.
3. DALO, fond 26, opys 13, sprava 747.
4. DALO, fond 26, opys 13, sprava 766.
5. DALO, fond 26, opys 13, sprava 809.
6. DALO, fond 26, opys 13, sprava 869.
7. DALO, fond 26, opys 5, sprava 888.
8. DEMYDENKO, A. (ed.) (1992) *Velykyi Ukrainets: materialy z zhyttia i diialnosti M.S. Hrushevskoho*. Kyiv: Veselka.
9. MOROZ, V. (2005) *Ukraina u XX stolitti*. Lviv: Liga-Pres.
10. BACHMANN, K. (1990) Kriegsgrund Galizien: Der Ostgalizischen Nationalitätenkonflikt und seine aussenpolitischen Auswirkungen vor dem Ersten Weltkrieg. *Österreichisches Heft*. 3(4), 40–68.
11. BECK, A. (1935) *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie podczas inwazji rosyjskiej w roku 1914/15*. Lwów: Senat Akad. Uniwersytetu J. K. we Lwowie.
12. BIAŁYNIA CHOŁODECKI, J. (1930) *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń*. Lwów: Redakcja "Wschód".
13. CHŁAMTACZ, M. (1916) *Lembergs politische Physiognomie während der russische Invasion*. Wien: R. Lechner.
14. JADCZYK, R. (1990) Wojenny rektorat Kazimierza Twardowskiego. *Studia historyczne*. 3–4, 423–442.
15. Pożegnanie dr. Kallenbacha (1916) *Gazeta Lwowska*, 12 July, 5.
16. TWARDOWSKI, K. (1997) *Dzienniki*. Cz. 1: 1915–1927. Warszawa: PTF; Toruń: Adam Marszałek.

Надійшла до редколегії 10.09.15

O. Isaiuk, research fellow
National Memorial Museum "Prison on Lonckoho St.", Lviv, Ukraine

SCIENTISTS AND WAR: COLLECTIVE STRATEGIES OF SURVIVAL OF LVIV UNIVERSITY PROFESSORS DURING THE FIRST WORLD WAR

It's analyzed seeking and realization of survival ways by Lviv University as social group, united by science and profession during the First world war. Political situation, which made university impressible to repression by political motives and forced to seek for revival ways, is from main analyze objects. There are analyzed the most popular revival strategies and place of individual tactics in common situation.

Key words: Lviv University, evacuation, mutual aid, repressions, the First world war.

UDK 94(477.87:364)

G. Kazakevich, Doctor in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE LA TÈNE CULTURE OF THE TRANS-CARPATHIAN AREA: IS THE MIGRATION MODEL STILL RELEVANT?

The article deals with the La Tène culture of the Trans-Carpathian region of today's Ukraine. It is stated that although the indigenous Thracian population was deeply involved in the cultural transition process, the emergence of the La Tène culture in the early 3rd century BC cannot be described in the terms of fashion or influence. The archaeological discoveries in the Upper Tisza region demonstrate the colonization carried out by the Celts from Central Europe in so far as their way of life differed significantly from the indigenous population. It caused vast and dramatic changes in the fields of settlement planning, metallurgy and pottery-making for the Upper Tisza valley inhabitants. Most of the Celtic sites in the Trans-Carpathian region ceased to exist not later than in the late 2nd to early 1st centuries BC, however some settlements survived the Burebista's raids in mid-first century BC. They contributed to the local Padea-Panagjurski Kolonii group formation at the turn of eras.

Keywords: *la Tène Culture, Trans-Carpathian area, Celts, Padea-Panagjurski Kolonii, archeology.*

The only region of the present day Ukraine where the La Tène sites are sufficiently widespread is the Trans-Carpathian area which lies south-westwards of the Carpathian mountains. The majority of the finds from the Upper Tisza area (Zakarpatska region) were identified by Bidzilia [7; 9], however the results of the excavations carried out at La Tène sites during the recent decades remained mostly unpublished, (with some exceptions, such as [20]). The only available sources of more or less complete information on the La Tène sites of Upper Tisza area which were excavated since 1970 are the hand-written reports from the Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The earliest interpretations [9] tended to explain the emergence of the La Tène sites in the Trans-Carpathian area as a result of the indirect Celtic influence on the local Thracian population. This assumption was based mainly on the fact that the typical La Tène inhumation burials are almost unknown in the Trans-Carpathian region. Later such scholars as Eremenko [12], Kobal [14] and Kotygoroshko [21] had come to conclusion that some Celtic groups had arrived in the region where the mixed Celtic-Thracian culture came into being during the 3rd c. BC. However, some recent studies devoted to the La Tène culture in the Balkan Peninsula show that the Laténization of the whole region should be considered as an adoption of the Central European life-style and fashion by the local inhabitants [11]. This raises the question whether the emergence of La Tène culture in the Trans-Carpathian area should be considered as a consequence of the Celtic cultural expansion or migration.

The Trans-Carpathian region is a part of the Upper Tisza basin which also covers the lands of today's Eastern Slovakia, North-Eastern Hungary and Northern Romania. The undulating terrain with its mild climate provided excellent conditions for cattle breeding and farming. The wetlands of the Upper Tisza basin offered large sources of both limonite and charcoal which were used in the Iron Age metallurgy. During 7th – 4th cc. BC the Upper Tisza basin was occupied by the Kushtanovycia culture which is most frequently associated with the Northern Thracians.

In the early 3rd c. BC the cultural situation in the region changed radically. New technologies for house building, pottery making and metalworking were introduced in the Upper Tisza area and new centers of economic and political activity emerged. The Celtic colonization of the northern part of the Great Hungarian plain and Upper Tisza area appears to have happened slowly, over a period between the second half of the 4th c. BC and the beginning of the 3rd c. BC, with the earliest cemeteries starting at the end of LT B1 [32, p. 163].

The emergence of the La Tène sites in the Trans-Carpathian area is often ascribed to the LT B1 period [20, p. 19–20]. Among the earliest La Tène items which were

found in the region are the short sword with an X-shaped handle, the early La Tène ribbed arm-rings and the Duchcov fibulae [12, p. 29–32]. However such chronological indicators are far from being reliable. The swords of the type mentioned above, considered to be a sign of high social rank, were in use widely until the late La Tène epoch. The ribbed arm-rings in the Eastern Europe were characteristic mainly of the LT B2/C1 period. The find of the Duchcov fibula in the ruins of Greek emporium Pistiros, which was destroyed by the Celts in 278/79 BC, invites the suggestion that the La Tène sites of the Trans-Carpathian area come into being not earlier than the early 3rd c. BC.

The Celtic new-comers into the eastern Carpathian basin formed several distinctive groups which were influenced by the indigenous communities: the Thracian-Scythian Verkerzug culture in the region between the Danube and Tisza rivers, the North Thracian or proto-Dacian Kushtanovycia culture in the Trans-Carpathian region of Ukraine, and the Transylvania group of Scythian culture on the Crasna and lower Samoş rivers [24, p. 145]. As A. Rostoiu notes, in newly colonized regions of the eastern Carpathian basin the way in which the interactions between Celtic and indigenous communities developed varied significantly due to the mixed cultural character of the local communities [32, p. 163]. Among the cemeteries with exclusively Celtic burial traditions there are bi-ritual burial grounds where each ethnic group preserved its specific funeral rite, as well as cemeteries where mixed (both Celtic and indigenous) ritual practices were employed.

Two inhumation graves with Celtic coins from Galish hill are the only known La Tène burials from the Ukrainian part of Upper Tisza area. It is likely that the local La Tène group used a kind of burial rite which left no archaeologically detectable traces. Such a situation was typical for the other Celtic enclaves in eastern Carpathian basin since LT C1/C2 period [24, p. 148]. There are about a dozen cremation graves containing mixed Kushtanovycia and La Tène inventory. Such burials seem to show, not the indigenous influence on the local Celtic inhabitants [12, p. 36] but, rather the adaptation of La Tène fashion by either the neighbouring or subdued Thracian population which at least partly preserved its cultural distinction.

All the burials with La Tène elements were made under mounds according to the autochthonous burial rites and the old burial grounds of Kushtanovycia culture were used for them. The inventory contained clay vessels as well as adornments made from bronze and glass. No weaponry or horse gear was found at the sites. The only exception is the mound n. 19 in Kralovsky Hlmeč (Slovakia) which contained elements of La Tène military equipment [20, p. 16–17].

Bobove (Vynohradivskyi district). Cremation burial under a mound. The grave contained 16 black glass beads, fragment of wire fibula, some fragments of a chain belt, three hand-made vessels of the Kushtanovycia type, two

wheel-made La Tène vessels. The late La Tène painted vase is of particular interest [9, p. 44].

Kushtanovycia (Mukachivski district). The burial ground of the Kushtanovycia culture. The cremation grave in the burial mound no. 11 contained an exclusively La Tène inventory (wheel-made urn, three bronze fibulae, fragments of bronze chain belt). Excavated in 1931 [9, p. 44].

Kolodne (Irshavskiyi district). A burial ground of the Kushtanovycia culture. Among the grave goods of the Kushtanovycia types, a wheel-made La Tène vessel (mound no. XV) and some fragments (mounds nos. IX, XI) were excavated in 1958 by G.I. Smirnova [9, p. 4].

Machola (Berehivskiyi district). A burial ground with badly damaged cremation graves unsystematically excavated in 1932. Most of the grave goods are now lost. The glass arm-ring and wheel-made La Tène urn are currently preserved in the Uzhhorod State Museum [9, p. 45].

Onokivci (Uzhhorodskiyi district). Wheel-made La Tène urn from the burial ground of the Kushtanovycia culture [9, p. 45–46].

The emergence of the cremation mound burials containing a mixed Kushtanovycia and La Tène inventory may reflect the matrimonial links and trade contacts between the North Thracian and Celtic groups of population in the Upper Tisza area. The same process is observed in the nearby regions of the eastern Carpathian basin where the female burials with La Tène inventory in the Getic environment were revealed [32, p. 167].

The most important La Tène site in the Ukrainian part of Upper Tisza area was the settlement on the Galish (204 m) and Lovachka (306 m) hills near the modern town of Mukacheve. The **Galish-Lovachka** site (S = 15 ha) had been un-systematically excavated by amateur archaeologists from 1844 to 1930. About a thousand items were found in 24 half-excavated dwellings on the occupation layer of the site [9, p. 30–38]. Currently they are preserved in Uzhhorod State Museum. Among the goods are: a) iron tools: opener tips (32), reaping-hoops (22), scythes (18), anvils (7), sledge-hammers (2), hammers (6), pincers (1), rasp, drill tool, axes (55), chisels (30), gouges (13), adzes (10), hack-saw, knives (11), clippers (8) miscellaneous items; b) jewellery: 2 chain belts and lots of fragments, five bronze and three iron arm-rings, bronze finger-rings, bronze leg-ring, one Duchcov fibula and 8-wired middle La Tène brooches; c) military equipment: short sword with X-shaped handle (l = 41 cm); two middle La Tène swords (72,5 and 75 cm), 12 large curved knives, 27 spearheads, 2 javelin heads, 14 arrow heads, iron tip of the scabbard; d) horse tack: bits (6), chariot fittings (3); e) household goods: padlock, iron chain for hanging a cauldron; grain bruisers; hayforks etc.; f) pottery: 36 hand-made and wheel-made vessels, lots of fragments. The wheel-made ceramics amount to appr. 30% of the pottery finds; g) smelting pots (2) and moulds (6) [9, p. 30–33; 19, p. 17–20, fig. 3; 6, p. 19–21, fig. 21]; h) coins: tetradrachmas (18), didrachm, drachmas (3) of nine types (Kopf ohne Kinn/Rad, W-Reiter, Vogel auf Zweig, Vogel auf Helm, Schnurrbart/Rosette, Audoleonotyp, Audoleonmonogramm 1, Reiter mit kurzen Armen, Armloser Reiter, Schild + Kranz, Schild + Schwert) [15] Map 1.5. Only three La Tène inhumation burials were revealed in the site. One of them was made in a pit rounded by stones with the inventory of more than 30 Celtic derivations of Philip II and Alexander the Great coins.

In the early twentieth century, the cultural layer of the Galish-Lovachka site was mostly destroyed by ploughing the land to plant crops. Additional research conducted in 1962 and 1964 was unsuccessful. In 1988–1989, the archaeologists of Uzhhorod State University excavated several storage pits and a half-dugout dwelling (4,1x2,4 m) on the Lovachka hill. The cultural layer contained the fragments of pottery (mostly wheel-made) and several metal

goods, including the iron tip of a scabbard [19, p. 17–20, fig. 3; 6, p. 19–21, fig. 21].

The question as to whether Galish-Lovachka should be considered as an *oppidum* remains debatable. It is not clear if the settlement had any fortifications. V. Kotygorosko argues that during the excavations in late 1980s the remains of the dry-stone wall along the Galish hill crest were revealed [21, p. 126]. However, I was not able to find a single mention of the wall in the expedition documents. Regardless, it is almost impossible to prove the relationship between the stone wall remains on the Galish hill and the La Tène settlement.

Another problem with the Galish-Lovachka settlement is its dating. As it is known, the emergence of *oppida* in the Celtic world dates to the LT D period. However, most of the finds from the Galish and Lovachka hills are dated to the LT C1–2. Among the metal goods from the settlement there are only a few late La Tène horse bits [7, tab. 25.14]. They belong to the type widely used by Dacian population and may have no connection to the Celtic settlement.

It seems to be clear that Galish-Lovachka, with its well-developed crafts and coin minting, shows a certain stage of La Tène settlement evolution if it had become an *oppidum*, but it does not. The ill-disciplined and un-systematical character of the excavations on the Galish and Lovachka hills makes it difficult to decide if the Galish-Lovachka settlement was either destroyed by enemies or simply deserted by its inhabitants. However the large amount of valuable goods left in houses, as well as several hoards found in nearby locations, indicate that the settlement was abandoned suddenly.

Apart from Galish-Lovachka there are about two dozen La Tène sites in the Ukrainian part of the Upper Tisza basin.

Bakta (Berehivskiyi district) Three half-dugout dwellings (4,4x3,5 m; 4,5x3,3 m; 4,7x3,3 m); hand-made and wheel-made pottery fragments; spindle whorls (4 in dwelling №1 and 3 in dwelling №2); fragment of the glass arm-ring (dwelling №1); wire bronze fibula (fragment); iron finger-ring; iron buckle; amber bead; some pieces of iron slag; large quantity of animal bones (small cattle, cows, wild boars) [16, p. 9; 2, p. 14–9, fig. 2.5–6, 2.8–10]. Map 1.1.

Brid (Irshavskiyi district). Working ground with slag and iron aggregations. Cultural layer damaged. Excavated in 1982 [10, p. 9]. Map 1.2.

Dercen (Drisine) (Mukachivskiyi district; Mala Gora stove). Half-dugout dwelling (damaged) with hand-made and wheel-made pottery fragments randomly found in 1973. Two years later another half-dugout dwelling as well as storage pit with hand-made and wheel-made pottery were found [26, p. 2, 23–27, fig. 55, 56]. In 1982 the storage pit (damaged) with hand-made and wheel-made pottery fragments was revealed. Cultural layer of the settlement was badly damaged by construction and agricultural works [4, p. 13, 21–22]. Map 1.3.

Didya (Didove) (Berehivskiyi district). Excavations of 1984: half-dugout dwelling; pottery fragments, mostly wheel-made (Peniak, Popovich 1984/14: 27–30, fig. 41–42; Balaguri, Kotygorosko 1984/59: 20). Excavations of 1985: three half-dugout dwellings; hand-made and wheel-made pottery; two spindle whorls made of wheel-made pottery fragments; some iron goods of uncertain form; glass fragments; iron and glass slag [17, p. 11–16, fig. 2.1–4]. Map 1.4.

Gorbok (Irshavskiyi district). Dwelling of uncertain construction; occupation layer with hand-made and wheel-made pottery fragments [9, p. 41]. Map 1.6.

Gut (Garazdivka) (Berehivskiyi district). Occupation layer with traces of dwellings and fireplaces, fragments of hand-made and wheel-made vessels. The most interesting find is a hoard of more than a hundred silver derivations of Philip II coins in a hand-made vessel [9, p. 47]. According

to Kolniková the coins are of Huși-Vovriești and Südostdakien types [15, p. 109]. Map 1.7.

Holmok (Uzhhorodskyi district). Half-dugout dwelling (4.1 x 2.8 m); hand-made and wheel-made pottery fragments (3rd – 2nd cc. BC); iron chisel; fragment of a grain pummel [6, p. 6–8]. Map 1.8.

Kliachanove (Mukachivskyi district). Occupation layer (S = 2 ha) with large quantity of pottery fragments. Wheel-made La Tène ceramics make up about 30% of the total amount of the pottery finds. In 1954, a hoard of La Tène iron tools (four axes, opener tip, chisel and cylindrical hand-punch) had been found on the Obuch ridge near Kliachanove village by farmers. All the items are currently on display at the Uzhhorod State Museum [9, p. 46]. Map 1.9.

Mala Bigan (Berehivskyi district). A pottery vessel of uncertain form containing small figurines of a boar and a human, fragmented glass arm-ring (LT C1), fragment of a bronze leg-ring, found by farmers in 1952. The figurines and glass arm-ring are now in the possession of the Uzhhorod State Museum [9, p. 46]. Map 1.10.

Midianytsia (Irshavskyi district). Two working grounds with slag and iron aggregations. Excavated in 1983 and 1987 [29, p. 2; 18, p. 8–9]. Map 1.11.

Mukacheve. Occupation level with large quantity of wheel-made pottery revealed during the water pipe construction on Zamkova Street [9, p. 41–42; 21, p. 126]. Map 1.12.

Muzhyeve (Berehivskyi district). Two half-dugout dwellings; fragments of 25 wheel-made and 35 to 40 hand-made pottery vessels. Excavated in 1982 [4, p. 20–21]. Map 1.13.

Nevetlenfolu (Dyakove) (Vynohradivskyi district). Damaged pit and cultural layer with hand-made and wheel-made pottery which was discovered in 1970 inside the Nad Eger stove [1, p. 2–3]. In 1972, at the Tekerev stove the working ground with 97 forges, 10 fireplaces, 4 storage pits had been excavated [3, p. 87–88]. Map 1.14.

Nove Klynove (Vynohradivskyi district). 15 working grounds with slag agglomerations and more than 130 forges occupying a territory of approximately 50 ha on the left bank of the Botar river. A few fragments of hand-made and wheel-made pottery. The remains of forges and iron slag are known from nearby villages Yulivci, Volchanske and Chepe [7, p. 70–71]. Map 1.15.

Oleshnyk (Vynohradivskyi district). Two half-dugout dwellings (4.8x5.7 m; 4.8x3.6 m); wheel-made (22%) and hand-made (78%) pottery; small curved knife (*l* = 11 cm); fragment of a chain belt (fig. 4); chisel; two iron goods of uncertain form and iron slag in dwelling no. 24; fragment of wire fibula (?); three spindle whorls. Excavated in 1977 [28, p. 33–6, fig. 76]. Ostroverkhov with reference to Kotygoroshko mentions a find of a glass arm-ring fragment [25, p. 142–143]. Map 1.16.

Osiy (Irshavskyi district). Several dwellings; occupation layer with hand-made and wheel-made pottery fragments; three spearheads [9, p. 41]. Map 1.17.

Rativtsi (Uzhhorodskyi district). Five dwellings with storage pits. Ceramic findings are represented mostly by the fragments of hand-made vessels and to a lesser degree by wheel-made pottery fragments [9, p. 39]. Map 1.18.

Uzhhorod. Three to five settlements in different districts of the city; stray finds:

1) On the territory of a modern brickyard two dug-out dwellings with wheel-made pottery fragments were excavated. Several bronze finger-rings and arm-ring with knobs were also found.

2) The second settlement represented by the occupation layer with hand-made and wheel-made pottery fragments on the Uzhhorod Castle hill.

3) The third settlement revealed during the excavations of the Slavic site Radvanka (eastern suburb of Uzhhorod). Occupation layer is represented by the hand-made and wheel-made pottery fragments [9, p. 40–

41]. In 1976 iron slag pieces and some wheel-made pottery fragments were discovered.

4) Lysa Gora stove (northern suburb of Uzhhorod). Cultural layer with small pottery fragments (mostly hand-made). One fragment contained traces of iron slag. Excavated in 1976.

5) Mlaki stove (northern suburb of Uzhhorod). Damaged cultural layer with wheel-made La Tène pottery fragments and iron slag. Excavated in 1976 [23, p. 2–10]. Map 1.19.

Velyka Bihan (Berehivskyi district). Excavations of 1986: three dwellings; hand-made and wheel-made pottery fragments [2, p. 7–8]. Excavations of 1987: two half-dugout dwellings (S = 11,7 and 15,6 m); hand-made and wheel-made pottery fragments [18, p. 10–11]. Ostroverkhov citing Kotygoroshko mentions a fragment of glass arm-ring found in dwelling 1 of the settlement [25, p. 142–143]. Map 1.20.

Verkhni Remety (Irshavskyi district). Dwelling with hand-made and wheel-made pottery fragments; fragment of spindle whorl [9, p. 41]. Map 1.21.

It is clear that most of the La Tène sites in the Trans-Carpathian area were small rural settlements which consisted of a few half-dugout dwellings and storage pits. The fragments of pottery, both hand and wheel-made, clay spindle whorls and rare metal goods display the material culture of those complexes. Only a few sites contained the remains of iron-working which are known from the settlements of Bakta, Dyida, Oleshnyk and Uzhhorod. The finds of glass slag from Dyida prove the existence of at least one glass making workshop.

Along with small *vici* there were highly specialized centers of metallurgy which consisted of working grounds with remains of forges, slag and iron aggregations. Nove Klynove, the largest of them, comprised about 200 forges [8; 9, p. 21–30].

Almost all La Tène sites in the area contained fragments of Kushtanovycia culture hand-made pottery. However the wide use of indigenous hand-made pottery was characteristic for many Eastern Celtic communities. It is evident that in the Upper Tisza area the settlement structures, the technologies of iron and glass working, wheel-made pottery, the artistic style and other aspects of material culture of La Tène sites were not familiar to the local population before the early 3rd c. BC. The style of combat in which the long slashing swords, iron chain belts and chariots were used may also be considered as foreign to the native people. Such rapid and radical changes cannot be explained in terms of cultural diffusion. It seems that the La Tène group of the Upper Tisza area demonstrates the classical pattern of immigration and cultural incorporation.

It is not clear when the La Tène sites of Upper Tisza area were abandoned. Most scholars believe that the decline of local Celtic settlements was caused by the military activity of Dacians in the middle of the 1st c. BC, attested to in the classical sources [12, p. 35; 21, p. 168]. In the late 2 c. BC the so called Padea-Panagjurski Kolonii group emerged on the banks of Danube in the lands of today's northern Bulgaria and southern Romania. It is characterized by the cremation burials containing late La Tène long slashing swords, spearheads, curved knives, shield umbos and horse bits of "Thracian" type. Such burials belonged to the ethnically heterogeneous warrior nobility, mainly of Scordiscan, Thraco-Illyrian and Dacian origin, which disturbed the Roman province of Macedonia from the second half of the 2nd c. BC. In the period between 175/150 and 50 BC the bearers of Padea-Panagjurski Kolonii group launched an expansion in a northern direction. As a result the Celtic settlements in the eastern Carpathian basin declined. In south-western Transylvania the La Tène cemetery from Blandiana containing wheel-made pottery and metal objects specific to the LT C1 signifies the end of the Celtic horizon [31, p. 115].

In the Upper Tisza area the same situation occurs. Almost all objects from the Celtic sites with more or less precise dating may belong to LT C1–C2 period so it is highly probable that most of the Celtic sites in the Trans-Carpathian region ceased to exist not later than in the late 2nd to early 1st cc. BC. Only a few La Tène settlements of the area are reliably datable to the LT D period. The fragments of late La Tène painted pottery, which was produced in the Laténized Dacian production centres such as Zemplin [30, p. 190; 34, p. 219–226], were found in the cultural layer of Bakta and Dyida, indicating that at least some Celtic settlements survived the Burebista's raids in the mid-1st c. BC.

It should be emphasized that the newcomers were thoroughly imbued with the Celtic culture and La Tène metalworking technologies. In the Upper Tisza area they established several hill-forts, including Zemplin in Slovakia and Mala Kopania in Ukraine, and renewed the Celtic metallurgical centres in the Botar river basin. In the Chellenytsia stove near the Mala Kopania hill-fort cremation graves containing goods typical for Padea-Panagjurski Kolonii group were revealed. There are no less than seven ritually-bent late La Tène swords coming from the site as well as brooches of middle La Tène scheme, plus shield umbos, spearheads and other items [22]. The linguistic sources also show the Celticization of the Dacian population in the Upper Tisza area.

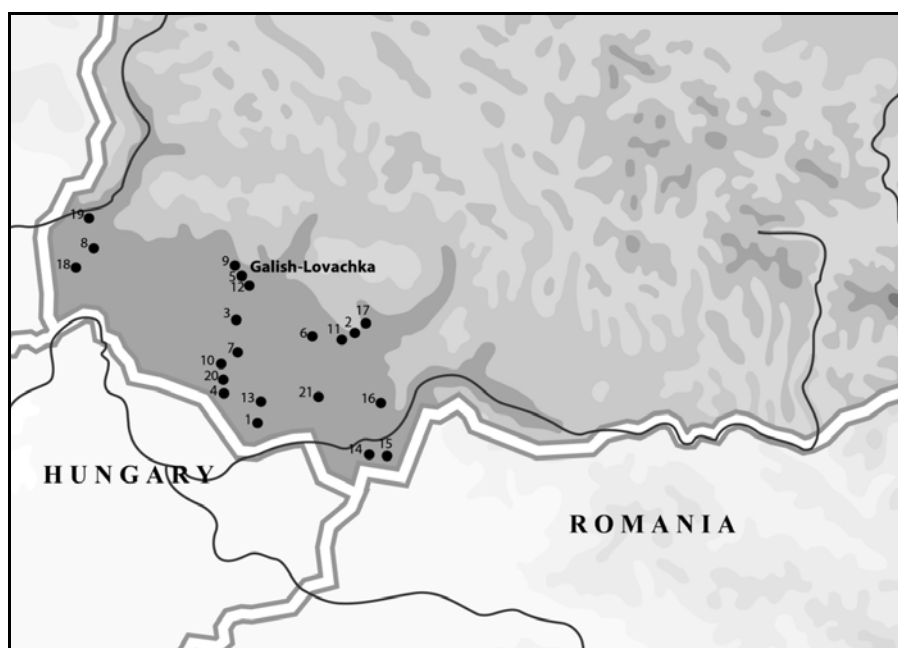
Greek and Roman authors were poorly acquainted with the Northern Dacia region so it is difficult to associate the group of La Tène sites with any certain ancient ethnic name. According to Strabo, Tisza river separated the lands of Boii and Taurisci from Dacia. However the Dacians under Burebista, laying claim to those lands, crushed the Celtic tribes led by Critasiros and destroyed them totally (Strabo VII.5.2). However the sources of the 1st c. BC do confirm the existence of some Celtic ethnicons in the region. Caesar (B.G. VI. 25) mentions the *Anarti* tribe bordering with the Dacians (ad fines Dacorum et Anartium) as well as Claudius Ptolemy who notes the Ἀναρτοί and their neighbours Τευρίσκοι (Ptol. III. 8. 3). While the Teurisci are frequently associated with a certain part of the Celtic Taurisci community, the Anarti are completely unknown until the mid-1st c. BC. References to the Anarti tribe are also made in two epigraphic sources dating to the Augustan times. In the *Elogium Tusculanum* the subjugation of the Anarti to Roman power (Anarti[os sub potestatem]) is mentioned. There is also an inscription "Iulia Utta E[p]ponis

f(ilia) Flor/ina nati(one) Anarti(a)" (CIL III, 10552) from Aquincum. Falileyev [13, p. 21–23] suggests the Anart(i)oi to be a Celtic ethnic name, while Sims-Williams [33, p. 216] consider it's Celticity uncertain.

It is highly probable that the Celtic or hybrid ethnic names Teurisci and Anarti belonged to the Celticized Dacian population which established such significant settlements as Mala Kopania and Zemplin. M. Ołędzki argues that the group of La Tène sites in the region of San river (Poland) may be associated with Anartophracti, which were placed by Claudius Ptolemy to the east of Vistula and to the north of Carpathian mountains [24, p. 148–150]. The cultural connections which this group maintained with the Upper Tisza area may confirm this hypothesis.

Therefore, it may be stated that although the Dacian expansion in the Upper Tisza area led to the decline of the La Tène sites such as Galish-Lovachka, it did not result in the annihilation of the Celtic culture in the area. The local population continued to preserve their ethnic distinctiveness, as reflected in the tribal names such as Anarti and Teurisci. The ethnically mixed group containing the Kushtanovycia, La Tène and Padea-Panagjurski Kolonii elements continued to thrive in the Upper Tisza area.

The archaeological discoveries in the Upper Tisza region demonstrate the colonization carried out by the Celts from Central Europe in so far as their way of life differed significantly from the indigenous population. The emergence of the La Tène culture in the Trans-Carpathian region cannot be described in the terms of fashion or influence because it caused vast and dramatic changes in the fields of settlement planning, building structure, metallurgy technology and pottery-making for the Upper Tisza valley inhabitants. The Celts brought types of jewellery which were previously unknown in the region, a new variety of weapons and introduced a style of combat which included the use of war chariots, long slashing swords and chain belts. The indigenous Thracian population was deeply involved in the cultural transition process. Some ritual practices and pottery-making traditions survived under the La Tène cultural dominance but the role of the autochthonous elements became diminished. Largely, as far as the Trans-Carpathian area was concerned, one may speak about a mass migration framework by which the whole region was incorporated into the core Central European La Tène culture zone.

Map 1. The La Tène sites of the Trans-Carpathian area

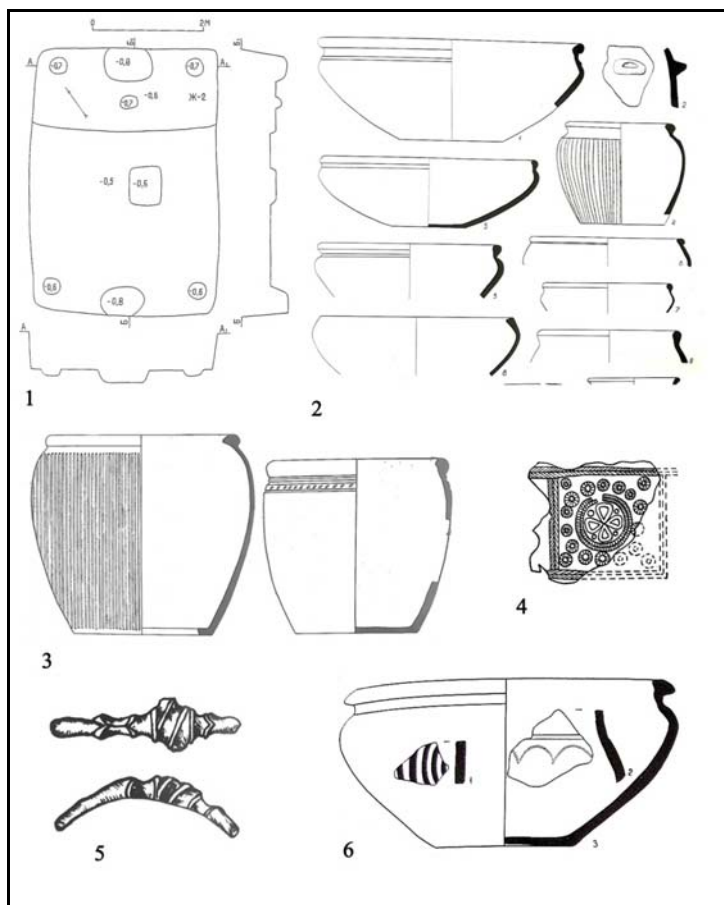

Fig 1. The La Tène culture of the Trans-Carpathian area: half-dugout dwelling №2 (drawing) from Bakta (1); pottery fragments from the dwelling №3 from Dyida (2, 6); clay vessels from Galish-Lovachka (3); bronze plate (4) and arm-ring fragment (5) from Galish-Lovachka.

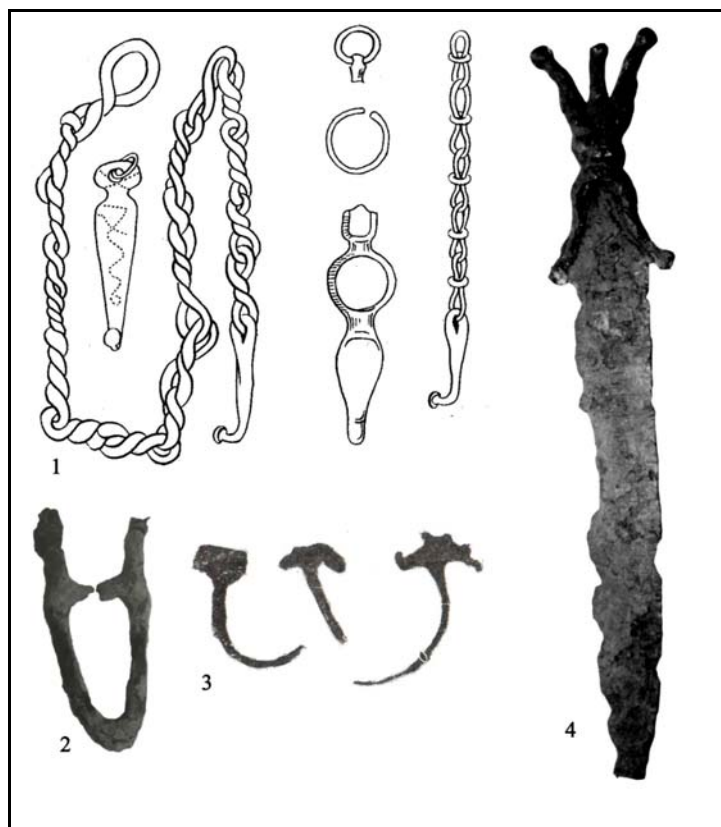

Fig. 2. Military equipment finds from Galish-Lovachka: iron chain-belts (1); tip of the scabbard (2); chariot fittings (3); sword with X-shaped handle (4)

References

1. BALAGURI, E. (1970) *Zvit pro rozkopky ta rozvidky v Uzhhorodskomu, Mukachivskomu, Berehivskomu ta Vynohradivskomu raionakh* [The report on the excavations and surveys in the Uzhhorodskiy, Berehivskiy and Vynohradivskiy districts]. The Scientific Archive of Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (SA IA NASU), 1970/50.
2. BALAGURI, E. (1986) *Arheologicheskie issledovaniia v zonakh stroitelstva meliorativnykh sistem v basseine Verkhneho Potisia* [Archaeological research in the areas of the meliorative system construction in the Upper Tisza basin]. SA IA NASU, 1986/57.
3. BALAGURI, E., PENIAK, S., POTUSHNIAK, M. (1972) *Arheologichni doslidzhennia v zonakh meliorativnykh robot u Vynohradivskomu i Berehivskomu raionakh Zakarpatskoi oblasti URSR 1972 r.* [Archaeological research in the area of ameliorative works on the territory of the Vynohradivskiy and Berehivskiy districts of the Zakarpatskaia region of the Ukrainian SSR]. SA IA NASU, 1972/97.
4. BALAGURI, E., KOTIGOROSHO, V. (1983) *Arheologicheskie issledovaniia v zonakh stroitelstva m/s na territorii Zakarpatskoi obl. v 1983 g.* [Archaeological research in the area of ameliorative system construction on the territory of the Zakarpatskaia region in 1983]. SA IA NASU, 1983/152.
5. BALAGURI, E., KOTIGOROSHO, V. (1984) *Arheologicheskie issledovaniia v zonakh stroitelstva meliorativnykh sistem na territorii Zakarpatskoi obl. USSR v 1984 g.* [Archaeological research in the area of ameliorative system construction on the territory of the Zakarpatskaia region of the Ukrainian SSR in 1984]. SA IA NASU, 1984/59.
6. BALAGURI, E., KOTIGOROSHO, V. (1989) *Arheologicheskie issledovaniia v zonakh st-va meliorativnykh sistem i spasatelno-okhrannnye raskopki oppiduma Galish-Lovachka, gorodishcha Malaia Kopania* [Archaeological research in the area of ameliorative system construction and protective conservation excavations of the Galish-Lovachka oppidum and the Malaia Kopania hill-fort]. SA IA NASU, 1989/197.
7. BIDZILIA, V., SHCHUKIN, M. (1993) *Pamiatniki latenskoj kultury na territorii Zakarpattia i k vostoku ot Karpat* [The Sites of the La Tène culture on the territory of the Trans-Carpathian area and eastward of the Carpathians]. In: B. Rybakov, ed. *Slaviane i ikh sosedi v kontse I tysiachilletia do n.e. – pervoi polovine I tysiachilletia n. e.* [The Slavs and their neighbours in the late 1st millennium BC – the 1st half of the first millennium AD]. Moscow: Nauka, pp. 67–84.
8. BIDZILIA, V. (1966–1967) *Otchet o rabote Zakarpatskogo otriada Ranneslavianskoj ekspeditsii za 1966–1967 gg.* [Report on the works of the Trans-Carpathian detachment of the Early Slavic expedition in 1966–1967]. SA IA NASU, 1966–1967/26.
9. BIDZILIA, V. (1971) *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery* [The History of Culture of Trans-Carpathian Area at the Turn of the Era]. Kyiv: Naukova dumka.
10. BIDZILIA, V. (1982) *Otchet istoriko-tekhnicheskoi ekspeditsii* [Report of the historical-technical expedition]. SA IA NASU, 1982/157.
11. DŽINO, D. (2007) The Celts in Illyricum – whoever they may be: the hybridization and construction of identities in South-Eastern Europe in the fourth and third centuries BC. *Opuscula archaeologica*, 31, 49–68.
12. EREMENKO, V.E. (1997) *"Keltskaia vual" i zarubynetskaia kultura* ["Celtic Fringe" and the Zarubyntsi Culture]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta.
13. FALILEYEV, A. (2007) *Celtic Dacia. Personal names, place-names and ethnic names of Celtic origin in Dacia and Scythia Minor*. Aberystwyth: CMCS.
14. KOBAL, J. (1996) Manche Probleme der La Tène Kultur des oberen Theißgebietes (Karpato-Ukraine). *Acta Archaeologica Carpathica*, 33, 139–184.
15. KOLNIKOVA, E. (2002) Latenezeitlicher burgwall Gališ-Lovačka (Mukačevo) im lichte der münzfunde. *Karpaty v davnyu* [The Carpathians in the ancient times], 15, 99–115.
16. KOTIGOROSHO, V. (1982) *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniakh v zone stroitelstva meliorativnykh sistem na territorii Zakarpatskoi oblasti USSR v 1982 g.* [Report on the archaeological research in the area of meliorative system construction on the territory of the Zakarpatska region of the Ukrainian SSR]. SA IA NASU, 1982/109.
17. KOTIGOROSHO, V. (1985) *Arheologicheskie issledovaniia v zonakh stroitelstva meliorativnykh sistem* [Archaeological research in the area of meliorative system construction]. SA IA NASU, 1985/59.
18. KOTIGOROSHO, V. (1987) *Otchet ob issledovaniakh v zonah st-va meliorativnykh sistem v basseine Verkhneho Potisia* [Report on the research works in the area of ameliorative system construction in the Upper Tisza basin]. SA IA NASU, 1987/143.
19. KOTIGOROSHO, V. (1988) *Arheologicheskie issledovaniia v zonakh stroitelstva meliorativnykh sistem v basseine Verkhneho Potisia i spasatelno-okhrannnye raskopki oppiduma Galish-Lovachka i gorodishcha Malaia Kopania* [Archaeological research in the area of meliorative system construction in the Upper Tisza basin and protective conservation excavations of the Galish-Lovachka oppidum and Malaia Kopania hill-fort]. SA IA NASU, 1988/150.
20. KOTIGOROSHO, V. (1995) *Frakiits Verkhniho Potysia (3 v. do n. e. – 4 v. n. e.)* [The Thracians of the Upper Tisza area (3rd c. BC – 4th c. AD)]. Uzhhorod: Polychka "Karpatskoho kraiu".
21. KOTIGOROSHO, V. (2008) *Verkhnie Potysia v davnyu* [The Upper Tisza area in antiquity]. Uzhhorod: Karpaty.
22. KOTIGOROSHO, V. (2009) *Malokopanskyi nekropol (ur. Chelenytsia)* [The graveyard of the Mala Kopania (Chelenytsia stow)]. *Karpathyca*, 38, 58–133.
23. MEDVEDEV, A. (1976) *Otchet o razvedovatelnykh rabotakh v 1976 g. Arheologicheskoi seksii Zakarpatskoi oblorganizatsii Obshchestva okhrany pamiatnikov istorii i kultury* [The report on the archaeological surveys in 1976 of the Archaeological section of the Trans-Carpathian regional branch of the Society for protection of historical and cultural monuments]. SA IA NASU, 1976/115.
24. OLEDEZKI, M. (2005) "Anarti" and "Anartophracti": Trans-Carpathian cultural and settlement relations of the Celts. In: H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska, eds. *Celts on the Margin. Studies in European cultural interaction 7th century BC – 1st century AD, dedicated to Zenon Woźniak*. Krakow: Institute of archaeology and ethnology of the Polish Academy of Sciences, pp. 145–152.
25. OSTROVERKHOV, A. (2007) Braslety "keltskoho" typu iz pamiatok Ukrainy III–I st. do n. e. i deiaki pytannia istorii sklarstva antychnoho chasu [The Bracelets of the "Celtic" Type from the 3rd – 1st cc. BC Ukraine Sites and Some Questions of the Glass-making History in Ancient Times]. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu* [The Antiquities of North Pontic Steppes and Crimea], 14, 139–193.
26. PENIAK, S. (1975) *Zvit Zakarpatskoi novobudivnoi arheologichnoi ekspeditsii pro poliovi doslidzhennia* [The report of the Trans-Carpathian construction expedition on the field works]. SA IA NASU, 1975/105.
27. PENIAK, S., POPOVICH, I. (1984) *Otchet Zakarpatskoi novostroechnoi ekspeditsii o razvedkakh i raskopkakh 1984 g.* [The report of the Trans-Carpathian construction expedition on the surveys and excavations]. SA IA NASU, 1984/14.
28. PENIAK, S., POPOVICH, I., POTUSHNIAK, M. (1977) *Otchet ob okhrannnykh raskopkakh v zonakh novostroek v Zakarpatskoi oblasti USSR v 1977 godu* [The report on the protective excavations in the areas of construction in the Zakarpatskaya region of the Ukrainian SSR in 1977]. SA IA NASU, 1977/18.
29. PENIAK, S., POPOVICH, I., POTUSHNIAK, M. (1983) *Otchet Zakarpatskoi novostroechnoi ekspeditsii o razvedkakh i raskopkakh 1983 g.* [The report of the Trans-Carpathian construction expedition on the surveys and excavations in 1983]. SA IA NASU, 1983/5.
30. POLESKA, P. (2005) The Celtic settlement microregion in the area near Krakow. In: H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska, eds. *Celts on the Margin. Studies in European cultural interaction 7th century BC – 1st century AD, dedicated to Zenon Woźniak*. Krakow: Institute of archaeology and ethnology of the Polish Academy of Sciences, pp. 187–194.
31. RUSTOIU, A. (2005) The Padea-Panagjurski Kolonii Group in south-western Transylvania (Romania). In: H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska, eds. *Celts on the Margin. Studies in European cultural interaction 7th century BC – 1st century AD, dedicated to Zenon Woźniak*. Krakow: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, pp. 109–119.
32. RUSTOIU, A. (2011) The Celts from Transylvania and the eastern Banat and their southern neighbours. Cultural exchanges and individual mobility. In: M. Guštin, ed. *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*. Koper; Beograd: Univerza na Primorskim, pp. 163–170.
33. SIMS-WILLIAMS, P. (2006) *Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor*. Oxford & Boston: Blackwell Publishing.
34. VAGALINSKI, L. (2011) A new late La Tène pottery kiln with a bread oven from the lower Danube (northern Bulgaria). In: M. Guštin M. ed. *The Eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*. Koper; Beograd: Univerza na Primorskim, pp. 219–226.

Надійшла до редколегії 14.09.15

Г. Казакевич, д-р істор. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЛАТЕНСЬКА КУЛЬТУРА ЗАКАРПАТТЯ: ЧИ ДОСІ Є АКТУАЛЬНОЮ МІГРАЦІЙНА МОДЕЛЬ?

У статті розглядаються проблеми походження, хронології та етнічної приналежності пам'яток латенської культури, виявлених на території Закарпатської області України. На основі широкого комплексу опублікованих джерел та архівних матеріалів археологічних експедицій 1966–1988 рр. з'ясується питання, що спричинило появу пам'яток латенської культури на Закарпатті: поширення впливу культури кельтів на місцеве фракійське населення чи переселення достатньо великих груп кельтів на цю територію. Автор доходить висновку, що масштабні зміни у структурі поселень, галузях виробництва та військових традиціях не могли відбутися без суттєвої участі груп прибулого населення, центральноєвропейського походження. Зазначено, що упродовж III–II ст. до н. е. на Закарпатті виникли характерні для культури кельтів центри ремісничого виробництва, серед яких Галиш-Ловачка впритул наблизилася до рівня протоміського поселення типу oppida. Крім Галиш-Ловачки, існують відомості про приблизно 40 латенських поселень. У більшості випадків вони становлять типові для латенської культури невеликі відкриті селища, які складалися з двох-трьох жител і господарських споруд. Крім поселень, на Закарпатті відомі поховальні комплекси з імпортованими речами кельтського походження.

Нерідко можна зустріти визначення цих поховань як латенських, що зазнали впливу гето-фракійського середовища. Однак варто зауважити, що загальна їх кількість не перевищує десятка; усі вони, виконані згідно з обрядом куштановицької культури й на куштановицьких могильниках, містять майже виключно жіночий інвентар. З огляду на це, згадані поховання можна окреслити як куштановицькі з латенськими елементами. Їхня поява вказує насамперед на існування матримоніальних зв'язків між носіями прибулої латенської та автохтонної куштановицької культур, запозичення останніми престижних предметів кельтського виробництва, а також про взаємну асиміляцію й переважно мирний характер співіснування обох груп. Відсутність у регіоні класичних для центрально-європейського латену інгумаційних поховань пояснюється специфікою поховального обряду, зокрема, раннім переходом місцевого кельтського населення до поховального обряду, який не залишав помітних для археології слідів. Вважається, що латенська культура Закарпаття припиняє своє існування в результаті експансії даків, носіїв латенізованих пам'яток Падеа-Панагюрські Колонії, близько середини I ст. до н. е. Водночас, знахідки в похованні з Бобового й на поселеннях Бакта й Дийда мальованої кераміки, найбільшим центром виробництва якої було дакійське городище Земплін, а також середньолатенських фібул засвідчує, що окремі кельтські поселення пережили кельто-дакійські війни середини I ст. до н. е. й на деякий час вписалися у нові економічні та політичні реалії.

Keywords: Латенська культура, Закарпаття, кельти, Падеа-Панагюрські Колонії, археологія.

УДК 327(470+571:520):341.81(522.2)

О. Кириченко, ст. лаборант
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Харків, Україна

РОСІЙСЬКЕ ІМПЕРАТОРСЬКЕ КОНСУЛЬСТВО У НАґАСАКІ

У статті проаналізовані обставини відкриття та діяльності консульства Російської імперії у Наґасакі. Уточнена дата його заснування, прізвища та посади очільників. Визначені основні функції та особливості діяльності консульської установи, до яких, зокрема, належала опіка консула над військово-морським лазаретом у Наґасакі. Описаний випадок залучення купця до виконання консульських обов'язків, а також випадки виконання консульських функцій на користь Російської імперії представником іншої європейської держави і навпаки. Проаналізовані донесення російських консулів у Наґасакі до Азійського департаменту МЗС. Розглянуті конфліктні ситуації, що виникали між консулом та представниками Морського міністерства.

Ключові слова: Російська імперія, Японія, консульство, Наґасакі, лазарет.

Порт Наґасакі був відкритий Японією для російських суден з 1855 р., а з 1858 р. російський уряд отримав право призначити туди консула чи консульського агента. Точна дата відкриття російського консульства у Наґасакі є спірним питанням. Найбільш ранню дату називає у своїй статті дослідник О. В. Ілишов [10, с. 27]. Він твердить, що з 1866 р. у Наґасакі працював почесним консулом (на неофіційних засадах) М. Ф. Цивільков, з 1868 р. посаду нештатного консула обіймав О. Ф. Філіппеус. За словами автора, офіційного статусу російське консульство у Наґасакі стало набувати з 1871 р. За інформацією, що подає К. М. Попов, у 1868 р. у Наґасакі відкрилось консульське агентство, на чолі якого стояв крупний російський купець О. Ф. Філіппеус [15, с. 416]. Згідно з даними Дж. О. Ленсена [18, р. 166] та П. Е. Подалка [14, с. 58], відкриття у Наґасакі російського консульства відбулось у 1873 р. У списку вихідних паперів російського консульства у Хакодате, знайденому нами в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (АЗПРІ), згадується документ, що має назву "До Азійського Департаменту щодо призначення п. Філіппеуса російським консулом у Наґасакі", датований 1 жовтня 1867 р. [3, л. 3]. А 9 вересня 1868 р. міністру закордонних справ Японії були відправлені папери про призначення О. Ф. Філіппеуса консульським агентом у Наґасакі. У 1869 р. (точна дата, на жаль, невідома) у хакодатське консульство були доставлені папери від японської влади стосовно отримання листа про затвердження О. Ф. Філіппеуса консульським агентом. Окрім того, в АЗПРІ зберігаються листи до Й. В. Ліббруггена, який обіймав посаду тимчасово виконуючого обов'язки консула Російської імперії у Наґасакі до прибуття туди О. Ф. Філіппеуса [2, л. 1–33].

Мета нашої статті – дослідити обставини відкриття російського імператорського консульства у Наґасакі та проаналізувати особливості його діяльності до моменту закриття представництва у 1904 р. у зв'язку з розривом дипломатичних відносин між Російською та Японською імперіями.

Відповідно до знайдених нами документів, першим, хто представляв інтереси громадян Російської імперії у Наґасакі, був Й. В. Ліббругген. Інформацію про осо-

бу Й. В. Ліббруггена встановити досить проблематично. На сайті "Nagasaki Foreign Settlement" вказано, що Й. В. Ліббругген, працював у торговельній компанії "Walsh&Co"[20], одним із засновників котрої був консул Сполучених Штатів у Наґасакі Дж. Дж. Уолш. В офіційних листах до Й. В. Ліббруггена звертаються то як до виконуючого обов'язки консула, то як до консула Російської імперії. Вірогідніше за все, він все ж не мав усієї повноти повноважень консула. Адже на прохання російського консула у Хакодате Є. К. Бюцова (1837–1904) до розв'язання спірних питань між росіянами та жителями Наґасакі був залучений консул Пруссії у Наґасакі Р. Ліндау.

Представник Російської імперії у Наґасакі спілкувався з місцевою владою на рівні помічників генерал-губернатора о. Кюсю. На їхнє прохання Й. В. Ліббругген інформовав російських громадян про дати японських свят, коли митниця була закрита; про заборону продажу та купівлі опіуму; про право російських підданих у випадку пограбування звертатись до поліцейського управління міста [2, л. 1–9]. Помічники генерал-губернатора о. Кюсю регулярно сповіщали виконуючого обов'язки консула про всі зміни, що відбувалися на митниці. Приміром, 2 червня 1868 р. Й. В. Ліббругген отримав листа про присвоєння митному управлінню назви, яка у дослівному перекладі мала наступний вигляд: "Офіс, де іноземці укладають угоди" [2, л. 16]. А в липні того ж року три митних управління змінили свої печатки, про що також повідомили Дж. В. Ліббруггена. Влітку 1868 р. японські чиновники звернулись до Й. В. Ліббруггена з проханням поінформувати всіх російських підданих, які перебували у Наґасакі, про заборону експорту рису, пшениці та іншого зерна.

Співпраця Й. В. Ліббруггена з наґасакською владою була досить активною. У листі від 5 жовтня 1868 р. йому повідомили про призначення нових уповноважених МЗС у Наґасакі. Вже через п'ять днів новопризначені чиновники зв'язались з виконуючим обов'язки консула Російської імперії з приводу розповсюдження серед усіх російських торговців інформації про необхідність надання до митного управління детальних відомостей про найменування і

кількість їхніх товарів. Лише за цієї умови купець міг отримати дозвіл на експорт та імпорт краму.

Таким чином, протягом нетривалого періоду своєї служби у Наґасакі Й. В. Лімбругген став сполучною ланкою між росіянами, які прибували до цього порту, та місцевими чиновниками. Його наступником став О. Ф. Філіппеус. У листі, датованому 16 жовтня 1868 р., російський консул у Хакодате Є. К. Бюцов сповіщав Олександра Федоровича Філіппеуса про призначення його нештатним консульським агентом у Наґасакі і про підлеглість його на цій посаді хакодатському консульству [2, л. 34]. О. Ф. Філіппеус був петропавлівським купцем 1-ї гільдії, тобто він мав право вести закордонну торгівлю. У 1867–1869 рр. він разом із чиновником з особливих доручень С. С. Абазою заснував першу російську транспортну компанію на Далекому Сході "Філіппеус і К". Отримавши кредит у американської фірми в Японії "Бр. Уольш", товариство розпочало свою діяльність з доставки іноземних товарів, зокрема вин і чаю, морем через Аян до Якутська [4, с. 8].

Як безпосередній начальник Є. К. Бюцов надав О. Ф. Філіппеусу вказівки щодо його майбутньої діяльності. Він сповістив новопризначеного агента про те, що загальні консульські обов'язки викладені у консульському статуті [5, с. 531–553]. У листі до О. Ф. Філіппеуса Є. К. Бюцов наголошував на тому, що права та обов'язки консула в Японії були значно ширшими, аніж сфера діяльності консула в Європі. І тому статут, написаний для російських консулів в Європі та Америці, не охоплював всього кола діяльності в Японії. Неповнота статуту компенсувалась тим, що обов'язки консула були достатньо докладно виписані у російсько-японських договорах [2, л. 34].

Начальство О. Ф. Філіппеуса розраховувало на те, що досвід торгівлі на Далекому Сході, яким володів новопризначений агент, дозволить йому "судити про те, чи немає причин розраховувати якщо не на діяльну участь російських купців в іноземній торгівлі з Японією, то принаймні на те, що фабричні вироби та певні свіжі продукти... можуть, за певних обставин, знайти збут у цій країні..." [2, л. 36].

О. Ф. Філіппеус був призначений на посаду консульського агента у Наґасакі саме у той час, коли в Японії йшла громадянська війна між прибічниками сьоґунату Токуґава та проімператорськими силами. Тому Є. К. Бюцов наказував О. Ф. Філіппеусу мати зносини з тими, хто представляв уряд *de facto*, не проявляючи жодних особистих уподобань.

Активним помічником О. Ф. Філіппеуса у наґасакському консульстві став Сіґа Уратаро, який до цього працював перекладачем при хакодатському губернаторі для ведення переговорів та переписки з консульством Росії у Хакодате [7, с. 89].

Першим російським підданим, інтереси якого намагався відстояти новопризначений консульський агент у Наґасакі, був сам О. Ф. Філіппеус. До будинку, де він жив, проникли грабіжники і винесли значну кількість вовняної тканини. У проханні про розслідування цієї справи одним з віце-губернаторів О. Ф. Філіппеусу було відмовлено. Натомість йому рекомендували звернутись до представників МЗС, як це робили інші іноземці у подібних випадках. На жаль, невідомо, чи знайдені були злочинці і чи повернули російському агенту його майно.

Згідно з консульським статутом 1858 р., консул зобов'язаний був знати про всі російські судна, котрі приходили до порту його відомства та виходили з нього [5, с. 539]. О. Ф. Філіппеус, як і інші консули Російської імперії в Японії, надсилав до Азійського департаменту

МЗС відомості не лише про рух російських суден, а й інформацію про судна інших західних держав.

Донесення О. Ф. Філіппеуса є цікавим джерелом з історії розвитку міжнародної торгівлі в японських портах. Зокрема, він писав, що з відкриттям для іноземних суден портів Кобе та Нііґата торгівля у Наґасакі стала поступово занепадати. Станом на 1870 р. Кобе став важливим торговим пунктом, і торгові обороти там збільшувались, за свідченням О. Ф. Філіппеуса, тією ж мірою, на скільки вони зменшувались у Наґасакі [1, л. 3]. Тим не менш, консульство Російської імперії у Кобе було відкрите лише у 1881 р.

За свідченням О. Ф. Філіппеуса, торгівля у Наґасакі знаходилась в руках китайців. Потреби їхні були невеликими, витрати при веденні справ – настільки незначними, що європейці з ними жодним чином конкурувати не могли. Ціни, які давали прибуток китайцям, для європейців були збитковими.

У донесенні за 1870 р. О. Ф. Філіппеус повідомляв, що російських товарів для Японії протягом року привезено не було. До Росії, а саме до Петропавлівського порту, окрім російської шхуни "Вікентій" з вугіллям відійшов північно-германський барк "Фіделі", що зайшов до Наґасакі з Гамбургу завантажений різними товарами, які належали самому О. Ф. Філіппеусу [1, л. 7].

Таким чином, протягом служби на посаді консульського агента основною функцією О. Ф. Філіппеуса було написання донесень про судноплавство і торгівлю по порту Наґасакі, з чим він справлявся досить успішно завдяки власному досвіду торгівлі на Далекому Сході.

У 1874 р. тимчасово завідуючим справами консульства у Наґасакі був призначений О. Е. Оларовський (1845–?), який до цього служив управляючим консульством у Хакодате. О. Е. Оларовський продовжив справу О. Ф. Філіппеуса щодо написання донесень про стан торгівлі у порту несення служби. Як і його попередник, О. Е. Оларовський доповідав в Азійський департамент про незадовільний стан міжнародної торгівлі у Наґасакі. Загальна вартість товарів, ввезених до порту у 1874 р., перевищила вартість імпорту попереднього року. Але, не будучи задоволені попитом, іноземні купці намагались вивезти непродані товари з Японії. При цьому сплачене за них під час ввезення мито не поверталось.

Що стосується товарів японського виробництва – головними предметами вивозу з Наґасакі були чай, тютюн і рис. О. Е. Оларовський прогнозував збільшення вивозу тютюну та рису у наступні роки. Приводом для зростання попиту на японський тютюн в Європі стало покращення його якості, а також відчутне зменшення тютюнового виробництва в Америці. Збільшення ж вивозу рису зумовлене гарним урожаєм.

Донесення російських консулів, які служили в Японії, до Азійського департаменту зазвичай передавались для ознайомлення в Департамент торгівлі та мануфактур, проте це не призводило до активізації російської торгівлі в японських портах. У донесенні за 1874 р. О. Е. Оларовський відмічав, що протягом року до Наґасакі заходили 3 російських комерційних судна, при чому, як ввезені, так і вивезені російськими суднами товари належали іноземним купцям [1, л. 18].

Інформація, що містилась у донесеннях наґасакських консулів, мала більш практичне значення для Морського міністерства, адже судна російського тихоокеанського загону протягом зимніх місяців перебували у Наґасакі. О. Е. Оларовський повідомляв до Санкт-Петербургу про розвиток у Наґасакі портової інфраструктури, зокрема, про будівництво доку, його розміри та очікувану дату завершення робіт.

Деякий час О. Е. Оларовський з дозволу російського уряду виконував за сумісництвом обов'язки консула Італії у Наґасакі [19, р. 59]. Італія мала порівняно небагато комерційних інтересів у Японії, італійські кораблі дуже рідко відвідували Наґасакі, тому у місті не було їхнього власного представництва.

Відповідно до консульського статуту 1858 р., О. Е. Оларовський зобов'язаний був надавати допомогу офіцерам російського імператорського флоту завжди, коли цього буде вимагати від нього командир російського військового корабля [5, с. 535]. У 1875 р. начальник загону суден у Тихому океані, контр-адмірал Ф. Я. Брюммер звернувся до керівництва Морським міністерством за дозволом заснувати у Наґасакі опорний пункт. У квітні 1876 р. за сприяння О. Е. Оларовського "російське адміралтейство", котре включало в себе лазарет, лазню та шлюпочний сарай, було відкрите [11, с. 66].

О. Е. Оларовський виконував обов'язки консула до 1880 р. Його наступником був призначений колезький асесор Петро Іванович Рюмін, який знаходився на службі у МЗС з 1873 р. Його річне утримання становило 6 000 руб. плюс 2 000 руб. на канцелярські витрати [6, л. 152].

Згідно зі щоденниковими записами засновника православної церкви в Японії о. Миколи (Японського), восени 1884 р. консулом у Наґасакі служив уже Василь Якович Костилев (1848–1918) [8, с. 262]. Російське консульство знаходилось на той час над новим районом міста, що мав назву Омуру. Це був район європейських магазинів, компрадорських складів, комісіонерств та консульств. Консульство Російської імперії розміщувалося в одноповерховому будинку з державним гербом над входом [12, с. 212].

У середині липня 1885 р. завершився термін оренди землі, де знаходився російський лазарет, у зв'язку з чим він був закритий. В. Я. Костилев відзвітував головному медичному інспектору флоту В. С. Кудріну, що майно "російського адміралтейства" було продане на аукціоні за 345 мекс. дол. 5 центів. Моряки Тихоокеанської ескадри втратили можливість відновити у Наґасакі своє здоров'я, тому у Петербург було відправлене клопотання про відновлення роботи шпиталю.

На початку квітня 1886 р. на продаж була виставлена межуєча з російським консульством ділянка землі з просторим будинком. Цю ділянку консульство вдалось отримати на правах довгочасної оренди. За ініціативою командуючого загonom суден у Тихому океані адмірала О. О. Корнілова і консула В. Я. Костилева на урочисту вечерю з приводу укладення вигідної угоди офіцери чотирьох суден прийшли у цивільних костюмах, аби уникнути непорозумін з японською владою. Переобладнання та відремонтований будинок уже наприкінці травня 1886 р. прийняв перших пацієнтів. 28 липня цього ж року до Наґасакі прибув управляючий Морським міністерством адмірал І. О. Шестаков. Він побажав лазарету всіляких успіхів та пожертвував 50 руб. У місцевих військово-морських колах цей візит та грошовий внесок витлумачили як знак довгоочікуваного визнання лазарету Морським міністерством та готовності його фінансувати. І хоча пізніше ці надії не оправдалися, на ескадрі остаточно стали вважати лазарет своїм і перестали рахуватись із консульством, на землі та під прапором якого він знаходився. У Петербурзі розуміли, що з метою уникнення непорозумін з Японією будь-який заклад на іноземній землі, де служить імператорський консул, має бути у віданні консула. Але через відомчі амбіції Морське міністерство підтвердило підзвітність лазарету військово-морським начальникам. Протести та попередження консула про те, що рано чи пізно японський уряд перестане терпіти безконтрольне існування на сво-

ій території іноземної військової інституції, фактично знаходилась поза консульською юрисдикцією, відкидалися на тій підставі, що всі витрати на утримання лазарету несло виключно морське відомство, а консульська юрисдикція не розповсюджувалась на військових моряків, які тимчасово перебували на березі [13, с. 265]. Неможливість представників двох російських відомств домовитись між собою навряд чи позитивно впливала на авторитет дипломатичних представників Росії в Японії.

У другій половині 80-х рр. XIX ст. до Наґасакі стало прибувати все більше росіян, як у складі офіційних делегацій, так і приватно. В. Я. Костилеву випала честь приймати в Японії учасників експедиції адмірала С. С. Лісовського. Секретар начальника російської ескадри у Тихому океані В. В. Крестовський у своїх подорожніх записках згадував, що В. Я. Костилев, відповідно до приписів консульського статуту 1858 р. [5, с. 536], прибув на пароплав у мундирі Міністерства закордонних справ для того, щоб представитись адміралу. Високоповажному гостю та його дружині тимчасово було відведене приміщення у будинку російського консульства. В. В. Крестовський згадував, що В. Я. Костилев прийняв адмірала і супроводжує його осіб із щирою гостинністю.

Протягом 1890–1892 рр. В. Я. Костилев був відсутній у Наґасакі. У цей період виконуючим обов'язки консула був призначений Григорій Олександрович де Воллан (1847–1916), який служив у МЗС з 1873 р.

Згідно із записами Г. О. де Воллана, у наґасакському порту часто стояли судна російського флоту, у місті було багато приїжджих із Владивостоку, тому торговці і корчмарі трохи володіли російською мовою. Г. О. де Воллан писав, що у російському поселенні Інаса не залишилось нічого російського, окрім декількох вивісок; а японські дружини російських офіцерів (конкубіни) знали по декілька російських слів. Морське міністерство орендувало ділянку землі у Сіґа Уратаро, де за розпорядженням Великого Князя Олександра Михайловича була влаштована баня для російських моряків. Щодо лазарету при консульстві – старий корпус для "нижніх чинів" був знесений, і на його місці у 1890 р. під керівництвом консула Г. О. де Воллана було споруджено новий цегляний. Наступного ж року на території консульства був зведений будинок для завідуючого лазаретом лікаря. У 1891 р. відбувалось спорудження кам'яної будівлі консульства. Цього ж року наґасакське консульство було удостоєне візиту цесаревича Миколи Олександровича, який снідав у домі Г. О. де Воллана та оглянув новозбудований лазарет та каплицю [17, с. 16].

Співробітництво російського консульства у Наґасакі та місіонерів російської православної церкви в Японії за служби Г. О. де Воллана налагоджено не було. Коли у Наґасакі був проїздом засновник православної церкви в Японії Микола (Касаткін), він застав там пошкоджену ураганом каплицю. Окрім того, звернувшись до Г. О. де Воллана із проханням допомоги у пошуку японців, які потенційно могли би прийняти православ'я, місіонер отримав відмову. Консул послався на відсутність знайомих японців, яким він міг би рекомендувати слухання проповіді [8, с. 447].

Під час служби Г. О. де Воллана у Наґасакі він був запрошений взяти участь у святі, влаштованому на честь першого прем'єр-міністра Японії графа Іто Хіробумі. На вітальні промови європейських консулів граф Іто відповідав англійською. Г. О. де Воллан писав, що на святі відчувалась певна напруженість, котра зникла після балу та урочистої вечері. Знайомство з японською політичною елітою та європейськими дипломатами дозволило Г. О. де Воллану після повернення В. Я. Кос-

тилева до Наґасакі успішно продовжити кар'єру у російській дипломатичній місії в Токіо.

Повернення В. Я. Костишева на посаду консула співпало з прийняттям нового консульського статуту. У новому зведенні правил для консулів, яке набуло чинності у 1893 р., були вперше визначені приписи для російських консулів у Китаї та Японії [16, с. 745–746], що, на наш погляд, стало свідченням зростання ролі цих держав у зовнішній політиці Російської імперії. Тепер норма про виконання консулами обов'язків, покладених на них російсько-японськими трактатами, була прописана у статуті.

Окрім того, згідно зі ст. 95 нового статуту, до обов'язків консула входило термінове інформування Міністерства закордонних справ і Департаменту торгівлі та мануфактур про заразні хвороби, розповсюджені в його окрузі. В даному випадку мались на увазі епідемії. Але російські моряки, які прибували до Наґасакі, ставали жертвами венеричних хвороб, зокрема, сифілісу. У 1895 р. В. Я. Костишев писав, що боротьба японської влади із проституцією ведеться, як і в Європі, здавна, проте безрезультатно [13, с. 256]. За російськими матросами, які лікувались у наґасакському лазареті, було встановлено пильний нагляд з боку командування, адже будинок розпусти розміщувався неподалік від шпиталю.

Розмір плати за розміщення хворого матроса у лазареті був значно меншим, аніж лікування у японському шпиталі. З середини 1890-х рр. судові ревізори перераховували у лазаретну касу по 15 центів за "нижній чин" і по 25 за офіцера. В. Я. Костишев писав, що економія коштів морського відомства за цією статтею з роками ставала все більш відчутною і у 1890-х рр. досягла не менше 10 тис. дол. на рік. 14 грудня 1900 р. були затверджені "Правила для берегового лазарету ескадри Тихого океану в Наґасакі", відповідно до яких шпиталь мав підпорядковуватись російському консулу. Виключно через консульство мали відбуватись усі зносини лазарету з японською владою [13, с. 265].

Одним із основних завдань консула у Наґасакі залишалося сприяння ефективному співробітництву приїжджих російських експедицій з японцями. У 1895 р. В. Я. Костишев зустрічав у Наґасакі ботаніка, професора Харківського університету Андрія Миколайовича Краснова (1862–1914), який був командирований до Японії Міністерством імператорського двору для вивчення культури чаю з метою розведення цієї рослини на плантаціях у Батумській області. За посередництва наґасакського консула А. М. Красновим був найнятий японець Фукутаро Катаяма для супроводження його до чайних плантацій.

В. Я. Костишев також мав честь допомагати капітану Д. А. Лухманову, якому необхідно було купити в Японії буксирний пароплав. Консул направив до нього механіка Федосєєва, котрий колись відстав через хворобу від одного з пароплавів товариства "Добровільний флот". Раніше він був слюсарем Севастопольського судноремонтного заводу і в Наґасакі зайнявся посередництвом між японськими судноремонтними заводами та капітанами російських військових суден. Механік порекомендував Д. А. Лухманову купити парову яхту "Сатанела". Коли вирішувалось питання про її придбання, господар яхти, англійський полковник Хюз, наголосив на тому, що операція купівлі-продажу має бути завірена у британському та російському консульствах, що й було зроблено згодом.

З кожним роком зростало значення Наґасакі як санітарної станції для російських моряків. В. Я. Костишев відмічав, що у місті постійно збільшувалась кількість хворих, яким протягом зими необхідний був теплий клімат [13, с. 253–254]. Траплялись ситуації, коли лікуван-

ня потребували росіяни із психічними розладами. Зокрема, у листопаді 1896 р. мічман П. П. Шмідт (відомий згодом як лейтенант Шмідт) намагався підняти матросів морехідного човна "Бобр" на вбивство власника готелю, з яким виникли певні непорозуміння у дружини Шмідта Домініки. Вона подала до консульства скаргу на японця Катаокі, звинувачуючи його у зневажливому ставленні. Згідно із консульським статутом 1893 р., судовий розгляд справ між російськими підданими та японцями мав здійснюватись російським консулом разом із японською владою [16, с. 754]. Договір про торгівлю та мореплавство 1895 р. відміняв юрисдикцію російських судів у Японії (ст. XVIII) [9, с. 43]. Але цей трактат вступав в силу лише з 1899 р. В. Я. Костишев, взявши показання у служанки, передав справу до японського суду. Через деякий час у консульство завітав сам П. П. Шмідт, який став погрожувати випороти Катаокі або навіть вбити його. Намагаючись уникнути негативних наслідків подібних дій, консул звернувся до командира човна "Бобр" М. П. Моласа з проханням вжити заходів проти самоуправства російського моряка. Вбивство іноземного підданого могло призвести до серйозного дипломатичного скандалу. М. П. Моласу було відомо, що мічман колись лікувався від неврастенії, тому був зібраний консилиум лікарів, за рекомендацією якого 14 січня 1897 р. П. П. Шмідт був направлений у наґасакський береговий лазарет для лікування від вказаної хвороби.

Під час перебування В. Я. Костишева на чолі консульства у Наґасакі служба там, завдяки збільшенню кількості відвідань росіянами цього порту, вже не обмежувалась виконанням лише канцелярських функцій. Активізувалась практична діяльність консульства щодо захисту прав та інтересів своєї держави та її громадян.

У 1900 р. консулом у Наґасакі був призначений князь Олександр Олександрович Гагарін (1862–1919). На той час порт мав великі запаси дешевого вугілля, док, заводи та майстерні, котрі дозволяли виконувати судовий ремонт майже будь-якої складності. О. О. Гагарін писав посланнику в Токіо О. П. Ізвольському, що кожної зими п'ять-шість російських комерційних суден проводили ремонт у порту Наґасакі [13, с. 253].

У зв'язку з приїздом до Наґасакі великої кількості російських моряків виникла необхідність у створенні Морського дому – "притулку"-пансіону для матросів, що був відкритий завдяки зусиллям консула О. О. Гагаріна у 1902 р. на приватні пожертви (благодійні надходження від "високих осіб", внески службовців Китайсько-Східної залізниці та далекосхідних моряків). Лише за перші півтора роки Морський дім дав притулок 360 незаможним російським постояльцям [13, с. 254].

Консулу доводилось залагоджувати і серйозні конфлікти, що виникали серед персоналу російського лазарету у Наґасакі. Найбільш гучним подібним випадком став замах фельдшера С. Ф. Пушкіна на життя лазаретного лікаря К. А. Елленбогена у липні 1903 р. О. О. Гагарін доповідав посланнику в Токіо, що, незважаючи на спроби приховати від громадськості обставини інциденту, про злочин стало відомо всьому місту.

На нетривалий період служіння О. О. Гагаріна на посаді консула у Наґасакі припало прийняття нового консульського статуту 1903 р. [16, с. 1163–1190]. На відміну від статуту 1893 р., у новому документі не були окремо прописані правила для російських консулів у Японії, у той час, як правила для російських консулів у Персії, Туреччині, Китаї та Корей були виділені в окремі глави. На нашу думку, написання окремих правил для російських консулів у Японії перестало бути актуальним у зв'язку з припиненням дії у 1894–1899 рр. нерівнопра-

вних договорів Ансей та відміною екстериторіальності для європейців і американців.

Ускладнення в російсько-японських відносинах позначились на роботі консульства у Наґасакі вже наприкінці 1903 р. У листопаді консул О. О. Гагарін писав засновнику православної церкви в Японії єпископу Миколі про необхідність призначення священника до Наґасакі. Цей священник мав би відкрити школу для перекладачів, нестача яких негативно впливала на роботу установи. О. О. Гагарін прогнав зі служби кандидата богослов'я Андрія Мінамото за несумлінність. Він перестав працювати з тих пір, як у газетах стали писати про розлад Японії із Росією. Замість перекладів з газет А. Мінамото надавав консулу записи власних міркувань.

Коли на початку 1904 р. почалася російсько-японська війна, О. О. Гагарін отримав телеграфне повідомлення від посланника Російської імперії у Токіо Р. Р. Розена про терміновий виїзд з Японської імперії російської місії та консульств. Олександр Олександрович передав повідомлення у лазарет. Збори шпитального майна та 35 пацієнтів, які лікувались у Наґасакі на той момент, не зайняли багато часу. Японські слуги були терміново звільнені, а зачинений лазарет на час військових дій перейшов під захист французького представника у Токіо. На місці за залишеним у Наґасакі майном доручено було наглядати японському сторожу. Співробітники консульства та шпиталю відправились до порту Йокогама, де на них чекав пароплав "Yarra". 2 (15) лютого 1904 р. співробітники наґасакського консульства разом з іншими російськими дипломатами залишили Японію [13, с. 272].

За період існування консульської установи Російської імперії у Наґасакі клас його голови підвищився від консульського агента до консула. Особи, які очолювали представництво, мали досить різноманітне походження: серед них були іноземці, російські купці, професійні дипломати. Основні функції консульства полягали у здійсненні контактів з місцевою владою, написання донесень до Азійського департаменту та обслуговуванні громадян Росії, які прибували до Наґасакі. Існувала практика виконання консулами Російської імперії консульських обов'язків на користь інших держав, зокрема, Італії. Особливість діяльності російського консульства у Наґасакі полягала у необхідності опікуватись військово-морським лазаретом. Але співпраця з представниками Імператорського флоту часто переходила у протистояння на ґрунті міжвідомчих амбіцій, що негативним чином відбивалось на авторитеті офіційного представництва Російської імперії в одному з найбільших портів Японії.

Список використаних джерел

1. Архив внешней политики Российской империи, ф. 161, оп. 35, д. 2, ч. 1, л. 2–17.
2. Там само, ф. 268, оп. 559, д. 1, 44 л.
3. Там само, ф. 300, оп. 572/2, д. 65, 11 л.
4. Алепо Н.А. Проблемы формирования системы экономических отношений России и Японии в 60-е гг. XIX века / Наталья Александровна Алепо // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета. – 2010. – № III–2 (3). – С. 4–9.
5. Высочайше утвержденный устав для российских консулов в Европе и Америке // Полное собрание законов Российской империи. Царствование Государя Императора Александра Второго. – Т. 33. – Ч. 2: Законы (33351–34004). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. – С. 531–553.
6. Государственный архив Российской Федерации, ф. 828, оп. 1, д. 165, л. 27–192.
7. Гузанов В.Г. Приказ флагмана – следовать в Нагасаки / Виталий Гузанов // Морской сборник. – 1996. – № 4. – С. 88–92.
8. Дневники святого Николая Японского: в 5 т. / Сост. К. Накамура. – Т. 2. – СПб.: Гиперион, 2004. – 880 с.
9. Договор о торговле и мореплавании, заключенный между Россией и Японией 27 мая (8 июня) 1895 года // Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока. 1895–1905 гг. – СПб.: Тип. А.М. Менделевича, 1906. – С. 27–44.

10. Илышев А. Первые российские здания в Японии / А. Илышев // Япония сегодня. – 2004. – № 5. – С. 24–27.
11. Кондратенко Р.В. Военные порты России на Тихом океане в XVIII–XIX веках / Роберт Владимирович Кондратенко // Русский сборник. – 2009. – Т. VI. – С. 56–75.
12. Крестовский В.В. В дальних водах и странах / В.В. Крестовский. – Т. 6. – СПб.: Общественная польза, 1882. – 508 с.
13. Павлов Д.Б. Русский военно-морской лазарет в Нагасаки, 1858–1906 гг. (исторический очерк по российским источникам) / Дмитрий Борисович Павлов // Япония. 2010. Ежегодник. – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – С. 252–273.
14. Подалько П.Э. Япония в судьбах Россиян: Очерки истории царской дипломатии и рос. диаспоры в Японии в конце XIX – начале XX века. – М.: Институт востоковедения РАН, Крафт+, 2004. – 352 с.
15. Попов К.М. Япония. Очерки развития национальной культуры и географической мысли / Константин Попов. – М.: Мысль, 1964. – 640 с.
16. Устав консульский // Свод законов Российской Империи: в 16 т. – Т. 11. – Ч. 2. – СПб.: Общественная польза, 1900. – С. 725–748.
17. Ухтомский Э.Э. Путешествие Государя Императора Николая II на Восток (в 1890–1891) / Э.Э. Ухтомский. – Т. 3. – СПб.: Лейпциг: Ф. А. Брокгауз, 1897. – LXIX, 160, 255 с.
18. Lensen G.A. Russian Diplomatic and Consular Officials in East Asia / George Alexander Lensen. – Tokyo: Voyagers' Press, 1968. – 294 p.
19. Neff R. Korea's Inhospitable Shores: Shipwrecks of Chejulsland / Robert Neff // Transactions. Royal Asiatic Society. Korea Branch. – 2007. – Vol. 82. – P. 53–88.
20. Burke-Gaffney B., Eams L.R. Nagasaki: People, Places and Scenes of the Nagasaki Foreign Settlement 1859–1899. Higashiyamate Stories. Russian Consulate. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nfs.nias.ac.jp/page027.html#RusCons> – Дата звернення: 23.01.2015.

References

1. Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii, fond 161, opis 35, delo 2, part 1, listy 2–17.
2. Ibid, fond 268, opis 559, delo 1, 44 lista.
3. Ibid, fond 300, opis 572/2, delo 65, 11 listov.
4. ALEPKO, N.A. (2010) Problemy formirovaniia sistemy ekonomicheskikh otnoshenii Rossii i Yaponii v 60-e gg. XIX veka. *Uchionye zapiski Komsmolskogo-na-Amure gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta*. III–2 (3), 4–9.
5. Vysochaishe utverzhdiionnyi ustav dlia rossiiskikh konsulov v Evrope i Amerike. In: *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Tsarstvovanie Gosudaria Imperatora Aleksandra Vtorogo*. Collection 2. Vol. 33(1858). Part 2. Saint Petersburg: Tipografiia II otdeleniia sobstvennoi E.I.V. Kantseliarii, pp. 531–553.
6. Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federacii, fond 828, opis 1, delo 165, listy 27–192.
7. GUZANOV, V.G. (1996) Prikaz flagmana – sledovat v Nagasaki. *Morskoi sbornik*. 4, 88–92.
8. NAKAMURA, K. (ed.) (2004) *Dnevniky sviatogo Nikolaiia Yaponskogo*. Vol. 2. Saint Petersburg: Giperion.
9. Dogovor o torgovle i moreplavani, zakliuchennyi mezhdu Rossiei i Yaponiei 27 maia (8 iunია) 1895 goda. In: *MINISTERSTVO INOSTRANNYCH DEL (1906) Sbornik dogovorov i diplomaticheskikh dokumentov po delam Dal'nego Vostoka. 1895–1905 gg.* Saint Petersburg: Tipografiia A.M. Mendeleevicha.
10. ILYSHEV, A. (2004) Pervye rossiiske zdaniia v Yaponii. *Yaponiia segodnia*. 5, 24–27.
11. KONDRATENKO, R.V. (2009) Voennye porty Rossii na Tikhom okeane v XVIII–XIX vekakh. *Russkii sbornik*. VI, 56–75.
12. KRESTOVSKII, V.V. (1882) *V dalnikh vodakh i stranakh*. Vol. 6. Saint Petersburg: Obshchestvennaia polza.
13. PAVLOV, D.B. (2010) Russkii voenno-morskoi lazaret v Nagasaki, 1858–1906 gg. (istoricheskii ocherk po rossiiskim istochnikam). In: *Yaponiia. 2010. Ezhegodnik*, Moscow: Institut vostokovedeniia RAN, pp. 252–273.
14. PODALKO, P.E. (2004) *Yaponiia v sudbakh rossiisk: ocherki istorii tsarskoi diplomatii i ros. diaspori v Yaponii v kontse XIX – nachale XX veka*. Moscow: Institut vostokovedeniia RAN, Kraft+.
15. POPOV, K.M. (1964) *Yaponiia. Ocherki razvitiia natsionalnoi kul'tury i geograficheskoi mysli*. Moscow: Mysl.
16. Ustav konsulskii. In: *Svod zakonov Rossiiskoi Imperii* (1900). Vol. 11. Part. 2. Saint Petersburg: Obshchestvennaia polza, pp. 725–748.
17. UKHTOMSKII, E.E. (1897) *Puteshestvie Gosudaria Imperatora Nikolaiia II na Vostok (v 1890–1891)*. Vol. 3. Saint Petersburg, Leipzig: F.A. Brokgauz.
18. LENSEN, G.A. (1968) *Russian Diplomatic and Consular Officials in East Asia*. Tokyo: Voyagers' Press.
19. NEFF, R. (2007) Korea's Inhospitable Shores: Shipwrecks of Chejulsland. In: *Transactions. Royal Asiatic Society. Korea Branch*. Vol. 82, pp. 53–88.
20. BURKE-GAFFNEY, B., EARNS, L.R. (2015) *Nagasaki: People, Places and Scenes of the Nagasaki Foreign Settlement 1859–1899. Higashiyamate Stories. Russian Consulate*. [Online]. Available from: <http://www.nfs.nias.ac.jp/page027.html#RusCons> [Accessed 23 January 2015].

Надійшло до редколегії 14.09.15

O. Kyrychenko, senior assistant
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

RUSSIAN IMPERIAL CONSULATE IN NAGASAKI

The circumstances of opening and activities of Russian Empire Consulate in Nagasaki are analysed in the article. The date of its foundation, surnames and posts of its chiefs are specified. The main functions and the peculiarities of consular office activity that were, in particular, consul's guardianship above the naval hospital in Nagasaki are defined. The incident of calling a merchant to act as a consul as well as cases of acting as Russian consul by a representative of European country and vice versa are described. The reports of Russian consuls in Nagasaki to Ministry of Foreign Affairs Asiatic department are analysed. The conflicts that took place between a consul and Navy Ministry representatives are examined.

Keywords: Russian Empire, Japan, consulate, Nagasaki, hospital.

УДК: 329/78(477.83/86)

Є. Папенко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗАСНУВАННЯ ТА НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІЖНОГО ТОВАРИСТВА "СОКІЛ" У ЛЬВОВІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена діяльності львівського молодіжного товариства "Сокол" наприкінці XIX – початку XX ст. Проаналізовані причини створення сокільських товариств та вплив чеського й польського сокілства. Розкрито вплив соціально-політичних процесів, які відбулись на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст., на зародження та розвиток сокілства. Розглядається роль студентських товариств "Ватра" та "Академічне братство" у створенні українських "Соколів". Визначено основні шляхи поширення сокільського гімнастично-спортивного руху. Наголошується, що українські "Соколи" виникаючи за чеським та польським зразком, від сусідніх народів запозичили лише назву та організаційну структуру. Зазначається про структуру та організаційну будову українських "Соколів". Розкрито гімнастично-спортивну, протипожежну та культурно-просвітницьку діяльність українського молодіжного товариства "Сокол" у Східній Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. Підкреслено, що сокільська система виховання заохочувала українців своєю демократичністю, гармонійним поєднанням духовності й тілесності, сприяла національному самоутвердженню. Висвітлено форми та засоби фізичного виховання. Акцентовується увага на значенні гімнастики та спорту для українського народу напередодні Першої світової війни. Висвітлено роль та значення львівського товариства "Сокол" у розбудові мережі сокільських товариств. Підкреслено окреме місце В. Нагірного, В. Лаврівського, І. Боберського – організаторів українського сокільського руху в удосконаленні діяльності товариства та створенні сокільських осередків у Східній Галичині наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Східна Галичина, сокільський рух, молодіжні товариства, національно-визвольна боротьба, державотворчі процеси.

Історія українського сокільського руху у Східній Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. посідає важливе місце в історії України, адже саме спортивні молодіжні товариства були чи не єдиними осередками, через які українська молодь могла згуртуватися для відстоювання своїх власних національних інтересів. Якраз у середовищі спортивних товариств зародилися ідеї про утворення мілітарних організацій на західноукраїнських теренах, завдання яких полягало у збройній боротьбі за українську державність. Важливим було те, що саме українську гімнастично-спортивні сокільські організації становили ядро українського війська новітньої доби – Легіону Українських січових стрільців, який з початком Першої світової війни виступив на захист українських державних інтересів.

Дослідження історії українського сокільського руху активізувалось в основному з проголошенням незалежності України. Назвемо розвідки, насамперед, В. Леника [15], О. Вацеби [7], І. Дацюка [9], М. Лазаровича [13; 14] та ін. Проте згадані праці не позбавлені окремих недоліків щодо розкриття різних аспектів діяльності молодіжного товариства "Сокол" у Львові наприкінці XIX – початку XX ст.

Метою дослідження є аналіз джерел та літератури, які дають можливість дослідити створення та напрями діяльності молодіжного товариства "Сокол" у Львові наприкінці XIX – початку XX ст.

Львівське гімнастично-спортивне товариство "Сокол" було започатковано в 1894 р. за сприяння інженера-підприємця Василя Нагірного та громадського діяча Володимира Лаврівського.

Від перших кроків створення у Львові українського "Соколу" організатори та прихильники сокільського руху намагалися донести до українського народу думку про необхідність виховати сильне молоде покоління, здорове

фізично й духовно, і переконували в тому, що саме в поширенні сокільських ідей – майбутнє української нації. "Вправи тілесні дуже корисно впливають на стан здоров'я фізичного, а посередньо і духовного", – підкреслював в одній із перших своїх публікацій Володимир Лаврівський [12, с. 2]. Крім того, у статуті українського "Соколу", складеному у 1892 р., В. Лаврівським наголошувалося, що основне завдання товариства полягало у "побудові соборної України, яка б не зазнавала національного, політичного та духовного гноблення" [2, арк. 2].

11 лютого 1894 р. у Львові у залі "Руської Бесіди" на вул. Вірменській, 2 відбулися перші Загальні збори українського гімнастично-спортивного товариства "Сокол". Головою новоутвореного товариства було обрано В. Нагірного, а його замісником В. Лаврівського. Львівський "Сокол" проголошувався як товариство широкого культурного спрямування, доступне усім, хто бажає стати його членом [11, с. 191].

Саме з цього часу, із закликом "Бодрімося!", і розпочалась історія організованого українського сокільського руху на західноукраїнських землях. Про відкриття у Львові українського сокільського товариства широко повідомляла преса. Як підкреслив один із фундаторів українського сокілства В. Лаврівський, чеши з пильністю стежили за розвитком українського сокілства та підтримували поширення сокільських ідей серед слов'янських народів. Так, перша публічна згадка про заснування українського "Сокола" з'явилася саме в чеському "Sborniky sokolnim" в статті доктора Й. Шайнера "Nase hesla" [12, с. 3]. В українських періодичних виданнях зазначалося, що під час виборів першого голови товариства, Євген Барвінський запропонував кандидатуру професора Володимира Шухевича, на що той відмовився на користь Василя Нагірного – директора спілки "Народна торгівля". У ті часи газета "Діло" подала відо-

мості про перебіг перших зборів щойно заснованої організації. Характерна особливість, що відразу сприяла широкому зацікавленню "Соколом", – до сокільської ідеї, як до перспективної й прогресивної в українських справах, прихильно поставилася передова академічна молодь й окремі представники громадсько-політичного життя.

Сокільська система виховання заохочувала українців своєю демократичністю, гармонійним поєднанням духовності й тілесності, сприяла національному самоутвердженню. Сама назва товариства "Сокіл" була привабливою для широкого загалу, адже, як пояснювали організатори сокільського руху: "Сокіл – шляхетний птах, з бистрим зором і могутніми крилами, неперевершеною швидкістю лету, а в геральдиці виступає як символ сміливості, шляхетності та символ свободи і змагу" [11, с. 191].

За словами організаторів українського сокільського руху: "Сокіл" – це не лише тіловиховне товариство, але і засіб до пробудження народної свідомості та піднесення тілесної і духовної сили цілого народу" [4, арк. 3]. Кожний, хто прагнув вступити до українського "Соколу", повинен був скласти присягу, зміст якої був наступним: "Прирікаю для добра Української нації, чесно і совісно виконувати свої обов'язки в українському соклістві і повинуватися усім наказам Сокільській Старшині" [4, арк. 3].

Передусім зацікавленість до діяльності українського "Соколу" виявляла молода українська інтелігенція Львова. Прихильниками та активними членами "Сокола" в перші роки його існування були Богдан Лепкий (в майбутньому талановитий літератор), Іван Белей (редактор газети "Діло"), Юрій Тобілевич (син І. Карпенка-Карого), Осип Коциловський (в майбутньому доктор теології), Ярослав Вінцовський (композитор), І. Крип'якевич (відомий історик) М. Шухевич (доктор юридичних наук, відомий адвокат) та ін. Дещо згодом до молодіжного товариства "Сокіл" стала залучатися і молодь. Це були, насамперед, учні шкіл, гімназій та студенти – сини І. Франка Тарас, Петро та Андрій, а також Степан Гайдучок, Михайло Рудницький, Олена Степанів, Роман Сушко та ін.

Активна участь української інтелігенції в сокільському товаристві у період його становлення, сприяла залученню до лав "Соколу" широких верств українського населення. Так, якщо у перший рік своєї діяльності товариство нараховувало 121 чол., з яких заняття відвідувало 76, то вже на 1895 р. кількість членів збільшилась до 208, серед яких 26 членів були ремісниками, купцями, адвокатами, службовцями, священиками [9, с. 23]. Як підкреслював М. Грушевський: "у сфері освітній і народно-організаційній дав себе знати незвичайний розвій читалень Просвіти і товариств гімнастичних, т. з. "Січей" і "Соколів", які нечувано зворушили народні маси, розбудили в них бажання знання, освіти, інстинкти організації й солідарності" [18, с. 733].

Перші засідання старшин товариства відбувалися в приміщеннях товариства "Зоря", або в кімнатах "Народної торгівлі". Однак уже VI засідання старшин, що відбулося 15 березня 1894 р. – у власному приміщенні у будинку по вул. Підвальної 7 (м. Львів) [7, с. 27].

У перші роки існування діяльність львівського "Сокола" зводилася до організаційної та гімнастичної. Найвищим органом товариства були Загальні збори. На зборах обговорювалися основні напрямки діяльності організації, обирали старшину та голову товариства. Сокільський старшина вирішував усі нагальні проблеми, а голова – керував усіма практичними справами. Загальні сокільські збори проходили на добровільних, демократичних засадах, колективно й відкрито. Варто зазначити, що 18 лютого 1894 р. на другому засіданні сокільських зборів була ухвалена постанова про прове-

дення з 1 березня перших занять з гімнастично-спортивної підготовки молоді.

На засіданні сокільських зборів було прийнято рішення, як має відбуватися процес прийому та виходу членів з товариства. Ці організаційні заходи приймалися на засіданні старшини "Сокола" загальним голосуванням. Участь у товаристві вимагала певних членських внесків. Кожний член спільноти, який сплатив внесок за місяць, мав право тричі на тиждень відвідувати гімнастичні зали. Майно товариства складалося з пожертвувань, допомоги від різних організацій і установ, а також із прибутків від культурних заходів та спортивних змагань. Варто зазначити, що 23 лютого 1894 р. старшиною "Сокола" В. Лаврівським було затверджено сокільський однострій кавового кольору за проектом Володимира Гнаткевича, а надзвичайні загальні збори товариства 11 березня 1894 р. схвалили це рішення.

Уся робота у львівському сокільському товаристві проводилася у комісіях (від трьох до семи осіб). Протягом багатьох років назви комісій змінювалися, але за кожну галузь сокільської діяльності відповідала окрема комісія. Зокрема, у перший рік існування "Сокола", його діяльність здійснювалася такими комісіями: "забавова" (влаштування різноманітних вечорів), "гімнастичної термінології" (для створення і впровадження спеціальних термінів), "одягова" (для створення підручників і статутів для сільських та міських гімнастично-пожежних товариств), а також комісією, яка винаймала домівку для товариства [10, с. 195]. Такий розподіл діяльності "Соколів" сприяв створенню мережі сокільських осередків. Наприклад, упродовж 1902–1903 рр. виникла музична секція "Соколів", 1902 р. – жіночий руханковий відділ, існували протипожежні відділи, гімнастично-спортивні, театральні, хорові та ін. З часом окремі комісії "Сокола" перетворилися на незалежні від сокільської організації інституції. Так, заходами музичної комісії "Сокола" у Львові виник Вищий Музичний інститут, перші українські "Галантерейно-паперові Базари" у Львові, Станіславові, Стрию, "Українська Накладня Нот" у Львові, "Сокільський театр" тощо. За сприяння та підтримки львівського "Сокола" у Львові були засновані повітові кредитові кооперативи, серед яких і "Товариство кредитове Урядників і священиків" [7, с. 27].

Поступово український "Сокіл" у Львові здобув чисельних прихильників. Як підкреслював один із літописців українського сокліства А. Омельчук: "Зачалася праця в новій станиці народної культури тіла і духа. Захоплення зразу було дуже велике, до "Сокола" вступали і молоді і старі, кожний старався дати йому свою поміч в міру своїх сил" [16, с. 185].

Діяльність товариства сприяли усі, хто розумів значення єдності духовного й фізичного виховання та вбачав у львівському "Соколі" потужну національну структуру, а не тільки осередок фізичного виховання. Цікавим був той факт, що при львівському "Соколі" була створена бібліотека, яка містила велику кількість не лише україномовних, але й іншомовних видань.

З початком 1901 року відбулися нові вибори керівництва сокільського товариства. VIII Загальні Збори обрали головою львівського "Сокола" Альфреда Будзиновського, а його заступником – Івана Боберського. Так розпочався новий етап у історії розвитку львівського товариства "Сокіл" – етап поширення сокільської ідеї серед широкого загалу.

За пропозицією А. Будзиновського в сокільських товариствах почали активно впроваджуватися вправи, пов'язані з протипожежним навчанням і створюватися пожежно-руханкові філії "Сокола". Велика увага в товаристві приділялася гімнастиці та різним видам спорту,

зокрема велосипедному (наколесництву), веслуванню, фехтуванню, лижному спорту (лещетарству), ковзанярському та санному спорту, хокею (гаківці), баскетболу (кошиківці), волейболу (сітківці або відбиванці), боксу (стусан), туризму (мандрівництві), стрільбу (до речі, таку термінологію було розроблено І. Боберським, який у жовтні 1908 р. очолив український сокільський рух). З 1 жовтня 1901 р. розпочалися навчання для членів учительського гуртка, тобто для тих, хто навчав молоддь гімнастиці та спорту. Першими учителями були Степан Гайдучок, Петро і Тарас Франко, Євген Любич.

З метою залучення до занять спортом усього населення у 1902 р. був створений "жіночий руханковий відділ", а з 1903 р. при товаристві "Сокіл" існувала музична секція, яка згодом переросла у вищий музичний навчальний заклад. Це була перша інституція такого рівня, яка ґрунтувалася на вивченні музичних мистецтв. Один із її засновників – Ярослав Вінцьковський – написав гімн для сокільських товариств – "Соколи, соколи, ставаймо в ряди!". За ініціативи членів товариства проводилися урочисті вечори з нагоди пам'ятних історичних дат, готувалися концерти, ставилися театральні вистави (до речі, у театральній секції, якою керував А. Будзинівський, розпочав свою театральну діяльність Л. Курбас) [14, с. 31]. На 1904 р. львівське сокільське товариство нараховувало 11 секцій та комісій.

Варто зазначити, що у 1904 р. одним із замісників А. Будзинівського Д. Кучиком був підготовлений зведення про діяльність львівського "Соколу" за 10 років, в якому зазначалося про неабияке зацікавлення діяльністю товариства широкими верствами населення. Так, у звіті підкреслювалось, що членами товариства були: 3 священники, 2 адвокати, 1 лікар, 3 директори інституцій, 34 приватних службовці, 30 державних службовців, 11 професорів університетів, 3 інженери, 1 орендар, 4 редактори, 2 народні вчителі, 24 студенти, 7 студентів політехніки, два ветеринари, 3 художники, 5 промисловців, 4 ремісники, 7 друкарів, 4 купці, 3 писарі, 3 дяки і 4 жінки [3, арк. 4].

Велику роль у швидких темпах розвитку товариства на початку XX століття відіграло обрання заступником голови професора Івана Боберського. І. Боберський, який був достатньо ознайомлений із сокільським вихованням, доклав неабияких зусиль для науково-методичного забезпечення діяльності львівського "Сокола". Варто зазначити, що саме довоєнний період розвитку українського сокільського товариства (до 1914 р.) – коли у проводі брав участь проф. І. Боберський – був часовим відтинком найбільшого піднесення, найбільшого розмаху сокільської праці на західноукраїнських землях. Зокрема, у 1902 р. були засновані сокільські товариства в Станіславові, Перемишлі, Коломиї; у 1903 р. – в Самборі, Чорткові, Тернополі; у 1904 р. – в Бучачі, Кутах, Бережанах, Золочеві.

Швидке поширення сокільства у Східній Галичині напередодні Першої світової війни засвідчують і кількісні показники сокільських осередків. Якщо у 1894–1901 рр. існувало лише 1 гімнастично-спортивне товариство "Сокіл", то на 1904 р. – 170, а на 1914 р. – 974 [8, с. 87]. Як бачимо, починаючи від 1900-х рр., спостерігається постійне збільшення кількості сокільських товариств галицького краю. Деяке зниження числа заснованих товариств у 1908 р. пояснюється політичними репресіями серед молоді внаслідок акції атентату М. Січинського на намісника Австрії. Високі цифри кількості заснованих сокільських товариств упродовж 1910–1911 рр. пов'язані з підготовкою та проведенням першого Всесокільського краєвого зjazdu у Львові (1911 р.) [8, с. 87] та

зменшенням сили владних структур Австро-Угорської імперії напередодні війни.

Своє завдання львівський "Сокіл" вбачав у тому, щоб "ідею українсько-руського Сокільства поглибити в нашій суспільності так, щоб патріотичні змагання Сокола, замкнені досі на вузькому просторі столиці Льва, винести поза його межі геть аж по границі Сяну, Буга, Збруча і Карпат, щоб дати можливість стати в рядах сокільства не лиш громаді львівських русинів, але широким верствам нашої суспільності на провінції..." [17, с. 215–216]. Крім того, організатори українського сокільського руху наголошували, що молодіжне товариство "Сокіл" своєю діяльністю прагне "здобути злуку всіх земель України в одну державу" [5, арк. 7].

Завдяки старанням організаторів сокільського руху для західноукраїнського населення друком виходили різноманітні книжки-брошури. Це, насамперед, 1904 р. – "Пожарництво" А. Щербовського, "Підручник ігор та забав" І. Боберського; 1905 р. – "М'ячеві ігри", "Ізда на лещетах", "Легка атлетика", "Підручник до англійських ігор" та ін. Щороку С. Горук публікував "Сокільський календар" (видавався з 1895 р. В. Лаврівським), подаючи у ньому найважливіші дати та події з історії України. У 1909 р. друкувалися брошури "Прилюдні вправи", "Ситківка", "Порадник для Соколів і Січей" під редакцією С. Горука, праці І. Боберського "Лавчина і Щеблівка" (1910 р.) та "Нові шляхи до тілесного виховання" (1911 р.). Були ще й періодичні видання – "Сокільські вісті" та "Вісті з Запорожжя" (з 1910 р.), спочатку як двосторінковий додаток до "Нового слова", а з січня 1911 р. – як самостійний місячник руханкових і пожежних товариств, навіть з власним додатком "Пластовий табір" [9, с. 25].

Отже, з приходом нового керівництва сокільської осередки почали масово виникати на західноукраїнських теренах. Постає завдання створити єдиний координаційний центр, якому підпорядковувалися усі сокільські громади. Цим координаційним центром став львівський сокіл, який з 1909 р. змінив назву на "Сокіл-Батько" [20, с. 45]. Статут львівського "Сокола" поширювався на всі сокільські братства. Залежно від форм та напрямів діяльності сокільських товариств, статuti деяких "Соколів" відрізнялися. Наприклад, протипожежні "Соколи" створювали статuti своїх товариств відповідно до напрямку своєї діяльності. Масовим український сокільський рух був у Стрийському, Львівському, Рогатинському повітах, де на початок 1911 року налічувалось відповідно 49, 47 та 34 сокільські гнізда повітового підпорядкування [6, арк. 2].

Варто зазначити, що завдяки сприянню І. Боберського був розроблений прапор українського сокільського товариства. Так, для виготовлення прапора українського сокільства керівник львівського "Соколу" І. Боберський у 1904 р. звернувся до адміністрації музею ім. Тарнавського у Чернігові з проханням надіслати з музею кольорові фотокопії прапорів запорозьких козаків, вартість яких становила 10 рублів [1, арк. 2]. Однак Григорій Коваленко – адміністратор чернігівського музею попросив не пересилати йому зазначену суму, а передати її, як пожертвування до каси Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові на фонд літературної школи для української молоді. З одного боку на малиновому фоні прапора "Сокола-Батька" було зображено архангела св. Михаїла з кличем "Борітеся! Поборете!", а з іншого боку – на голубому фоні – жовтий лев, який спирається на жовту скелю з сокільським девізом "Усі вперед! Усі враз!". Малюнки прапора були виконані студентом-практикантом паризької академії малярів – Олександром Зіновьевим. У травні 1911 р. на одній з львівських ткацьких фабрик був пошитий сокільський

прапор. Перший виступ "Соколів" зі стягом відбувся 10 вересня 1911 р. на маніфестації у Львові.

Щодо гімну українських сокільських товариств, то він був написаний сокільсько-січовою поетесою Вірою Лебедевою (псевдонім Константина Малицька) та покладений на музику Дмитром Січинським. Пізніше текст гімну та його музичне супроводження було перероблено композитором та засновником музичного видавництва "Торбан" Ярославом Ярославенком (Вінцовським). Уперше сокільський гімн "Соколи, Соколи, ставаймо в ряди!" прозвучав 6 квітня 1901 р. на першому привселюдному виступі львівського "Соколу".

На початку XX ст. український "Сокіл" став масовою організацією. Свідченням цього є сокільські маніфестації (здви́ги) в Стрию (1909 р.), Тернополі (1910 р.), Станіславові (1911 р.), Львові (1911 р.), Бережанах (1911 р.), Калуші, Жовкві, Підгайцях, Роздолі, Снятині (1912 р.). Окружні маніфестації відбувалися у Львові, в Рава-Руській, Олеську та Білім Камені у 1913 р. Ці здви́ги мали значення не тільки для розвитку фізичного спорту, але й для національної консолідації та піднесення рівня національної свідомості. Варто зазначити, що 15 жовтня 1911 р. у Львові проходили Запорізькі ігри з безпосередньою участю українських "Соколів" [9, с. 25], але найвражаючим був II Крайовий Шевченківський здви́г у Львові, проведений у червні 1914 р., його учасниками нарахували близько 12 тис. осіб [13, с. 31], серед яких були і члени січових та пластових організацій краю.

Одним із позитивних факторів, який сприяв розвитку зовнішніх стосунків українського "Сокола", було проведення щорічних Всесокільських Здви́гів у Празі, які збирали соколів – представників усіх слов'янських народів. Це дійство відбувалось щорічно, переважно в липні місяці. Завдячувати таким успіхам товариства перш за все потрібно І. Боберському, за керівництва якого сокільський рух став ще більш масовим та особливо активним у свої діях. Завдяки його постійній праці фізичне виховання досягло високого рівня. Він вишколив у сокільському учительському гуртку перших учителів гімнастики, написав підручники на різні теми фізичного виховання, видав описи вправ для сокільських виступів. Його гасло про здорове тіло і здоровий національний дух стало кредо для численних представників української молоді. Головою товариства І. Боберський залишався до 1920 року. За час його головування український "Сокіл" став найбільшою та найчисельнішою українською гімнастично-спортивною, протипожежною, культурно-просвітницькою організацією Східної Галичини та поширився далеко за її межі. Так, наприклад, завдяки українській діаспорі у 1913 р. в Нью-Йорку був створений осередок українського "Соколу".

Напередодні Першої світової війни організатори українського сокільського руху розпочали військове навчання молоді [15, с. 100, 104; 19, р. 7]. Спільно з січовими та пластовими організаціями Східної Галичини українські товариства "Сокіл" були співзасновниками і становили ядро Легіону українських січових стрільців – першої військової національної формації новітньої доби, яка після понад двохсотлітньої перерви визвольних змагань відродила козацькі традиції збройної боротьби за державні інтереси, об'єднала в своїх рядах людей, відданих українській справі, збагативши їх новими духовними і політичними цінностями.

Таким чином, український сокільський рух протягом усього часу свого функціонування став помітним явищем в історії розвитку західноукраїнських земель. Від початкового несприйняття сокільських ідей, гімнастично-спортивні, протипожежні та культурно-просвітницькі осередки українського львівського "Сокола" стали

впливовою структурою, що особливо проявилось напередодні Першої світової війни, а також посіли вагоме місце в національно-культурному житті галицького краю. Львівське товариство "Сокіл" відігравало керівну роль в організації українського сокільства. Саме українське товариство "Сокіл-Батько" у Львові визначало мету, завдання, цілі сокільських осередків, а також сприяло розширенню мережі молодіжних організацій на західноукраїнських землях наприкінці XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2274.
2. Там само, ф. 312, оп. 1, спр. 1.
3. Там само, ф. 312, оп. 1, спр. 3.
4. Там само, ф. 312, оп. 1, спр. 9.
5. Там само, ф. 312, оп. 1, спр. 83.
6. Там само, ф. 366, оп. 1, спр. 13.
7. Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху / О. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 230 с.
8. Гайдучок С. Деякі цифри про сокільську організацію за 35 літ / С. Гайдучок // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. А. Благітка. – Львів: РВО "Основа", 1996. – С. 86–90.
9. Дацюк І. Виникнення українського спортивного товариства "Сокіл" та його діяльність наприкінці XIX – на початку XX століття / І. Дацюк // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. А. Благітка. – Львів: РВО "Основа", 1996. – С. 23–26.
10. Жарський Е. "Соколи, соколи..." 1894–1914–1994 / Е. Жарський // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. А. Благітка. – Львів: РВО "Основа", 1996. – С. 195–197.
11. Качор А. "Сокіл-Батько" у Львові / А. Качор // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. А. Благітка. – Львів: РВО "Основа", 1996. – С. 191–195.
12. Лаврівський В. Соколі – календар на рік 1895 / В. Лаврівський. – Львів: накладом автора, 1894. – 113 с.
13. Лазарович М. "Гей, ви, стрільці січові". Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2004. – 62 с.
14. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
15. Ленник В. Українська організована молодь (молодіжні організації від початків до 1914 р.) / В. Ленник. – Львів: Б. в., 1993. – 181 с.
16. Омелячук А. Тридцять п'ять літ / А. Омелячук // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. А. Благітка. – Львів: РВО "Основа", 1996. – С. 185–188.
17. Саврук І. З історії Сокільства / І. Саврук // "Сокіл-Батько": Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. А. Благітка. – Львів: РВО "Основа", 1996. – С. 215–218.
18. Тиктор І. Велика історія України / І. Тиктор. – Львів: Вінніпег, 1948 – 967 с.
19. Abbott P., Pinak E., Rudenko O., Adamenko D. Ukrainian Armies 1914–1955 / P. Abbott, E. Pinak, O. Rudenko, D. Adamenko. – Oxford: Osprey publishing, 2004. – 48 p.
20. Skrukwa G. Formacje wojskowe ukraińskiej "rewolucji narodowej" 1914–1921 / G. Skrukwa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 717 s.

References

1. Tsentralnyi derzavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, fond 309, opis 1, sprava 2274.
2. Ibid, fond 312, opis 1, sprava 1.
3. Ibid, fond 312, opis 1, sprava 3.
4. Ibid, fond 312, opis 1, sprava 9.
5. Ibid, fond 312, opis 1, sprava 83.
6. Ibid, fond 366, opis 1, sprava 13.
7. VACEBA, O. (1997) *Narys z istorii zakhidnoukrainskoho sportyvnoho rukhu*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV.
8. HAIDUCHOK, S. (1996) *Deiaki tsyfry pro sokolsku orhanizaciu za 35 lit*. In: A. Blahitka, ed. *"Sokil-Batko": Sportyvno-rukhankove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv: RVO "Osnova", pp. 86–90.
9. DACIUK, I. (1996) *Vynykennia ukrainskoho sportyvnoho tovarystva "Sokil" ta yoho diialnist naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia*. In: A. Blahitka, ed. *"Sokil-Batko": Sportyvno-rukhankove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv: RVO "Osnova", pp. 23–26.
10. ZHARSKYI, E. (1996) *"Sokoly, sokoly..." 1894–1914–1994*. In: A. Blahitka, ed. *"Sokil-Batko": Sportyvno-rukhankove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv: RVO "Osnova", pp. 195–197.
11. KACHOR, A. (1996) *"Sokil-Batko" u Lvovi*. In: A. Blahitka, ed. *"Sokil-Batko": Sportyvno-rukhankove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv: RVO "Osnova", pp. 191–195.
12. LAVRIVSKYI, V. (1894) *Sokol – kalendar na rik 1895*. Lviv: Author.
13. LAZAROVYCH, M. (2004) *"Hej, vy, striltsi sichovi". Formuvannia ukrainskoho striletskoho rukhu v Halychyni: prychyny, peredumovy, naslidky*. Ternopil: Dzhuha.
14. LAZAROVYCH, M. (2005) *Lehion Ukrainskikh sichovykh striltsiv: formuvannia, ideia, borotba*. Ternopil: Dzhuha.

15. LENYK, V. (1993) *Ukrainska orhanizovana molod (molodizhni orhanizatsii vid pochatkiv do 1914 r.)*. Lviv: S.n.
16. OMELCHUK, A. (1996) Trydtsiat piat lit. In: A. Blahitka, ed. "Sokil-Batko": *Sportyvno-rukhanove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv: RVO "Osnova", pp. 185–188.
17. SAVRUK, I. (1996) Z istorii Sokilstva. In: A. Blahitka, ed. "Sokil-Batko": *Sportyvno-rukhanove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv: RVO "Osnova", pp. 215–218.

18. TYKTOR, I. (1948) *Velyka istoriia Ukrainy*. Lviv; Vinnipeh: S.n.
19. ABBOTT, P., PINAK, E., RUDENKO, O., ADAMENKO, D. (2004) *Ukrainian Armies 1914–1955*. Oxford: Osprey publishing.
20. SKRUKWA, G. (2008) *Formacje wojskowe ukraińskiej "rewolucji narodowej" 1914–1921*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Надійшла до редколегії 17.09.15

Ye. Papenko, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ESTABLISHMENT AND KINDS OF ACTIVITIES OF YOUTH SOKIL SOCIETY IN LVIV AT THE END OF XIX – AT THE BEGINNING OF 20 CENTURIES

The article explores the activities of youth Sokil society in Lviv at the end of XIX – at the beginning of 20 centuries. Reasons for Sokil societies creation and an influence of Czech and Polish Sokils are analyzed. In the article it is discovered the influence of socio-political process, which happened on West Ukrainian lands at the end of XIX century, upon the birth and development of Sokil movement. It is mentioned of the role of "Vatra" and "Academic brotherhood" students' societies in Ukrainian Sokil creation. The main expansion ways of Sokil gymnastic and sport activity are determined. It is insisted that Ukrainian Sokil, being created ad exemplum of Czech and Polish ones, adopted only neighbors' names and organizational structure. It is mentioned of organizational structure of Ukrainian Sokil. Sport, gymnastic, fire-prevention, cultural and educational activity of Ukrainian Sokil Youth Society in Eastern Galicia at the end of XIX – at the beginning of XX centuries are explored. It is highlighted that Sokil educational system encouraged Ukrainians by its democracy, harmonious unification of immaterial and bodily parts, promoted national self-affirmation. Forms and methods of physical education are highlighted. The emphasis is laid on the importance of gymnastic and sport for Ukrainian people on the eve of the First World War. The role and the meaning of the Lviv Sokil society in the widening network of the Sokil societies were enlightened in the article. It is underlined that V. Nahirnyi, V. Lavrivskyi, I. Boberskyi, being organizers of the Sokil movement, rank particularly in the improvement of society activities and in the creation of Sokil societies in the Eastern Galicia at the end of XIX – at the beginning of XX centuries.

Key words: Eastern Galicia, Sokil movement, youth society, the national liberation struggle, government formation process.

УДК 94(477:438)-054.74(=161.2):323.1:930.253

I. Патриляк, д-р істор. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АКЦІЯ "ВІСЛА" У СВІТЛІ ЗВІТНИХ ДОКУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ

Масова депортація українського населення із території Закерзоння до північно-західних регіонів повоевненої Польщі, відома в історіографії як Акція "Вісла", стала останнім актом драми "остаточного вирішення українського питання" в Польщі. Причини, хід і наслідки вигнання українців з їхніх етнічних земель достатньо повно реконструйовані в українській та польській історіографіях. Проте, здебільшого, дослідники не звертали увагу на сприйняття Акції "Вісла" учасниками українського націоналістичного підпілля. Відтак, пропонується до уваги читачів стаття покликана заповнити цю історіографічну лакуну. Спираючись на звіти підпілля ОУН з території Закерзоння, в статті показано, як учасники українського визвольного руху спостерігали за підготовкою польських силових структур до виселення українського населення регіону, як розуміли і сприймали процес депортації, які оцінки йому давали. Слід наголосити на тому, що з документів українського підпілля однозначно випливає, що в період підготовки депортації (зима і початок весни 1947 року) активісти ОУН не зуміли з'ясувати суть підготовчих процесів, а тому були цілковито заскочені поголовним виселенням українців з південно-східних воєводств Польської держави, не змогли виробити тактики запобігання виселенню і продовження боротьби на Закерзонні в умовах "зникнення" з цих земель українського населення.

Ключові слова: Акція "Вісла", депортація, українське націоналістичне підпілля, надрайон, Військо польське, звіт, цивільне населення.

28 квітня 1947 р. розпочалася масштабна депортаційна акція, скерована проти залишків українського населення повоевненої Польщі. В українській та польській історіографіях цим подіям присвячено чимало праць, вчені з обох країн опублікували цікаві та об'ємні археографічні збірники, записи спогадів постраждалих людей. Ми ж пропонуємо до уваги читачів погляд на події депортації з боку учасників українського націоналістичного підпілля. Нам видається цікавим ближче придивитися до опису подій людьми, діяльність яких була використана комуністичним польським урядом як привід для швидкої та брутальної депортації з рідних земель понад 140,5 тисяч осіб [4, с. 27].

В основу нашої статті покладено аналіз наступних джерел: "Рапорт з терену "Бескид" за час від 01.03 до 15.08.1947 р." (автор рапорту Василь Мізерний "Рен", командир 26 тактичного відтинку УПА-Захід, отримувач рапорту – Мирослав Онишкевич "Орест", командувач VI військового округу УПА-Захід), "Повідомлення з терену за 29 квітня 1947 р.", "Звіт керівника СБ надрайону "Холонний Яр" за час від 01.03 до 31.07.1947 р.", "Повідомлення з терену (Любачівщина, Перемишльщина, Ярославщина) від 30 квітня 1947 р." та "Інформаційний бю-

летень за березень 1947 р. Повіти Лісько, Сянок", який висвітлює події на Закерзонні напередодні акції "Вісла".

Завершення влітку 1946 р. т. зв. добровільного обміну населенням між радянською Україною та радянською Польщею, ознаменувало цілковиту зміну етнічного балансу людності на прикордонних територіях. 150–160 тисяч українців, які, за різними даними, залишалися в південно-східних воєводствах нової Польщі [5, с. 180], очевидно, не становили серйозної загрози для польської державності навіть попри діяльність в регіоні 1772 активних учасників УПА, 720 бійців самооборонних куштових відділів і близько тисячі членів підпілля ОУН. Польська держава, яка поступово оговтувалася після Другої світової війни, диспонувала достатніми засобами для знищення українського повстанського руху і підпілля без цілковитої депортації українського цивільного населення, яке, вірогідно, суттєво підтримувало повстанців, але ця підтримка не була стовідсотковою. Для варшавського уряду йшлося не лише про знищення УПА (це була тактична мета майбутньої депортації), а й про "остаточне вирішення українського питання" в Польщі і перетворення країни на моноетнічну державу (стратегічна мета операції) [6, с. 55–63; 7, с. 168–180].

Можна однозначно стверджувати, що підготовка до депортації залишків українців із прикордонної зони на південному сході розпочалася від кінця січня 1947 р., коли розгорнули заходи з реєстрації всіх українських родин у регіоні. Наприкінці лютого 1947 р. в генеральному штабі Війська польського вже обговорюються конкретні плани депортаційної акції, а 27 березня фактично були затверджені заходи з депортації українського населення.

Випадкова загибель у повстанській засідці заступника міністра оборони Польщі генерала Кароля Свєрчевського 28 березня 1947 р. була використана лише як привід і виправдання масштабного насильного виселення цивільних людей [7, с. 122–142].

Отже, можна з великою долею ймовірності стверджувати, що від кінця лютого – початку березня 1947 р. залишки українського населення в прикордонній смузі були приречені на виселення. Тож ми пропонуємо розглянути, якою бачилася ситуація на Закерзонні учасникам українського націоналістичного підпілля саме від початку весни 1947 р. і до завершення найбільших депортаційних заходів наприкінці липня того ж року.

"Інформаційний бюлетень" із повітів Лісько та Сянок (Західне Надсяння, Західна Бойківщина і Східна Лемківщина) повідомляв, що в першій половині березня 1947 р. ситуація в цій окрузі не мінлася в порівнянні з місяцем лютим того ж року [1, арк. 83]. Це означало, що службовці польського війська оперували невеликими групами по 20–30 осіб, намагаючись влаштувати засідки на повстанців у лісових селах, коло переправ через річки, поблизу мостів та вишукуючи в селах криївки, спираючись на отриману від своєї агентурної розвідки інформацію [1, арк. 83–84]. Одночасно з цим військові проводили традиційні господарські акції, виходячи на села з метою здобути провіант для себе та коней [1, арк. 84]. Загалом військова ситуація в цих двох повітах характеризувалася, як відносно спокійна [1, арк. 84]. Натомість фіксувалося суттєве погіршення стосунків у взаєминах між польськими та українськими цивільними мешканцями. Значна частина польської інтелігенції та селян, після фактичного знищення польського національного підпілля, змирилися з існуванням в Польщі комуністичного режиму й стала на шлях підпорядкування прорадянському режимові, вбачаючи в ньому єдиного гаранта нових повоєнних кордонів держави на сході [1, арк. 84]. Також упорядник документа вказував на те, що польська людність стала більш агресивно ставитися до решток українців і відверто заявляла про бажаність їхнього виселення з регіону [1, арк. 84]. Разом з тим підкреслювалося, що ті польські селяни, які мали можливість тісно спілкуватися з членами українського підпілля, ставилися до його боротьби прихильно, визнаючи необхідність боротися з комуністичним режимом [1, арк. 84]. Можливо, що прихильність до підпілля ОУН і УПА висловлювали ті польські селяни, які страждали від бруталності урядових військ, котрі, якщо вірити "Інформаційному бюлетеневі", однаково погано ставилися до українських і польських родин [1, арк. 85].

Деяке погіршення у ставленні до українського цивільного населення в березні 1947 р. фіксувалося в Ліському та Сяноцькому повітах з боку цивільної адміністрації, міліції обивательської, військ охорони прикордоння та залізничної охорони [1, арк. 85–87]. У другій половині березня 1947 р. підпілля в Сяноцькому та Ліському повітах зауважувало певну активізацію війська, зокрема пересування його цими територіями в більших групах (100–300 жовнірів) і спроби блокувати та "прочісувати" лісові масиви. Також підкреслювалася активізація війська у

розвідувальній царині та відзначалася щоразу краща підготовка операцій проти УПА і підпілля [1, арк. 87].

У березні 1947 р. українське підпілля в повітах Сянок та Лісько відмічало також певні зміни в урядовій пропаганді, яка ставала щораз агресивнішою у відношенні не тільки до "бандерувців", але й до всього українського населення. Одночасно з цим, пропаганда поширювала плітки про можливість вибуху нової війни на Заході за утвердження повоєнних кордонів Польщі, натякаючи, що перед початком масштабної війни з Німеччиною, Польщі слід цілком убезпечити свій тил на сході від "бандерівських банд" та українського населення, яке їх підтримує [1, арк. 89].

Цікаво також відзначити, що "Інформаційний бюлетень" констатував цілком позитивні настрої серед українського населення регіону (незважаючи на попереднє масове виселення більшості українців), яке продовжувало підтримувати повстанців і відверто тішилося, спостерігаючи за їхніми військовими успіхами: "ворожі втрати людність сприймає з радістю і часто насміхається із безсилля наших противників..." [1, арк. 89]. Судячи з інформації, якою володіло підпілля, українське цивільне населення найбільше боялося чуток про можливе вивезення на захід і навіть підкреслювало, що охотніше поїхало б на схід, а не на колишні піднімецькі землі [1, арк. 90]. Проте слід наголосити, що підпілля ОУН не мало жодної точної інформації про майбутні плани депортації населення і на початку квітня 1947 р., подавало цю можливість лише як одну із чуток.

Таке припущення цілкомовно підтверджується даними зі звіту керівника СБ надрайону "Холодний Яр" (Перемишльщина) "Потапа" (Василя Цап'яка). У документі констатовалося, що в березні місяці 1947 р. на території надрайону мали місце традиційні акції Війська польського проти УПА, які, щоправда, не мали серйозних наслідків через сніг і сильний мороз, що перешкоджали солдатам регулярної армії повноцінно оперувати в терені [2, арк. 214]. В середині березня військові операції тимчасово припинили, але вже з 10 квітня розпочали їх в новому масштабі, із застосуванням нової тактики – блокування сіл великими армійськими силами. Загалом операція із оточення сіл була завершена до 20-х чисел квітня [2, арк. 214].

Ситуація на Лемківщині в березні 1947 р. розгорталася, якщо вірити звітам підпілля, подібніше до ситуації в регіоні Надсяння і західної Бойківщини. Зокрема, в рапорті із терену "Бескид" відзначаються дрібні сутички між повстанцями та урядовими військами в першій половині березня [2, арк. 24] та поступова ескалація конфлікту від середини першого місяця весни. Так, зі звітів підпілля дізнаємося, що 16 березня підрозділ польського війська зробив спробу зачистити базові табори відділів УПА "Хрона" і "Стаха" на горі Хрищатій в Бескидах. Проте невідповідна кількість сил і вдале маневрування повстанців не принесли успіхів урядовим військам, які врешті-решт потрапили в засідку і змушені були відійти, втративши трьох жовнірів убитими і декількох пораненими [2, арк. 25]. Після першої невдачі в рейді на Хрищату урядові сили підтягнули підкріплення і 17 березня силою восьмиста жовнірів здійснювали "прочісування" лісових масивів в околиці Хрищатої та обшуки в селах навколо лісів [2, арк. 25]. 18 березня два полки піхоти Війська польського за підтримки бронетехніки зуміли оточити відділи УПА "Стаха" і "Хрона" в лісі між селами Загочев'я, Хоцінь, Лукове, Вільхова, Дзюрдзів (3 км на південний захід від містечка Лісько). Протягом дня тривав доволі запеклий бій, але ввечері повстанцям "з допомогою хитрощів" вдалося вийти з оточення (у звіті підпілля вказується, що командир "Хрін", видаючи себе

за польського офіцера, віддав наказ одному з урядових підрозділів покинути позиції, що дозволило оточеним вийти з "мішка") [2, арк. 25].

Після цього масштабного інциденту рапорт з терену "Бескид" до 28 березня констатує лише невеликі сутички, засідки, арешти й активну передислокацію урядових військ у регіоні, завдання якої було для підпілля незрозумілим [2, арк. 26]. Натомість подіям 28 березня (тобто засідці на генерала К.Сверчевського) в рапорті приділено чимало уваги [2, арк. 27]. Й одразу ж після смерті заступника міністра оборони, автор рапорту "Рен" (В.Мізерний) відзначає колосальне посилення урядових військ в регіоні (що було цілком логічно): "29.03.47 р. в районі, особливо в його північній частині та на шосе Лісько – Балигород, великий рух. В напрямку м. Балигород їдуть великі групи Війська польського. До м. Сянока прибула Варшавська дивізія та групи з м. Ряшева. Серед населення неустанно кружляють чутки, що в гори йде 30 тисяч польських військ для проведення облав проти бандерівців" [2, арк. 28].

Проте останніми днями березня в надрайоні "Бескид", згідно з рапортом В.Мізерного, спостерігалася лише традиційна передислокація урядових підрозділів силами до однієї сотні, які проводили облави в селах і арештовували запідозрених у співпраці з націоналістичним підпіллям [2, арк. 28].

Нова активізація урядових військ на Лемківщині, згідно з рапортом, спостерігається в перших числах квітня 1947 р., після того, як 1 квітня повстанська сотня "Біра" влаштувала засідку на відділ польських прикордонників (практично на тому самому місці, де за декілька днів до того знищили Сверчевського), убивши 26 військовослужбовців [2, арк. 28]. Після цього інциденту звіт вказує на пересування в регіоні впродовж 1–10 квітня військ більшими групами (100–800 осіб), посилення облав на лісові масиви та арештів у селах [2, арк. 28–32].

Особливо звертає на себе увагу практика посилення масових арештів серед місцевих українських цивільних громадян, яка не спостерігалася в березні 1947 р., але стала повсюдною у квітні. Так само, як у рапорті "Рена" із надрайону "Бескид", у звітах СБ з надрайону "Холодний Яр" вказувалося на масштабні арешти: "За декілька днів перед початком виселення, провели арешти підозрілих осіб, здебільшого чоловіків" [2, арк. 214]. Цікаво відзначити, що поряд з українцями в окремих селах арештовували поодиноких поляків, які, можливо, раніше належали до аковського підпілля, або просто відверто висловлювали своє невдоволення політикою варшавського комуністичного уряду [2, арк. 37].

Також із звітів підпілляників випливає, що впродовж 10–27 квітня 1947 р. урядові війська активно "розходяться" регіоном і залишаються на постійні групи по 100–3000 жовнів у різних селах та містечках [2, арк. 32–38]. Ці сили проводять доволі мляві операції проти повстанців і підпілля, нерідко грабують українське населення й одночасно накопичують велику кількість транспортних засобів, як, наприклад, у Сяноку, куди із Бжозова 21 квітня прибуло 150 вантажних автомобілів [2, арк. 36]. Від 24 квітня підпілляники у звітах вказували на практику прибуття до місць дислокації військ у сільській місцевості великих партій порожніх возів, зокрема, згадуються випадки із прибуттям 40–50 возів на село [2, арк. 37–38].

Судячи зі звітів українського підпілля, його учасники розуміли, що готується якась масштабна акція або проти відділів УПА, або проти цивільного населення. Проте, скоріш за все, вони не підозрювали того, що йдеться про поголовне виселення цивільних українців і, навіть, частково поляків. А тому удар, завданий владою

28 квітня 1947 р., був для підпілля, значною мірою, шокуючим. Під цією датою у звітах українського підпілля подаються довгезні переліки сіл, вивезених того дня, вказується на жорстокість і блискавичність операції [2, арк. 38–39]. Наприклад, у звіті із Надсяння вказувалося: "Ситуація в терені стала дуже поганою від 28 квітня 1947 р. Того дня розпочалося виселення цивільної людності без огляду на національність (...) Із виселених хат військо моментально забиравало все, що тільки їм було потрібне, включно із дошками з підлоги. Під час виселення військові грабують, що можуть і беруть хабарі, але це нічим не допомагає. Людей б'ють і виганяють силою. Людність їде. Людей вивозять возами, а їхню власність грабують і вивозять вантажними автомобілями. Людей везуть спочатку до Переворська (Пшеворська), там пересаджують на інший транспорт і вивозять геть. Куди, поки що невідомо. Доходить інформація, що політично підозрілих, незважаючи на національність, везуть до СРСР, а всіх інших – на Захід. Люди кажуть, що деякі потяги уже виїхали до СРСР. Таке переселення відбувається в повітах Ярославському та Любачівському. Доходить інформація, що Перемишль теж мають виселити. Яка мета виселення зрозуміти неможливо" [2, арк. 70].

Певною мірою технологію депортації розкриває звіт керівника СБ із надрайону "Холодний Яр": "Спочатку почали виселяти села, які розташовані далеко від лісів, далі – ті, що в лісах, а на останок підміські села. В тих останніх залишили по декілька або по декілька десятків польських родин, а також змішаних. Польська людність у місцевостях, де були застави Військ охорони прикордоння, або де тривалий час дислокувалися відділи Війська Польського, вся залишається на місці, а виселяють тільки українців. Про виселення жовніри ВП нічого не розповідали людям, які довідалися про акцію лише останнього, а подекуди передостаннього дня. Військові не казали брати з собою збіжжя або картоплю, а якщо дозволяли брати, то тільки в малій кількості, бо там куди їдуть вони все отримують. Із сіл переселенців везли возами, а потім автомобілями на збірні пункти, де під голим небом знаходилося по декілька, або по декілька десятків сіл. На тих пунктах проводили ще одну хвилю арештів. Потім повези всіх автомобілями в напрямку Сянока і Перемишля" [2, арк. 214].

Організованого опору населення несподіваній депортаційній акції не було. Як через ефект раптовості, так і через застосування урядовими силами терору і залякування. У тому таки звіті керівника СБ надрайону "Холодний Яр" відзначалося: "У час виселення людність не чинила поважного спротиву. Було пару випадків опору в околиці Бірчі, але Військо Польське застосувало терор. Місцями виселення було настільки несподіваним для людей, що після нього в хатах можна було бачити недоїдені обіди. Людям, як правило, оголошують, що їх виселяють за співпрацю з бандерівцями. Хто не виїде, того вважатимуть за бандерівця і будуть відповідно переслідувати" [2, арк. 214–215].

Нагадність акції, її блискавичний хід, пограбування та обман переселенців яскраво описує В.Мізерний у своєму рапорті: "Виселення нашої людності провело Військо Польське надзвичайно швидко, коли впродовж чотирьох годин кожен господар мав спакуватися і виїхати із села. В деяких селах, як наприклад, Криве над Сяном, Творильчик, Творильне, Студене, Бук, Довжиця, Лишня, Полянки та Жерниця Військо польське дало тільки дві години часу на виселення. З огляду на такий короткий час українське населення не мало можливості забрати зі собою господарчий реманент (...). Його цілковито розграбувало місцеве цивільне польське насе-

лення разом із військовими, вивізнивши до містечок Білгород, Сянок, Лісько, Риманів і, навіть, Кросно. Під час переселення жовніри ВП втішали людину тим, що її переселяють тільки на період "ліквідації бандерівців", потім, через 6-ть місяців, зможуть повернутися на батьківські землі (...) Всі мешканці з виселених сіл зігнані в такі збірні пункти: Мхава, Лукавиця, Загір'я, Щавне, Команча, Лупків, м. Буковське, Новосільці і Прусик. У тих пунктах людей ділили на три групи, а саме: групу А, Б і Ц. Найбільше людей було приписано до групи Ц. Це, правдоподібно, були найбільш підозрілі люди, яких негайно заарештовували. У вищезгаданих збірних пунктах людей тримали протягом трьох тижнів. Під час виселення, села, які найбільше підозрювали у співпраці з нами, спалювали одразу ж, на очах у мешканців" [2, арк. 39].

Варто підкреслити, що польські цивільні громадяни, які грабували депортованих українських селян, були здебільше мешканцями містечок, які приїхали на села під охороною військ і виїхали разом з військами назад до містечок. Місцеві ж польські селяни зайняли більш стриману позицію: "Польська людина місцями залишилася, участі у виселенні не брала. Була задоволена, що українці виїжджають, однак не були впевнені щодо своєї долі, а тому деякі родини також виїхали на захід добровільно. Виселення тривало цілий місяць. Окремі польські та змішані родини повернулися на свої обійстя з пересильних пунктів. У період операції на терені "Холодного Яру" (Перемишльщина) було 12 тисяч польського війська, а також відділи охорони прикордоння і обивательська міліція" [2, арк. 215].

Подавши описи Акції "Вісла", звіти підпілля, здебільшого, починають перелічувати факти, які свідчать про різке погіршення стану УПА й про початок масштабного наступу проти повстанців з боку урядових сил. При чому, цікаво відзначити, що подекуди майбутні активні учасники опору викликало співчуття у селян, яких самих виселяли в невідомість. Так, у raporі "Рена" є такий пасаж: "Залишаючи свої населені пункти, люди дуже плакали й говорили нашим стрільцям: "Ми якось проживемо цей час, але як ви бідні будете без нас боротися?" Просили, аби у випадку якихось змін не забували за них. Той хто мав трохи часу, той виносив до лісу або ж ховав у криївках різноманітні речі, наприклад білизну, взуття, масло, сир, зерно й навіть худобу, а згодом показував нам місця схованок, щоб це могли використати ми, а не вороги" [2, арк. 39].

Проте, незважаючи на таку жертвність селян, відділи УПА й підпілля ОУН опинилися в жалювистому становищі. Як дуже різко висловився підпільний звітодавець із Надсяння, після виселення цивільних українців: "Контакт з містом обірвався, важко здійснити закупівлю потрібних речей. Люди питають, що буде далі. Ніхто не знає, що робиться. Багато продовольчих запасів пропало – виїхало з населенням. Ми, насправду, лишилися в одній білизні" [2, арк. 71].

Позбавлення упівців опори у вигляді цивільного населення співпало з масованим наступом військ, у якому, за оцінками підпілля, лише на Лемківщині та Надсянні брало участь 15 тис. військовослужбовців [2, арк. 43] (Така цифра видається цілком реальною з огляду на те, що уряд задіяв до Оперативної групи "Вісла" 21 тис. жовнірів). Як відзначав звіт керівника СБ надрайону "Холодний Яр" "Потана" (В. Цап'яка): "Одночасно з виселенням, провело Військо Польське насправді великі та синхронізовані облави в лісових масивах. Спеціальні групи шукали криївки. В нашому терені впади майже всі криївки. Залишені господарства цілковито вичищені від сільськогосподарських запасів, які вивози-

лися автомобілями та возами. Частково залишилася картопля і бобови" [2, арк. 215].

Примусове переселення цивільних людей також призвело до серйозних порушень у системі зв'язку підпілля, яку вдалося більш-менш відновити лише через два-три місяці після завершення пікового етапу депортаційної акції, тобто в липні-серпні 1947 р. [2, арк. 219]. Проте на момент відновлення зв'язку лави підпілля ОУН та УПА були суттєво проріджені. За наявними даними, у квітні-липні 1947 р. урядові сили провели 357 бойових операцій, у результаті яких УПА втратила 1509 вояків, а підпілля ОУН – 2800 членів і симпатиків. 1178 криївок із продовольством, боєприпасами, одягом і медикаментами були захоплені [3, с. 42]. Тобто, можна цілком впевнено твердити, що депортація цивільного українського населення підірвала здатність повстанського руху та збройного підпілля до масового та організованого опору на Закарпатті.

Повертаючись до питання, в якому образі перед нами постає Акція "Вісла" з документів оунівського підпілля, слід зауважити, що: по-перше, звіти підпільників вказували на деяку активізацію силових структур Польщі у березні-квітні 1947 р., проте вона (ця активізація) не розглядалася підпіллям як підготовчий захід до поголовної депортації залишків українських цивільних мешканців, скоріше вони її розцінювали як підготовку до весняно-літнього наступу на УПА; по-друге, зі звітної документації чітко видно, що організаторам депортаційної акції вдалося утримати її масштаби та задуми в суворій таємниці від місцевої української та польської людності; по-третє, Акція "Вісла" постає зі звітів підпілля як надзвичайно блискавична і жорстока дія, із численними виявами насильства, грабунків; по-четверте, судячи зі звітів оунівського підпілля, несподіваність акції та потужна агітаційна хвиля зуміли дезорієнтувати цивільне населення, яке вірило в тимчасовість виселення; по-п'яте, технологія виселення, згідно зі звітами, полягала в поступовому накопиченні військ і транспортних засобів, арештах активістів у селах, відселенні сіл віддалених від лісових масивів, потім сіл, які лежали поблизу чи серед лісів, і, врешті-решт, приміських сіл; по-шосте, звіти вказують на диференційоване ставлення цивільних польських громадян до депортації українців, що спростовує побутуючий стереотип про непримиренну ненависть між українцями і поляками, яка існувала в 1940-х рр.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 398, т. 7.
2. Там само, ф. 15, спр. 398, т. 8.
3. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 5: Акція "Вісла" 1947 / Упоряд. З. Гайовнічек, Б. Гронек, С. Кокін та ін. – Варшава; К.: Державний архів Служби безпеки України, Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща та ін., 2006. – 832 с.
4. Міслюк С. Передмова // Акція "Вісла". Документи / Упоряд. Євген Міслюк. – Львів; Нью-Йорк: Місіонер, 1997. – С. 3–45.
5. Сорока Ю. Населення Західноукраїнських земель. Депортації, переселення, мобілізації, міграції. 1939–1950-ті роки. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2007. – 275 с.
6. Mironowicz E. Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947 // Akcja "Wisła" / Pod red. J. Pisulińskiego. – Warszawa: IPN, 2003.
7. Motyka G. W kręgu "Łun w Bieszczadach". – Warszawa: Rytm, 2009.

References

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, fond 13, sprava 398, tom 7.
2. Ibid, fond 15, sprava 398, tom 8.
3. GAJOWNICZEK, Z., GRONEK, B., KOKIN, S. Et al. (edn.) (2006). *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh – sorokovykh rokakh XX stolittia: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhbyh*. Vol. 5. Warsaw, Kyiv: Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav i administratsii Respubliki Polshcha et al.

4. MISYLO, E. (1997) Peredmowa. In: E. Misylo, ed. *Akcja "Wisła". Dokumenty*. Lviv, New York: Misioner, pp. 3–45.

5. SOROKA, Yu. (2007) *Naseleniia Zakhidnoukrainskikh zemel. Deportatsii, pereseleniia, mobilizatsii, migratsii. 1939–1950-ti roky*. Kyiv: VPTs "Kyivskii universytet".

6. MIRONOWICZ, E. (2003) *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947*. In: J. Pisuliński, ed. *Akcja "Wisła"*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

7. MOTYKA, G. (2009) *W kręgu "Łan w Bieszczadach"*. Warszawa: Rytm.

Надійшла до редколегії 17.09.15

I. Patrylak, Doctor in History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

OPERATION "VISTULA" IN REPORTING DOCUMENTS OF UKRAINIAN NATIONALISTIC UNDERGROUND MOVEMENT

Operation "Vistula", i.e. a mass deportation of the Ukrainian population from South-Eastern Poland – in the Ukrainian historiography called "Zakerzonnia" – to the North-Western part of the Polish state, was a final stage of drama of Ukrainians living in post-war Poland. The reasons behind this operation, its course and consequences of the expulsion of ethnic Ukrainians have been almost fully described by Polish and Ukrainian historians. Researchers, however, have not dealt with the perception of this campaign by members of the Ukrainian nationalistic underground movement. This article aims at fulfilling this research gap. It shows, basing on reports of the OUN underground movement, how members of Ukrainian nationalistic underground movement were observing preparations of the Polish army and "law enforcement agencies" to the deportation of the Ukrainian population of that region. It also describes how they understood and perceived period of deportation and what assessment they gave to him. One has to underline that documents of Ukrainian nationalistic underground movements clearly indicate that in the period of preparation to the deportation (winter and early spring 1947) OUN activists did not manage to comprehend the goal of observed preparation, and therefore they were absolutely surprised by the deportation of the entire Ukrainian population from the east-southern voivodships of the Polish state. Subsequently they could not work out measures, which might prevent this action and enable a further fight in "Zakerzonnia" under the new circumstances, when Ukrainian population had "disappeared" from that region.

Key words: Operation "Vistula", deportation, Ukrainian nationalistic underground, Polish army, reports, civil population.

УДК 930.1(477)

Т. Пшеничний, канд. іст. наук, мол. наук. співр.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В 1939–1942 РР. У ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Політичні процеси ХХ ст. несли за собою не лише геополітичні зміни, але й серйозно трансформували гуманітарну складову суспільства. Так, унаслідок поширення радянської ідеологічної кампанії, серйозних змін зазнала вітчизняна історична наука. Це призвело до того, що багато істориків через конфронтацію з провідними структурами змушені були емігрувати за межі СРСР і там продовжувати свою наукову діяльність. Саме такій діяльності української наукової еміграції присвячена дана стаття. У ній висвітлюється одна з актуальних проблем вітчизняної історії – становище Української греко-католицької церкви в умовах потужних суспільно-політичних змін, які відбулися на українських землях внаслідок початку Другої Світової війни.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, еміграція, історіографія, СРСР, історичні дослідження.

Аналізуючи церковний чинник у вітчизняних державотворчих процесах ХХ ст., стикаємося з розбалансованістю думок щодо розуміння його актуальності в різних суспільних реаліях. Значною мірою це було зумовлено монополізацією релігійно-духовного життя під час першої окупації західноукраїнських земель радянськими військами та встановленням контролю над церквою під час німецької окупації УРСР. Саме під впливом таких політичних сил опинилася одна з найчисленніших вітчизняних релігійних конфесій – Українська греко-католицька церква. Тому метою цієї публікації є, власне, висвітлення становища УГКЦ в умовах кардинальних політичних змін на західноукраїнських землях в першій половині Другої Світової війни. Враховуючи те, що в радянській історичній літературі цій проблемі не присвячувалося об'єктивних досліджень, то наша увага зупиниться на аналізі праць української наукової еміграції, яка перша писала про труднощі, з якими стикнулася вірні та духовенство греко-католицької церкви у другій половині 1939–1942 рр.

Актуальність обраної проблеми дослідження полягає у тому, що практично до сьогодні не існує ґрунтовного спеціального історіографічного дослідження, у якому б йшлося про заслуги вітчизняної наукової еміграції у висвітленні "білих плям" історії Української греко-католицької церкви в радянську добу. Саме одна з них і стосувалася вивчення становища УГКЦ під час першої радянської та німецької окупації Галичини та Закарпаття на початку Другої Світової війни.

Про заслуги вітчизняної наукової еміграції у висвітленні становища УГКЦ в СРСР вперше почали згадува-

ти у сучасній українській історіографії на початку 1990-х рр. в дисертаційних дослідженнях, а також у спеціалізованих працях. Власне в огляді літератури історики почали класифікувати історичні дослідження за хронологією і тематикою написання. Серед них відмітимо роботи П. Костя [9], У. Кошетар [11], О. Лисенка [13], А. Васьківа [2] та ін.

З переходом західноукраїнських земель до складу УРСР питання щодо функціонування Української греко-католицької церкви в СРСР набуло пікантності. Ціла конфесія постала перед загальним принципом комунізму, який полягав у колективізації не лише народного господарства, але й гуманітарно-духовної сфери загалом [20, с. 28].

Відомий український історик І. Крип'якевич, який висловлював свою думку щодо становища УГКЦ в Радянському Союзі, вказував на труднощі, які позбавляли її повного права на існування. Вчений наголошував на ідейних розбіжностях між церквою та державним апаратом. Так, з 1939 р. заангажованість УГКЦ у вирішенні соціальних питань виявилася неприйнятною для радянського уряду [12, с. 145].

Таким чином, в західноукраїнському суспільстві наприкінці 1930-х рр. відверто почала втілюватись ідея радянського радикалізму. У зв'язку з цим проти церкви в Галичині та Закарпатті були застосовані усі засоби тиску, які передбачалися законодавчою базою по відношенню до релігійних організацій СРСР. І, як свідчить історик І. Гриньох, "... разом з матеріальними пограбуваннями Української Католицької Церкви здійснювалися репресії проти священиків, монахів, черниць і вірних

у формі допитів органами НКВД..., а навіть розстрілів без процесів і вироків" [4, с. 8].

Загалом, у дослідженнях української еміграції на початку 1940-х рр. відбувається деяке зміщення акцентів щодо звичайного опису становища УГКЦ під час першої окупації Галичини. Так, професор О. Терлецький схильний говорити про відверту кризу УГКЦ в республіці через несприйняття її радянською владою [21, с. 23].

Також у наукових розвідках 1940-х рр. можна простежити спроби хронологічного вивчення початків ліквідації Української греко-католицької церкви на західно-українських землях. Більшість дослідників нижню межу пов'язують із державотворчими процесами в краї, зокрема на Закарпатті в лютому-березні 1939 р. Саме те, що відбулося в регіоні, змусило радянський уряд вдатися до вироблення раптової методики придушення українського національного руху.

Одним із перших, хто спробував крізь призму подій на Закарпатті показати передісторію ліквідації УГКЦ, був їхній сучасник, відомий політичний діяч, професор С. Баран. Проте дослідник нічого не згадує про тиск на греко-католицьку церкву з боку радянських органів влади протягом 1939–1941 рр., лише відзначає поодинокі репресії проти окремих священиків і прицерковних мирянських організацій, які підтримували національний рух опору [1, с. 112].

Практично в одному світлі змальовує С. Баран політику комуністів і фашистів щодо українського греко-католицизму: "Гітлерівська влада була так само безбожницька і ворожа до релігії, головню ж до католицької та її Церкви, як і більшовицька" [1, с. 113]. З 1942 р. С. Баран розглядає греко-католицьке питання виключно в контексті німецької окупаційної політики. Історик писав, що від початку встановлення німецького окупаційного режиму греко-католицькі священики почали зазнавати репресій тоді, коли їх почали звинувачувати у співпраці з ОУН-УПА, а також і в переховуванні євреїв [1, с. 114].

Вищезазначену думку намагався розвинути й С. Зеркаль. Проте недоліком його роботи є відсутність глибокого наукового аналізу. Спираючись на статистичні дані, дослідник лише поверхнево змальовує наслідки німецької окупаційної політики для українського греко-католицизму, як в Закарпатті, так і в Галичині [7].

Значно детальніше ситуацію навколо УГКЦ у 1939–1942 рр. описали І. Крип'якевич і М. Дольницький. Об'єктивно оцінюючи політичну ситуацію в західноукраїнському регіоні на початку 1940-х рр., вони, одні з перших, аргументовано представили механізм впровадження антикатолицької кампанії в краї. На їхню думку, саме Закарпаття стало ареною втілення антицерковної кампанії в УРСР, і першим її почав втілювати в життя німецький окупаційний уряд за сприяння чехословацької та угорської політики на Закарпатті. Останній за підтримки Вермахту розвинув свою діяльність у всіх напрямках, взявши під контроль церковне життя краю. Причиною для цього, на думку істориків, було "визрівання нової генерації українства та події 15 березня 1939 р., коли було проголошено Карпатську Україну самостійною державою на чолі з президентом-священиком А. Волошином" [12, с. 148–150]. При цьому вчені, як і їхній колега Д. Дорошенко, переконані, що метою Вермахту була все ж таки не ліквідація УГКЦ, а підкорення і використання її у власній політиці [3, с. 861–864]. Солідарним з І. Крип'якевичем і Д. Дорошенком був польський історик Р. Тожецький. Вчений відзначав, що дії греко-католицьких єпископів і духовенства при вирішенні національного питання у 1939 р. могли викликати хвилю обурень спочатку німецького, а вже згодом і радянського уряду. Він першим висловив думку, що долу-

чення УГКЦ до політичних ініціатив закарпатських русинів розцінювалося німцями і їхніми союзниками як втручання у сферу міжнародної політики [22, с. 114].

Проте не всі українські історики в еміграції вважали німецьку адміністрацію причетною до підготовки ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті. Одним з таких був Т. Коструба, який визнавав закарпатське питання 1939 р. ключовим саме у формуванні відносин між урядом СРСР та Адміністрацією УГКЦ. Проте, на його думку, це лише яскравий прояв участі цієї конфесії у політичних процесах того часу. Вона, де-факто, наприкінці 1930-х рр. була єдиним консолідуючим організмом, який намагався протистояти будь-яким зовнішнім зазіханням на українські землі. А тому, зазначає дослідник, "... було зрозуміло, що Москві треба знищити греко-католицьку церкву і галичан..." [10, с. 81]. Такої думки дотримувався й інший історик – І. Нагаєвський, який твердив, що не німецька, а радянська сторона в ліквідації УГКЦ намагалася "позбавитися ідеологічного опонента" [14, с. 55].

Проте вищезазначені висновки не є аксіомою. Так, історики О. Зінкевич та О. Воронин, які на підставі документів писали "Мартирологію українських церков", навпаки вважають державну політику по відношенню до УГКЦ у західних областях УРСР на початку 1940-х рр. багатогранною і непередбачувано-стихийною. Вчені переконані, що проголошення Карпатської України не стало причиною витворення концепції ліквідації УГКЦ чи обмеження її прав, а радше сам факт існування цієї конфесії породжував конфлікти в середині держави [16, с. 7]. Прихильником такої думки був і П. Ісаїв. Добре розуміючись на історії міжконфесійних конфліктів на українських землях, він схилився до того, що причина несприйняття УГКЦ в СРСР пов'язана з вирішенням традиційно актуального питання Берестейської унії і встановленням єдиного православного простору в Радянському Союзі [8, с. 4].

Ще одним, чітко вираженими предметом дослідження української еміграції стає вивчення національного конфлікту, спровокованого радянською владою. Це було штучне явище, яке в умовах війни неможливо було зупинити. Зокрема, у контексті цього увага вчених зосереджувалася на ідеологічній боротьбі в СРСР, що включала таке поняття, як "національна церква". У 1950-х рр. про це пишуть М. Марисюк та М. Брадович. Перший відзначає: "Найперше, Церква охороняла саму основу морального ладу і в приватнім, і в громадському житті, тоді як майже всюди поза Церквою заперечують її" [15, с. 18].

Не применшує значення ідеологічного конфлікту у відносинах державної влади з УГКЦ і Н. Полонська-Василенко. Дослідниця наголошує, що в розумінні комуністичної номенклатури національний духовний чинник, який виходив з національної церкви, не мав можливості на легальне існування [18, с. 43, 51].

Таким чином, у вітчизняній історіографії, яка формувалася в середовищі еміграції, зустрічаємося з явищем зазвичай комплексного висвітлення цілого спектру важливих політичних кроків державної влади щодо органічного знищення УГКЦ як потужної проукраїнської інституції, авторитет якої відзначали міжнародні діячі. Акумулявання її єпископатом такого потенціалу, на думку Р. Рахманного, перетворило Українську греко-католицьку церкву "у скромну, але дуже реальну силу" [19, с. 26].

Вивчаючи стан УГКЦ наприкінці 1939–1942 рр. історики в еміграції не залишали поза увагою й постать митрополита Андрея Шептицького, якого тогочасна громадська думка вважала провідником українського народу. Так, І. Гриньох називав його "голосом суспільства" [5, с. 38–41], оскільки, на думку вченого, він кра-

ще усвідомлював сутність вітчизняних суспільно-політичних змагань, аніж значна частина тогочасної вітчизняної політичної еліти. І це, підкреслює дослідник, робило Главу УГКЦ небезпечним спочатку для радянського, а згодом і німецького політикуму. Саме через суспільну значимість Глави УГКЦ німецький уряд у 1941–1942 рр. заборонив публікацію всіх листів і звернень митрополита [6, с. 38–39].

Вивчаючи стан розвитку історичних досліджень історії УГКЦ на початку 1940-х рр., необхідно відзначити, що праці І. Гриньоха у 1960-х – 1970-х рр. були революційними в середовищі української наукової еміграції. Він був одним з небагатьох, який у своїх студіях використовував досі малодоступну джерельну базу, яка знаходилася у фондах ватиканської бібліотеки, Українського Вільного Університету тощо. На її підставі він робить висновки про початок ліквідації структур УГКЦ, зокрема радянськими спецслужбами, вже на початку 1940-х рр. Він це пояснює тим, що всі інститути цієї церкви були невідгідними для уряду СРСР [4, с. 7]. Також І. Гриньох вважає, що політизація церковного життя в УРСР, яка складалася протягом 1940-х рр. навколо УГКЦ, це перш за все реванш Російської православної церкви за встановлення церковної гегемонії на західноукраїнських землях.

Переломним періодом у дослідженні історії УГКЦ першої чверті 1940-х рр., стає кінець 1980-х рр. Він був спричинений процесом "перебудови", який вплинув на лібералізацію в державній системі, що відбилося й на історичних наукових дослідженнях тієї доби. У той час на виваженість наукових досліджень почали впливати й видані в еміграції ґрунтовні монографії вітчизняних істориків, у тому числі в середовищі духовенства. Автором однієї з них є священик І. Ортинський. Описуючи кількісний склад УГКЦ напередодні Другої Світової війни, він намагається тим самим показати її втрати внаслідок антицерковної політики радянської держави протягом 1939–1942 рр. [17, с. 139]. Вчений не заперечує думки тих істориків, які вважають, що вже у 1939–1941 рр. в СРСР формуються і набувають чинності закони, які починають регламентувати функціонування Української греко-католицької церкви. У даному випадку не йдеться про конкретні заходи, лише констатується загострення конфлікту "... з першими ув'язненнями духовенства і вірних, руйнуванням монастирів та церковних установ, скасуванням церковних маєтків" [17, с. 139]. Проте вже у 1941 р. І. Ортинський констатує припинення репресій, причин цьому не називаючи. Лише у працях згаданого вже І. Гриньоха, можна знайти кілька думок, які виключно однобоко відображають реальний стан речей. Це, зокрема: консолідованість греко-католицького населення Галичини; авторитет митрополита А. Шептицького; політична ситуація в Галичині та Закарпатті, в якій радянський уряд зайняв зважену позицію; раптові зміни у ході Другої світової війни, тощо [3, с. 8].

Таким чином, виходячи з аналізу подій випливає, що наслідком першої хвилі репресій проти УГКЦ, яку організував СРСР (1939–1941 рр.) стали дві складові: у людини відібрали право на релігійне самовизначення та заборонили належати до Церкви, з якою її пов'язувала історична пам'ять і традиції. У тому ж 1941 р. німецький окупаційний режим по суті продовжував започатковану тактику "відносин" між політикою і церквою. Підсумовуючи вищезазначене, можна виділити чітку позицію, яка сформувалася по відношенню до Української греко-католицької церкви наприкінці 1939–1942 рр. Вчені сходяться на думці, що саме політичні процеси на Закарпатті у 1939 р., участь у них духовенства цієї конфесії, наразила останню на небезпеку заборони в СРСР, і обмеження в період німецької окупації західноукраїнських

земель. Українська греко-католицька церква, володіючи потужним інтелектуальними і матеріальним потенціалом, опинилася перед загрозою цілковитого знищення.

Список використаних джерел

1. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність / С. Баран. – Мюнхен: Вернигора, 1947. – 151 с.
2. Васків А.Ю. Греко-Католицька Церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 – релігієзнавство / А.Ю. Васків; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 25 с.
3. Крип'якевич І. Велика історія України / Упоряд. І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, Я. Пастернак. – Львів; Вінніпег: Вид-во Івана Тиктора, 1948. – XXIII, 965 с.
4. Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом / Іван Гриньох. – Мюнхен: б.в., 1970. – 55 с.
5. Гриньох І. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності / Іван Гриньох. – Мюнхен: Verlag Biblos, 1961. – 220 с.
6. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух / Я. Заборовський // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України / за ред. В. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плаї, 2000. – С. 31–41.
7. Зеркаль С. Національні і релігійні відносини на Закарпатті / С. Зеркаль. – Нью-Йорк: б.в., 1956. – 37 с.
8. Ісаїв П. Берестейська унія за новими дослідженнями / Петро Ісаїв. – Філадельфія: Америка, б.р. – 31 с.
9. Кость П. Історія Української Церкви / Панас Кость. – Львів: НВТ "Трансінтек", 1992. – 160 с.
10. Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. 2-е вид. / Теофіл Коструба. – Торонто: Добра книжка, 1961. – 96 с.
11. Кошетар У.П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.) / У.П. Кошетар. – К.: МАУП, 2005. – 128 с.
12. Крип'якевич І. Нова історія України / І. Крип'якевич, М. Дольницький. – Детройт: Батьківщина, 1954. – 180 с.
13. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. / О.Є. Лисенко. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 1998. – 404 с.
14. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні / І. Нагаєвський. – Філадельфія: Америка, 1950. – 88 с.
15. Марисюк М. Католицька Церква добродійка людства / Маркіян Марисюк. – Б.м.: Вид-во ОО. Василян, 1954. – 61 с.
16. Мартирологія українських церков. У 4-х т. / упоряд. О. Зінкевич, О. Воронин та ін. – Торонто; Балтимор: Смолошип, 1987. – Т. II. – 1207 с.
17. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України / Іван Ортинський. – Рим; Мюнхен; Фрайбург: б.в., 1988. – 197 с.
18. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків / Н. Полонська-Василенко // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1962. – Т. 173. – С. 7–112.
19. Рахманний Р. Самовизначення християнської України / Р. Рахманний. – Торонто: Новий шлях, 1977. – 63 с.
20. А. М. Сталінсько-більшовицький імперіалізм в світлі закордонної політики. – Б.м.: Вид-во ім. Є. Коновальця, 1945. – 35 с.
21. Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ / О. Терлецький. – Львів: Укр. вид-во, 1941 р. – 24 с.
22. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький / Ришард Тожецький // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів: Кобза, 1993. – Ч. 1. – С. 109–121.

References

1. BARAN, S. (1947) *Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Zhyttia i diialnist*. Munich: Vernyhora.
2. VASKIV, A.Yu. (1997) *Hreko-Katolytska Tserkva v dukhovnomu zhytti ukrainstiv Shkhidnoi Halychyny (1919–1939 rr.)*. Abstract of unpublished thesis (Ph.D. of Historical Sciences) Lvivskyy derzhavnyy universytet imeni Ivana Franka, Lviv.
3. KRYPIAKYEVYCH, I., DOROSHENKO, D., PASTERNAK, Ya. (1948) *Velyka istoriia Ukrainy*. Lviv, Winnipeg: Vydavnytstvo Ivana Tyktora.
4. HRYNOKH, I. (1970) *Znyshchennia Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy rosiisko-bilshovytskym rehzhymom*. Munich: S.n.
5. HRYNOKH, I. (1961) *Sluha Bozhyi Andrey – blahovisnyk yednosti*. Munich: Verlag Biblos.
6. ZABOROVSKYI, Ya. (2000) *Andrey Sheptytskyi i ekumenichniy rukh*. In: V. Kononenko, ed. *Spadshchyna mytropolyty Andrey Sheptytskoho v natsionalnomu i dukhovnomu vidrodzhenni Ukrainy*. Ivano-Frankivsk: Plai, pp. 31–41.
7. ZERKAL, S. (1956) *Natsionalni i relihiini vidnosyny na Zakarpatti*. New York: S.n.
8. ISAILIV, P. (N.d.) *Beresteiska unii za novymy doslidamy*. Philadelphia: Ameryka.
9. KOST, P. (1992) *Istoriia Ukrainskoyi Tserkvy*. Lviv: NVT "Transintekh".
10. KOSTRUBA, T. (1961) *Yak Moskva nyschchyla ukrainsku tserkvu*. 2nd edn. Toronto: Dobra knyzhka.
11. KOSHETAR, U.P. (2005) *Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny (1900–1939 rr.)*. Kyiv: MAUP.
12. KRYPIAKYEVYCH, I., DOLNYTSKYI, M. (1954) *Nova istoriia Ukrainy*. Detroit: Batkivshchyna.

13. LYSENKO, O.Ye. (1998) *Tserkovne zhyttia v Ukraini. 1943–1946 rr.* Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu istorii Ukrainy Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy.
14. NAHAYEVSKYI, I. (1950) *Katolytska tserkva v mynulomu i suchasnomu Ukrainy.* Philadelphia: Ameryka.
15. MARYSIUK, M. (1954) *Katolytska tserkva dobrodiika liudstva.* S.l.: Vydavnytstvo ottsiv Vasylian.
16. ZINKEVYCH, O. et al. (1987) *Martyrologiia ukrainskykh tserkov.* Toronto, Baltimore: Smoloskyp.
17. ORTYNSKYI, I. (1988) *Khryshchennia, khrest ta kharyzma Ukrainy.* Roma, Munich, Freiburg: S.n.

18. POLONSKA-VASYLENKO, N. (1962) *Istorychna nauka v Ukraini za sovetsoi doby ta dolia istorykiv. Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Tarasa Shevchenka.* 173, 7–112.
19. RAKHMANNYI, R. (1977) *Samovyznachennia khrystyianskoi Ukrainy.* Toronto: Novyi shliakh.
20. A. M. (1945) *Stalinsko-bolshevytskyi imperializm v svitli zakordonnoi polityky.* S.l.: Vydavnytstvo imeni Yevhena Konvaltsia.
21. TERLETSKYI, O. (1941) *Yak buduvav i yak ruinovav ukrainskyi narod.* Lviv: Ukrainske vydavnytstvo.
22. TOZHETSKYI, R. (1993) *Mytropolyt Andrey Sheptytskyi. Kovcheh. Zbirnyk statei z tserkovnoi istorii.* 1, 109–121.

Надійшла до редколегії 22.09.15

T. Pshenychnyi, Ph.D. in History, Junior Scientific Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE POSITION OF UKRAINIAN GRECO-CATHOLIC CHURCH IN 1939–1942 IN RESEARCHES OF UKRAINIAN SCIENTIFIC EMIGRATION

Political processes of the 20th century initiated not only geopolitical change, but also seriously transformed the humanitarian component of the society. Thus, due to the spread of Soviet ideological campaign, science of history radically changed. This led to such outcome that many historians on account of their confrontation with the regime had to emigrate out of the Soviet Union and there to continue their scientific career. To these activities of Ukrainian scientific emigration current article is devoted. The article highlights one of the pressing problems of national history – the position of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) during the time of powerful social and political changes that occurred in the Ukrainian lands as a result of the Second World War.

By analyzing the church factor in the national state building processes of the 20th century we are faced with imbalanced views on its relevance in different social realities. Mostly this was due to the monopolization of religious and spiritual life during the first occupation of Western Ukraine by Soviet troops and the establishment of control over the church during the German occupation of the USSR. Under the influence of such political forces was one of the largest national religious denominations – Ukrainian Greek Catholic Church. The purpose of this publication is to highlight the situation of UGCC in the situation of fundamental political change in Western Ukraine during the first half of the Second World War. Given that in Soviet historical literature this issue was not provided with objective research attention, author concentrated on the analysis of scientific papers by Ukrainian emigration, which had been the first to write about the situation of the Greek Catholic Church in the USSR during 1939–1942.

Through the analysis of a wide range of events, on which the author emphasizes, he derives certain conclusions. In particular, it is stated that the result of the first wave of persecution against the UGCC, which was organized by the USSR during 1939–1941, had two components: a person was forbidden to have the right to religious self-determination and banned to belong to the Church, to which she was connected through historical memory and tradition. Also in 1941 the German occupation regime, in fact, continued previous tactics of "relations" between politics and the church. In general, it is acknowledged that Ukrainian Greek Catholic Church having powerful intellectual and material potential had been faced with the threat of total destruction, legalization of which began later.

Keywords: the Ukrainian Greco-Catholic church, emigration, historiography, USSR, historical researches.

УДК 94(477):338.43(=162.1)-054.7"192/193"

О. Розовик, канд. іст. наук
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Київ, Україна

АГРАРНЕ СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ СЕЛЯН В УСРР І ПРОБЛЕМИ ЙОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ У 1920–1930-Х РОКАХ

На початку 1920-х рр. в УСРР з'явилася безземельне і малоземельне селянство у зв'язку з природним приростом населення, міграцією із зарубіжжя селянства, відсутністю вільних земель після їх перерозподілу між селянами у 1919 – 1920 рр. Всі ці явища були й у зоні Полісся і лісостепу України, де проживало 371 тис. поляків, з них 97,4 тис. – малоземельні і безземельні. Площа наділів на одне господарство на середину 1920-х рр. зменшилася з 8 – 10 дес. орних угідь до 1,5 – 2 дес. на сім'ю, що не відповідало у той час прожитковому мінімуму аграрного забезпечення родини. До того ж, ґрунти в цих регіонах не всюди були придатними для продуктивного землеробства.

У 1925 р. уряд республіки ухвалив програму переселення селян-поляків на південь України (17,5 тис. осіб) та у Все-союзний колонізаційний фонд (85 тис. осіб). Плановим переселенням держава надавала матеріальну допомогу 600 – 800 крб. на господарство, сільськогосподарський реманент, корів, коней тощо. За кошти держави та громадських організацій на півдні УСРР проводилися роботи по зрошенню сільськогосподарських угідь, налагодженню матеріально-технічного обслуговування новостворених кооперативних господарств.

У другій половині 1930-х рр. продовжувалася міграція польського населення з північних областей республіки переважно у південь. Проте цей рух проходив вже у пошуках більш високооплатної праці у сільській місцевості й містах, навчання у системі професійної та вищої освіти.

Ключові слова: аграрне перенаселення, безземелля, переселення, освоєння земель, матеріально-технічне забезпечення.

На початку 1920-х років в аграрному секторі України почала з'являтися значна кількість безземельного і малоземельного селянства. Причин його появи було декілька. До першої з них слід віднести помітний приріст населення в республіці. Це було викликано, з одного боку, закінченням національно-визвольної революції українського народу 1917 – 1921 рр., припиненням громадянської війни республіці, зовнішньої військової інтервенції, що приводили до численних людських жертв, та переходом України до мирного життя. З іншого – встановлення миру та розгортання в республіці Нової економічної політики (НЕП) призвело до міграції в УСРР з сусідніх європейських країн: Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Греції, Німеччини та РСФРР значної кількості населення. Частина з них осідала на постійне

мешкання в містах, а інша – сільській місцевості. Природно, що останні отримували тут під ведення власних господарств землі. Тому міграція населення з зарубіжжя, приріст населення всередині республіки, поява багатьох молодих сімей, яким необхідні були землі для заснування власних господарств, приводило в комплексі до аграрного перенаселення. До цього слід також додати, що основна маса селян мешкала в зоні Полісся і лісостепу України, у той час як великі земельні простори на півдні республіки, тобто у степовій зоні, були незаселені. Не останню роль у появі аграрного перенаселення відіграв і той факт, що в процесі національно-визвольної революції урядами УНР–УСРР у 1919 – 1920 рр. було ліквідовано поміщицьке, фабрично-заводське, купецьке і церковно-монастирське землево-

лодіння, а земля роздана селянам. Тому на початку 1920-х років вільних земель для розподілу їх між селянами фактично не залишилося. Не вистачало землі для створення власних господарств і молодим сім'ям. Частині з них відділяли свої землі батьки, інші – залишалися безземельними і змушені були виїжджати з сіл у міста для пошуків роботи та на постійне мешкання.

Нестача землі і аграрне перенаселення торкнулися майже 40 % сільського населення Полісся і лісостепу України. Якщо на 1919 – 1920 рр. у таких господарствах було 1,5 – 2 дес. орних земель на одного члена сім'ї, то на 1922 – 1925 рр. цей показник знизився до 0,2 – 0,7 дес. на одну особу. На той час це зовсім не відповідало прожитковим нормам аграрного забезпечення людини, і такі родини потрапляли в число малоземельного населення. Поряд з цим, із кожним роком зростала й чисельність безземельного населення. Частина з них, як уже попередньо зазначалося, виїжджала в міста на постійне мешкання, інші – йшли у найми до більш заможних своїх односельчан або у сусідні села і, навіть, райони та округи в пошуках роботи.

Не ominув процес аграрного перенаселення і польське сільське населення Київщини, Волині, Поділля. Якщо у 1919 – 1920 рр. кожна польська сім'я, яка мешкала у цих губерніях, отримала по 8 – 10 дес. орних земель, без урахування лугів і пасовищ під випаси худоби, то до 1925 р. площа їх наділів на господарство

зменшилась у два, а місцями – і в три рази і становила 1,5 – 2 дес. на сім'ю (середньостатистична сім'я в той час становила 5 – 7 осіб) [17, арк. 10]. Однак мати на сім'ю навіть 8 – 10 дес. орних земель ще не означало, що ця родина буде отримувати на полях високі врожаї і жити в достатках. Це не всюди було так і не завжди сім'я, яка активно працювала на полях, отримувала за свою повсякденну і важку працю належні результати. Причиною такого становища було те, що багато земель, особливо Чернігівщини, північної Київщини та зони Полісся Волині були заболочені, торф'яні, піщані, дерново-підзолисті тощо й були мало придатні для землеробства. Відповідно, на них була й низька урожайність зернових, огородин, у тому числі, технічних культур. Якщо, наприклад, урожайність зернових на чорноземних і каштанових ґрунтах у той час становила 80 – 100 пудів, то на вказаних угіддях – 30 – 40 пудів з десятини. Невисоким був і ріст трав на цих ґрунтах, що не сприяло продуктивності тваринництва [14, арк. 98].

У 1925 р., за розпорядженням Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), у республіці було проведено перепис населення. Його результати показали, що у сільській місцевості зони Полісся і лісостепу України мешкає 371 тис. поляків, з яких 97,4 тис. осіб були практично безземельними і відносилися до групи "надлишкового селянства" або "аграрного перенаселення".

Кількість польського населення у північно-західних округах УСРР за переписом 1925 р. [5, арк. 67; 12, арк. 14]

Назва округи	Кількість населення	Прогнозований надлишок осіб на 1927 р.	Імовірний приріст населення за 10 років	Прогнозована поява нових сімей	Відсотковий приріст населення від загальної чисельності поляків
Шепетівська	31207	16980	9701	1755	7,8
Волинська	94434	30421	21436	2808	13,7
Коростенська	32846	12588	7962	442	6,8
Проскурівська	43759	11187	5725	1015	7,8
Кам'янецька	27121	8978	3433	826	4,6
Могилівська	7052	1604	886	143	1,3
Тульчинська	7803	2988	1166	286	1,1
Всього	262222	85736	50369	7276	6,3
Київська	33066	844	344	64	0,2
Вінницька	20450	2198	2867	189	2,7
Білоцерківська	6169	4414	1519	370	1,0
Уманська	5472	1470	1143	140	6,7
Бердичівська	38300	2373	5205	280	7,0
Черкаська	2940	337	878	93	0,3
Всього	106694	11641	22260	1070	1,9
ВСЬОГО	370916	97377	159365	8352	3,8

Враховуючи таке економічне становище, яке склалося серед польського селянства, ВУЦВК і Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР, Центральний Комітет Нацменшин і Всеукраїнський переселенський комітет у 1925 р. ухвалили програму переселення селян-поляків у республіканський і Всесоюзний колонізаційні фонди терміном на 10 років, тобто з 1925 по 1935 рр. Відповідно до цього документу, планувалося першочергово переселити майже 100 тис. осіб (19,5 тис. дворів), з них 17,5 тис. осіб (3,3 тис. сімей) – на південь України. Тут під поселення їм було відведено 14395 дес. орних земель та декілька тисяч десятин угідь під сінокоси і пасовища. А у Всесоюзний колонізаційний фонд – переселити 6,4 тис. осіб (1200 господарств) [9, арк. 44; 11, арк. 4; 12, арк. 5].

Реалізуючи цю програму, у 1925 р. переселенські комісії тих округів, у яких було найбільше аграрне перенаселення, склали списки бажаних поляків переїхати на південь республіки. Наприклад, у Проскурівській окрузі переїхати на Херсонщину виявило бажання 23, Шепетівській – 32, Коростенській – 50; Кам'янецькій – на Одещину

– 17; Вінницькій – на Миколаївщину – 28 і т. д. сімей [6, арк. 124; 10, арк. 47–48; 12, арк. 15–16; 16, арк. 8].

Процес переселення розпочався вже у 1925 р. Цього року з північно-західних округ УСРР на південь республіки переселилося 482, 1927 р. – 226, 1928 р. – 225, 1929 р. – 200, 1930 р. – 150 планових зареєстрованих сімей [8, арк. 1]. Щорічно в міста і села цього краю переїздили сотні самовільних переселенців. Тому вже до початку 1930-х років землі, виділені польським селянам-переселенцям на півдні республіки, були заселені, і державний план щодо їх переселення у цей регіон було виконано. Ті ж селяни, які залишилися жити у Київській, Волинській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській округах-областях поступово вийшли з категорії безземельних або малоземельних селян. Процес їх зрівняння з аграрно забезпеченими селянами відбувся внаслідок розгортання з січня 1930 р. суцільної колективізації у європейській частині СРСР і УСРР. Ця робота почалася в республіці після виходу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. "Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному ладу". Основою для об'єд-

нання селян у колгоспи була визначена сільськогосподарська артіль. Згідно з цим положенням, усуспільнювалася земля, яка була у користуванні селян, частково сільськогосподарський реманент, кінно-тяглова сила, корови. Але сім'ям, які вступали до колгоспу, залишалося значне підсобне господарство – житлові будівлі, присадибна ділянка, у залежності від регіону площею від 0,5 до 1 га землі тощо. При ефективній роботі колгоспів, радгоспів та різних сільськогосподарських кооперативних об'єднань, у поєднанні з отриманням продукції з підсобних господарств, це давало можливість селянам жити достатньо забезпеченими продуктами.

Зазначимо, що польські селяни-переселенці на початку 1930-х років у своїх селах створили 63 національні колгоспи і радгоспи. До них вступило понад 70 % селян. У північно-західних областях цей показник рівнявся 60–70 відсоткам. Колективні господарства поляків цих районів спеціалізувалися переважно на вирощуванні зернових культур та веденні тваринництва. Південні, крім розведення традиційних зернових культур і утримання тваринництва, займалися садівництвом та культивуванням різних технічних рослин. Все це в комплексі давало господарствам значні фінансові прибутки [16, арк. 8 – 10].

Плановим переселенням на створення нових господарств у місцях оселення держава видавала допомогу у розмірі 600 – 800 крб. На пільгових умовах надавалися будівельні матеріали на побудову житла і господарських приміщень. Принагідно зауважимо, що покупна спроможність карбованця у той час була дуже висока. Наприклад, новий житловий будинок 12 х 9 м коштував 420 – 450 крб. Недорогий був сільськогосподарський реманент, посівні матеріали, а також вівці, свині й, навіть, корови та коні [3, арк. 50 – 51].

До цього також варто додати, що бідним сім'ям, які не мали домашніх тварин або їх кількість була невелика, щоб продуктивно вести власне господарство держава безкоштовно видавала коней, корів, овець, свиней, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали, продукти харчування тощо [1, арк. 6; 13, арк. 40].

У місцях, де не були освоєні землі, виділялися кошти на їх окультурення, будівництво у нових й існуючих селах різного типу колодязів, ставків, водосховищ. Зокрема, впродовж 1925 – 1928 рр. на півдні України було проведено гідротехнічне обстеження на площі 1,2 млн дес. землі. За рішенням інженерно-технічних служб, тут переселенцям було побудовано зрошувальні системи на 180 тис. дес. земель. У населених пунктах створено 210 глибинних колодязів, 47 ставків та інших водних споруд. На ці заходи держава витратила 5,5 млн крб. [4, арк. 3]. Крім цього, висаджено лісосмуги для захисту полів від суховіїв, у балках і ярах – лісові протиерозійні насадження. Прокладалися до населених пунктів дороги, проводилась їх радіофікація, а з середини 1930-х років – електрифікація. За державні кошти та за участі Червоного Хреста, профспілкових, кооперативних, та інших громадських організацій у нових селах будувалися школи, бібліотеки, медичні пункти, сфера торгівлі, адміністративні приміщення і навіть невеликі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції [2, арк. 85].

З початком формування колгоспів і радгоспів на створення матеріально-технічної бази такого господарства видавався кредит у сумі 32 тис. крб. За державні кошти організовувалися машинно-тракторні станції

(МТС) – по одній на кілька сіл. У обов'язки МТС входило виконання всіх працездатних робіт у землеробстві та створення кормової бази для тваринництва, проведення окультурення земель, упорядкування ґрунтових доріг, будівництво зрошувальних систем та проведення інших сільськогосподарських робіт [7, арк. 11; 16, арк. 8].

У другій половині 1920-х років виявило бажання переселитися з Канади і Аргентини в Україну декілька сотень сімей поляків. Їх прохання було розглянуто в Наркоматі земельних справ УСРР, дано дозвіл на переїзд в Україну і виділено землі під заснування поселення в Одеській окрузі [15, арк. 1 – 2].

Переселялося польське населення і у східні регіони СРСР – Поволжя, південний Урал, Сибір, Казахстан і Далекий Схід. До 1932 р. з України сюди переїхало понад 6 тис. осіб. Їх загальна чисельність у цих краях становила близько 105 тис. чол. З них 55 % мешкало в селах, а решта – у містах [18, с. 216].

Отже, до середини 1930-х років планове переселення польських селян України було завершено. З початком суцільної колективізації поляки мігрували в республіці й по території СРСР вже невеликими групами або сім'ями в пошуках високо оплатної роботи на заводах, фабриках та приїздили на навчання у технікуми та вузи.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ, ф. 27, оп. 5, спр. 356, 457 арк.
2. Там само, ф. 27, оп. 5, спр. 362, 669 арк.
3. Там само, ф. 27, оп. 5, спр. 652, 430 арк.
4. Там само, ф. 27, оп. 6, спр. 658, 27 арк.
5. Там само, ф. 27, оп. 7, спр. 1176, 452 арк.
6. Там само, ф. 27, оп. 8, спр. 791, 301 арк.
7. Там само, ф. 27, оп. 10, спр. 846, 32 арк.
8. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 52, 42 арк.
9. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 167, 69 арк.
10. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 198, 94 арк.
11. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 345, 169 арк.
12. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 348, 41 арк.
13. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 371, 78 арк.
14. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 443, 163 арк.
15. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 518, 14 арк.
16. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 552, 44 арк.
17. Державний архів Житомирської області, ф. Р-126, оп. 1, спр. 156, 326 арк.
18. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки / Розовик Д.Ф., Розовик О.Д. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.

References

1. Tsentralnyi derzavnyi arkhiv vyshchih organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 27, opis 5, sprava 356, 457 arkushy.
2. Ibid, fond 27, opis 5, sprava 362, 669 arkushy.
3. Ibid, fond 27, opis 5, sprava 652, 430 arkushy.
4. Ibid, fond 27, opis 6, sprava 658, 27 arkushy.
5. Ibid, fond 27, opis 7, sprava 1176, 452 arkushy.
6. Ibid, fond 27, opis 8, sprava 791, 301 arkushy.
7. Ibid, fond 27, opis 10, sprava 846, 32 arkushy.
8. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 52, 42 arkushy.
9. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 167, 69 arkushy.
10. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 198, 94 arkushy.
11. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 345, 169 arkushy.
12. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 348, 41 arkushy.
13. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 371, 78 arkushy.
14. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 443, 163 arkushy.
15. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 518, 14 arkushy.
16. Ibid, fond 413, opis 1, sprava 552, 44 arkushy.
17. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, fond R-126, opis 1, sprava 156, 326 arkushy.
18. ROZOVYK, D.F., ROZOVYK, O.D. (2013) *Pereselenskyi ruh v Ukraini: druha polovyna XVI st. – 1930-ti roky*. Vinnytsia: Nilan-LTD.

Надійшла до редколегії 22.09.15

O. Rozovyk, Ph.D. in History
Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine

AGRARIAN SITUATION OF POLISH PEASANTS IN THE UKRAINIAN SSR AND PROBLEMS OF ITS RESETTLEMENT IN 1920–1930s

In the early 1920's Landless and smallholder farmers appeared in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (Ukrainian SSR), due to natural population growth, migration of peasantry from abroad, lack of free lands after redistribution among the peasants in 1919–1920. All these events also took place in Polissia and forest-steppe zones of Ukraine, where 371 thousand of Poles had lived, 97.4 thousand of them were land-hungry and landless. The plots per farm by mid-1920th had decreased from 8–10 cropland to 1.5–2 per family, that did not meet the agricultural subsistence level of the family at that time. In addition, soils in these regions were not suitable for productive agriculture.

In 1925 the government of the republic approved the program for resettlement of Poles peasants to the south of Ukraine (17.5 thousand people) and to the colonization fund of the Soviet Union (85 thousand people). The state provided financial assistance to 600–800 rubles on the household, agricultural implements, cows, horses, and so on for planned immigrants. By means of the state and public organizations of the south of the Ukrainian SSR works were carried out on irrigation of agricultural lands, establishment of logistical service for the newly formed cooperative farms.

In the second half of 1930th. migration of Polish population continued mainly to the south from the northern regions of the republic. However, this movement took place in search of more highly paid work and gaining of vocational and higher education in rural areas and towns.

Keywords: agrarian overpopulation, landlessness, migration, land development, logistics.

УДК 94(410): 327"1920/1930"

К. Семеняк, магістранта
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

БРИТАНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ ТА РОЛЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ У 1920–1930-Х РОКАХ

У статті представлений огляд основних етапів розвитку британської історіографії щодо питання формування європейської системи безпеки у міжвоєнний період. Загалом виділено три хронологічні етапи розвитку історичних праць стосовно теми європейської політики безпеки 1920–1930-х років. Проаналізовано найпоширеніші концептуальні підходи британської історичної науки ("ортодоксальний", "ревізіоністський", "пост-ревізіоністський" напрями), їх спільне та відмінне. Визначено особливості політики безпеки в Європі після Першої світової війни, в основу якої було покладено колективні принципи та взаємні гарантії безпеки. Досліджено процес зародження та особливості розвитку політики "умиротворення". Розглянуто співпрацю Великої Британії з Францією, Німеччиною, Радянським Союзом та іншими європейськими країнами у сфері європейської системи безпеки. На основі загального аналізу праць британських істориків виділено головні чинники, які впливали на політичний курс Великої Британії стосовно політики безпеки в Європі у міжвоєнний період (віра в дієздатність Ліги Націй, суспільні настрої британців, зовнішньополітичні інтереси держави та ін.). З'ясовано роль Великої Британії у побудові нової системи безпеки в Європі.

Ключові слова: історіографія, система безпеки, ортодоксальний напрям, ревізіонізм, пост-ревізіонізм, умиротворення.

Перша світова війна довела повну недієздатність та неспроможність до трансформації Віденської системи міжнародних відносин з її головним принципом "балансу сил" між європейськими державами. Необхідно було створити систему безпеки, здатну попередити зростання військової загрози та не допустити розв'язання нової війни в Європі та світі. Основою нової системи безпеки, яка розбудувалася у 20 – 30-х рр. ХХ століття, мали стати мирні договори, що забезпечували її дієздатність.

Особливу роль у формуванні європейської системи безпеки після Першої світової війни відіграла Велика Британія. Це пояснюється тим, що у міжвоєнний період Велика Британія стає складовою частиною європейської системи і політика ізоляції, якої вона раніше дотримувалася у відносинах з іншими державами, тепер стає не тільки безперспективною, але й катастрофічною. У даному контексті постає необхідність наукового дослідження зміни політичного курсу у 20 – 30-х рр. ХХ століття та шляхів практичної реалізації політики Великої Британії стосовно інших європейських країн, у першу чергу Франції, Німеччини, Радянського Союзу. Не менш важливим є британський досвід пошуку компромісів та захисту власних інтересів у вирішенні європейських конфліктів.

Метою, яку ставить перед собою автор у даній статті, є розгляд основних етапів розвитку британської історіографії з питання формування європейської системи безпеки у 1920 – 1930-ті роки та аналіз найпоширеніших концептуальних підходів британської історичної науки. Актуальним завданням є визначення можливих перспективних напрямів подальшої розробки теми з урахуванням значною мірою оновленої джерельно-документальної бази.

Дослідження історії зовнішньої політики Великої Британії та її ролі у формуванні європейської безпеки у період 1920 – 1930-х років має міцну історіографічну традицію. Висвітлення та розробка даного питання розпочалися вже у другій половині 1930-х років, а наукове осмислення та вивчення – по завершенні Другої світової війни. Історіографічний огляд європейської політики безпеки Великої Британії у 1920 – 1930-ті роки можна поділити на декілька груп: 1) британська історіографія; 2) зарубіжна історіографія (праці європейських та американських вчених); 3) роботи вітчизняних авторів.

Відразу слід зазначити, що у британській історичній науці історіографія історії зовнішньої політики традиційно є галуззю політичної історії. Вона не представляє собою монолітного цілого і її можна розділити на:

1) зовнішньополітичну (міждержавну) історію, яка вивчається переважно в руслі дипломатичної історії та охоплює взаємини Великої Британії з європейськими країнами, США, Японією;

2) військову і стратегічну історію, де переважають сюжети військового, військово-морського, ядерного та інших видів суперництва з іншими країнами та історію локальних і світових воєн за участі Великої Британії;

3) імперську історію та історію відносин Великої Британії із країнами Співдружності націй, в якій досліджуються проблеми британської колоніальної політики та деколонізації;

4) політичну біографію.

Головні позиції у дослідженні зовнішньополітичної історії Великої Британії належать вченим Кембриджського і Лондонського університетів, де склалися традиції вивчення дипломатичної історії на основі критичного аналізу архівних і опублікованих джерел. Ще в

© Семеняк К., 2015

період Першої світової війни британський уряд встановив тісні контакти з низкою академічних істориків. На Паризькій мирній конференції 1919 року Г. Темперлі, Дж. Гуч, Р. Сітон-Вотсон, Ч. Уебстер та інші університетські історики виступали в ролі експертів британської делегації. У 1920–1924 роках під редакцією Г. Темперлі була видана шеститомна "Історія Паризької конференції" [5], де автор висвітлює політику Великої Британії у роки Першої світової війни і на мирних переговорах. Зацікавленість уряду Англії у поглибленому дослідженні зовнішньополітичних процесів знайшла своє вираження і у створенні в 1920 році Королівського інституту міжнародних відносин. Основу інституту склали університетські історики. Фактично ця установа стала виконувати функції науково-дослідного центру, який працював з урахуванням замовлень міністерства закордонних справ. Співробітники інституту приділяли увагу переважно аналітичному вивченню подій сучасного міжнародного життя.

Уже в 1920 – 1950-ті роки британські вчені, використовуючи опубліковані джерела, дослідили ряд важливих проблем розбудови нової європейської безпеки Великою Британією у співпраці з іншими європейськими країнами [25]. Дослідники у контексті розробки даної проблематики вивчали й питання про витоки Першої світової війни, аналізували зміни в європейській безпеці, намагалися дати відповідь на питання, якою повинна бути нова система європейської безпеки і якою має бути роль Великої Британії у її створенні та підтримці.

У 1939 році вийшла праця Е. Карра "Британія: дослідження з історії зовнішньої політики від Версальського договору до початку війни" [8]. Дослідник висвітлює головні принципи, що були покладені в основу британської зовнішньої політики, намагається проаналізувати роль Великої Британії у світовій політиці напередодні Другої світової війни. У даній праці Е. Карр відстоює необхідність "політики умиротворення" в тих умовах, в яких знаходилася Англія у 1920 – 1930-х роках, оскільки, як пояснює автор, країна не володіла достатньою кількістю економічних та політичних ресурсів для виконання версальських зобов'язань. Політика балансу сил в Європі, на думку Е. Карра, не відповідала ні державним інтересам Великої Британії, ні Версальській системі міжнародних відносин. Її характерною рисою була нестійкість, швидка зміна співвідношення сил. У цих умовах логіка підтримки рівноваги сил в Європі вимагала від Великої Британії все більшого "розширення континентальних зобов'язань, прямої участі в європейських суперечках" [8].

На початку 40-х років XX століття у британській історіографії був започаткований "ортодоксальний напрям". Прихильники його критикували адміністрації Р. Макдональда, С. Болдуїна та Н. Чемберлена, які, на їх погляд, повільно проводили переозброєння армії, дотримувалися недалекогоглядної лінії зовнішньої політики, не зважаючи на критику. Засновниками цього "ортодоксального" напрямку історіографії стали троє журналістів – М. Фут, Ф. Оуен, П. Ховард, які під псевдонімом "Cato" видали у липні 1940 року спільне дослідження "Винні" ("Guilty Men") [6, р. 445 – 446]. Ця праця відразу викликала великий резонанс та стала найвідомішою полемікою у британській політичній історії. Книга здобула широку популярність в англійському суспільстві, настрої якого були вдало передані авторами. "Cato" звинувачував англійські політичні уряди 1930-х років у прорахунках, брехні, некомпетентності у зовнішньополітичних рішеннях. Праця завершувалася вимогою до "Винних чоловіків" покинути управління країною з власного бажання і зробити суттєвий внесок у майбутню перемогу [6, р. 445 – 446]. Цей заклик був спрямований

до Р. Макдональда, С. Болдуїна, Н. Чемберлена. "Ортодоксальний" напрям знайшов підтримку і серед політиків та державних діячів Великої Британії, таких як У. Черчилль, Л. Нам'єр, Дж. Вілер-Беннет.

Британський політичний діяч, прем'єр-міністр У. Черчилль у своїх мемуарах (особливо викликає інтерес книга перша "Буря, що насувається" [4]) описує найважливіші події з 1919 року по грудень 1940 року, при цьому автор наводить маловідомі історичні факти, характеристики видатних державних і військових діячів, документи передвоєнного і воєнного часу, піддає жорсткій критиці зовнішню політику Дж. Саймона, в той же час менше критикуючи зовнішню політичну лінію Н. Чемберлена. У. Черчилль дає оцінку британській дипломатії, підкреслюючи, що не завжди політика урядових кіл була спрямована на підтримку європейської безпеки. За кількістю залучених документів, у тому числі з власного архіву, ця робота не має аналогів.

Л. Нам'єр, у свою чергу, називав міжвоєнний період одним із "найболючіших" у британській історії, а прем'єр-міністра Н. Чемберлена, який очолював на той час уряд, характеризував як "самовпевненого, неосвіченого, із здатністю дурити себе та інших" [20, р. 172]. Автор відстоює тезу про те, що вектор європейської політики безпеки був зведений Великою Британією нанівець протягом прем'єрства Н. Чемберлена.

Одна з найбільш ґрунтовних публікацій, присвячених зовнішній політиці Великої Британії у міжвоєнний період, належить провідному британському досліднику В. Медлікоту. Праця під назвою "Британська зовнішня політика з часів Версалью" вийшла у 1940 році [18]. У ній автор дає загальний аналіз англійської зовнішньої політики після Першої світової війни, намагаючись охопити усі найважливіші події міжвоєнного часу. У 1968 році з'явилось розширене перевидання книги. Не дивлячись на те, що книга невелика за обсягом, на наш погляд, В. Медлікоту вдалося виконати поставлене перед собою завдання – прослідкувати зміни позицій Англії стосовно інших європейських держав. Увесь повоєнний період англійської історії В. Медлікот поділяє на два етапи: 1) 1918 – 1930 роки, 2) 1931 – 1939 роки і звертає увагу на суперечливість англійської зовнішньої політики [19, с. 92 – 93].

Г. Гуч у своєму дослідженні "Британська зовнішня політика 1919 – 1939" [10] критикує діяльність британської дипломатії між двома війнами. Він також звертає увагу на протиріччя в англійській зовнішньополітичній діяльності, а політику "умиротворення" Великої Британії пояснює недалекогоглядністю урядових кіл, звинувачує Н. Чемберлена у її проведенні [14, р. 256 – 258].

У 1945 році була опублікована монографія В. Джордана "Велика Британія, Франція і німецька проблема у 1918 – 1939 роки" [1], яка присвячена аналізу еволюції відносин між Англією та Францією протягом 20 – 30-х років XX століття та пошуку шляхів вирішення повоєнних проблем в Європі. На думку дослідника, саме британсько-французькі протиріччя з проблем реалізації Версальського договору, більшу частину відповідальності за виникнення яких несуть французькі політики, відкрили шлях до ремілітаризації Німеччини, до формування європейського вогнища агресії та війни [1, с. 251]. Дослідник підкреслює, що жоден принцип британської політики не повторювався так часто, як небажання англійського уряду брати на себе будь-які нові зобов'язання в Європі крім тих, які містилися у Статуті Ліги націй і в Локарнській угоді. Таким чином, збереження політики балансу сил в її первинному вигляді для Великої Британії в розглянутий час було вже неможливим. Потрібно підкреслити важливість праці В. Джорда-

на, оскільки він одним із перших використав надзвичайно широкую джерельну базу, залучив матеріали не лише документального, але й науково-дослідницького характеру. Це дало можливість В. Джордану на той час найбільш повно розкрити основи британської європейської зовнішньої політики.

Прихильники "ортодоксальної" школи, як правило, звинувачували в неадекватності британських політиків кінця 1930-х рр. Однак, уже наприкінці Другої світової війни чиновники колишнього уряду Н. Чемберлена виступили з першими "ревізіоністськими" працями, де обґрунтовували політику "умиротворення" Великої Британії як найбільш раціональну в тогочасних умовах.

У 40 – 50-х рр. XX століття опубліковані мемуари британських державних діячів, причетних до проведення політики "умиротворення", які були покликані, якщо не виправдати її, то хоча б показати реальні мотиви і цілі, що їх переслідувала діяльність Форін-оффісу. Вони стали своєрідною відповіддю прихильникам "ортодоксальної" школи. Йдеться, у першу чергу, про спогади Дж. Саймона [26], Д. Купера [10] тощо. Поява цілого комплексу мемуарів, а також оприлюднення видавництвом Форін-оффісу документів зовнішньої політики Великої Британії стали основою для нового підходу та аналізу європейської політики безпеки Великої Британії у міжвоєнний період у британській історіографії. З цим пов'язана діяльність плеяди істориків "ревізіоністського" напрямку.

В 1963 році професійним істориком М. Гілбертом та журналістом Р. Готтом було проведено дослідження, яке вперше звертало увагу на економічний аспект європейської політики Великої Британії. Автори взяли низку інтерв'ю у тогочасних політиків, вели переписку з діячами уряду Н. Чемберлена. На їх думку, британська дипломатія намагалася виграти час у Мюнхені, а страх перед можливою співпрацею з комуністами змушував шукати порозуміння з Гітлером [13, р. 158]. Ця думка заслуговує на увагу хоча б тому, що її автори вперше відштовхувалися не від критики уряду, а від характеристики ситуації, в якій перебував кабінет міністрів.

Загалом в історіографії другої половини XX століття по-новому висвітлені проблеми побудови європейської безпеки та роль у цьому процесі Великої Британії. Ці праці відрізняються підходами до вивчення минулого та методами дослідження, але для більшості з них характерним є намагання реабілітувати британську політику 1930-х років. Більшість тогочасних вчених, зокрема, А. Орде, П. Кеннеді, А. Клейтон, М. Гілберт, Р. Готт належать до "ревізіоністської" школи британських істориків. Вони відстоюють тезу, що зовнішня політика урядових кіл Великої Британії була виваженою, з чітким баченням завдань дипломатії. У своїх працях дослідники звертають увагу на те, що усередині британського суспільства були досить сильними пацифістські настрої, віра в дієздатність Ліги Націй, і це не могло не впливати на основні вектори зовнішньої політики країни.

Великий інтерес у британських вчених, у контексті британської політики безпеки в Європі, викликають британсько-французькі відносини у 1920 – 1930-ті роки. Цьому питанню присвячена колективна монографія "Неспокійні сусіди: Французько-британські відносини у XX столітті" (1971) [28]. Автори зазначають, що під "сферою безпеки" у відносинах між Великою Британією та Францією 1920 – 1930-х років слід розуміти три основні проблеми: 1) питання про форму політичної взаємодії двох провідних європейських держав; 2) позицію двох держав у питанні створення режиму роззброєння в Європі та світі; 3) взаємодію Великої Британії та Франції у процесі військово-політичної стабілізації на континенті на базі мирних договорів 1919 – 1920 років. До-

слідники на конкретних прикладах підтвердили тезу, що концепції безпеки, яких дотримувалися британське і французьке керівництво, різнилися по ряду найважливіших питань: роль Німеччини в Європі, кордони Польщі та її місце на континенті, шляхи і методи укладення мирного договору з Туреччиною. Це призводило не тільки до британсько-французьких протиріч, а й свідчило про відносну ненадійність Версальського режиму безпеки – його реальне функціонування серйозно відрізнялося від первинного проекту, прописаного в основних рисах у мирних договорах [28, р. 284 – 289].

Цікавим є те, що більшість дослідників цієї проблематики дотримуються тези про керівну роль Великої Британії у формуванні англійсько-французької політики безпеки в Європі напередодні Другої світової війни.

Необхідно зазначити, що "ревізіоністи", у плані роботи з джерелами по історії передвоєнного періоду, на крок випереджали істориків "ортодоксальної" школи. Так, перший біограф Н. Чемберлена, К. Фейлінг, який працював із його особистим архівом, зробив висновок, що прем'єр-міністр "намагався виграти час, аби мати можливість озброїтися для участі у неминучій війні... умиротворення ніколи не було головним мотивом його політики, він керувався, перш за все, потребами і вимогами безпеки в Європі" [11, р. 359]. В. Медлікотт піддавав нещадній критиці головні постулати "ортодоксальної школи". Автор схвалював політику Н. Чемберлена, вважаючи її політично та економічно обґрунтованою, виходячи з можливостей та впливу Великої Британії у 1920 – 1930-х роках. На його думку, Англія "відчувала відповідальність за те, що відбувається у світі, хоча ресурсами для рішучого впливу при цьому вже не володіла..." [19, р. 233]. З цією думкою В. Медлікотта не можна повністю погодитися. Велика Британія 1920 – 1930-х років за економічними показниками, політичним впливом була провідною країною Європи. Однак, у вказаний час країна дійсно не володіла необхідними ресурсами для відвернення нацистської загрози від Європи, це було можливим лише у разі об'єднання Великої Британії з іншими провідними європейськими державами та США у союзи.

Суттєво, на наш погляд, вплинули на становлення "ревізіонізму" праці Д. Ватта [29] та Ф. Нортеджа [22]. Ці автори визначили політику кабінету Н. Чемберлена як помірковану, з продуманим баченням завдань, що стояли перед британською дипломатією. Політика "умиротворення" була визнана дослідниками результатом таких впливових факторів, як економічна слабкість, брак ресурсів для виконання зобов'язань перед усім світом і в самій Британській імперії. Крім того, пацифістські настрої у суспільстві були надзвичайно сильними після Першої світової війни, що певним чином, також впливало на ситуацію.

У 1967 році британські дослідники отримали у своє розпорядження велику кількість нових документальних джерел у зв'язку зі скороченням парламентом строку секретності архівних документів з 50 до 30 років. З цього часу у британській історіографії набуває популярності думка про безальтернативність "умиротворення", яка підтверджувалася архівними матеріалами. Б. Бонд у монографії "Британська військова політика між двома Світовими війнами" [7] висвітлює проблему невідповідності Великої Британії та її союзників до війни. Він вважає, що Англія та Франція не були готові до протистояння німецькій загрозі ще в березні 1936 року, коли Гітлер здійснив ремілітаризацію Рейнської області. У подальшому становище тільки погіршувалося: Німеччина нарощувала озброєння, а західні держави проявляли стриманість, пасивність, які можна пояснити прагненням

Н. Чемберлена не стільки виграти час, скільки досягти широкої згоди з агресорами і мирним шляхом врегулювати протиріччя, зберегти безпеку в Європі [7, р. 387].

Слід наголосити, що "ревізіоністська" школа британських істориків залишається основним напрямом британської історіографії політики безпеки в Європі, яка проводилася Великою Британією. Представники цієї школи намагалися більш широко показати передвоєнну історію. В основі майже всіх робіт цього напрямку, як правило, було декілька підходів, які пов'язували відповідну зовнішню політику з економічною слабкістю британської економіки, домінуючим в суспільному настрої пацифізмом, фінансовими міркуваннями, роллю домініонів і військово-стратегічними обмеженнями.

На початку 1990-х років у зв'язку з розвитком диверсифікованого підходу, який зближував історію з іншими суспільними науками та змінював дипломатичну історію, виник новий напрямок у британській історіографії європейської політики безпеки міжвоєнного періоду – "пост-ревізіонізм". Цей напрям не відкидав здобутки попередніх вчених, він певною мірою їх синтезував. З цим напрямом, який враховував і критику британської зовнішньої політики, і її пояснення, пов'язаний пошук відповіді на питання "Чи була альтернатива європейському умиротворенню?" [3, с. 42].

Одним із здобутків вказаної школи, на нашу думку, стало дослідження відносин Великої Британії з іншими країнами перед війною. Так, проблемам створення альянсу із Францією та СРСР було присвячено ряд праць. Серед дослідників цього напрямку варто виділити П. Гейнса [12]. Він зосередив увагу на вивченні механізмів політики і процесів вироблення політичних рішень у кабінеті Н. Чемберлена. Цікавою є також робота М. Роя, який досліджував діяльність Р. Вансіттarta, незмінного заступника міністра закордонних справ у період з 1930 по 1938 роки. На думку дослідника, альтернативою "умиротворення" міг стати союз між Великою Британією, Францією та СРСР, який якщо і не попередив би війну, то зробив би перемогу над Німеччиною більш наближеною в часі. Цей союз міг забезпечити створення нової європейської системи безпеки, де головну роль мала відігравати Велика Британія [23, р. 174 – 175].

Ряд напрямків європейської зовнішньої політики Великої Британії розкриті у праці професора школи англійських досліджень університету Східної Англії Дж. Чармлі "Чемберлен і втрачений світ" [9], яка створена на основі документів з особистого архіву прем'єр-міністра. Ця монографія істотно доповнює наше уявлення про механізм прийняття найважливіших зовнішньополітичних рішень під час прем'єрства Н. Чемберлена, про роботу британської дипломатії того часу. У свою чергу, дослідник історії міжнародних відносин Б. Маккерчер називав політику "умиротворення" таким же раціональним явищем, як і "баланс сил". У праці "Перехід влади: втрати Британії – переваги США" ним також було здійснено аналіз американсько-британських відносин того часу [17, р. 252].

Протягом 1990 – 2000-х років вийшла низка англійських колективних праць, присвячених названій проблемі. У 2005 році побачила світ узагальнююча праця З. Стейнер [27], де автор подає власне концептуальне осмислення всієї міжнародної історії 1920-х років. Дослідниця акцентує увагу на тому, що ключовим моментом у створенні європейської безпеки у 1920-ті роки було налагодження взаємодії Великої Британії, Франції та Німеччини.

Робота історика М. Кітчена "Європа між війнами" [16] також присвячена проблемам європейських відносин у 1920 – 1930-х роках. В ній простежується ідея

створення, розвитку, кризи Версальської системи, вивчається політика Великої Британії щодо інших європейських країн. Окрема увага надається британсько-радянським відносинам у міжвоєнний період. Дослідник дотримується думки, що заміна Версальського режиму Локарнським у 1925 році не тільки змінювала становище Німеччини в Європі, але й по-новому ставила питання про роззброєння і розхитувала територіально-альній статус-кво мирних договорів. Йшлося про зміну глобального підходу до вирішення проблем безпеки регіональним. У своїй праці М. Кітчен спробував проаналізувати різні сторони європейської політики безпеки у зазначений період, використовуючи при цьому широкий джерельний комплекс.

Без сумніву, особливе місце серед праць британських істориків, присвячених тематичі європейської безпеки, а також відносинам між Великою Британією та СРСР, займають роботи кембриджського історика, професора К. Нейлсона. У його монографії "Британія, Радянський Союз і крах Версальського порядку" [21] на основі аналізу дипломатичних документів простежено розвиток британсько-радянських відносин у міжвоєнний період, особливо у сфері побудови європейської системи безпеки, вивчено не тільки історію, а й особисті мотиви учасників. Це дослідження оцінюється як одне з найкращих у рамках тематики відносин між Лондоном та Москвою і не має аналогів ні в зарубіжній, ні в вітчизняній літературі. Крім того, різним аспектам зовнішньополітичної діяльності Великої Британії наприкінці 1930-х років присвячені статті автора в міжуніверситетських наукових збірниках [21].

У 2011 році опублікована ґрунтовна праця дослідниці С. Рудман "Ллойд Джордж та умиротворення Німеччини 1919 – 1945" [24], де вона дає характеристику європейській політиці британського прем'єра 1916 – 1922 рр. У монографії є спроба зробити аналіз розвитку геополітичних та історично обумовлених традицій британської зовнішньополітичної доктрини, політичної і дипломатичної взаємодії, співпраці Великої Британії з основними європейськими великими державами, від позитивної реалізації якої залежало запобігання гітлерівської агресії і Другої світової війни.

Британські історики дослідили найрізноманітніші напрями зовнішньої політики Великої Британії з 1918 по 1939 роки, створили як об'ємні монографії загального плану, так і досить вузькі, але надзвичайно глибокі й аргументовані наукові дослідження з даної проблеми. Говорячи про тематику їх студій з даної теми відзначимо значне зацікавлення проблемами політики "балансу сил" та "умиротворення", крізь призму яких розглядалася європейська діяльність Великої Британії. У своїх роботах британські науковці досліджують особливості побудови європейської системи безпеки, характер співпраці Великої Британії з європейськими країнами, альтернативи Версальському та Локарнському режимам безпеки, говорять про мотиви, якими керувалися тогочасні британські політичні діячі у зовнішній політиці країни.

Сучасні дослідники визначають три етапи в розвитку британської історіографії питання побудови європейської безпеки у 1920–1930-ті роки: "ортодоксальний", "ревізіоністський", "пост-ревізіоністський". Кожен з цих етапів відповідав домінуванню тієї чи іншої концепції, підходу, був нероздільно пов'язаний із доступними джерелами, які ставали основою для наукового вивчення міжвоєнної історії Великої Британії. "Ортодоксальна" школа отримала розвиток у 40–60-ті роки XX століття. Її представники (Л. Нам'єр, Дж. Вілер-Беннет, А. Роуз) критикували політику безпеки Великої Британії в Європі, політику "умиротворення" та дії уряду країни. Дослі-

дження ревізіоністів (М. Гілберт, Р. Готт, В. Медлікотт, Ф. Нортедж, Я. Колвін, К. Мідлмас) набули популярності в 60–90-ті роки ХХ століття. Вони дотримувалися думки, що зовнішня політика, у першу чергу, європейська політика безпеки урядових кіл Великої Британії у міжвоєнний період була виваженою, з виразним баченням завдань дипломатії. Вчені звертають увагу на те, що всередині британського суспільства були досить сильними пацифістські настрої, віра в дієздатність Ліги Націй, і це не могло не впливати на основні вектори зовнішньої політики країни. З 1990-х років у британській історіографії відбувся перехід до системного та комплексного підходу у вивченні даної проблематики і міжнародних відносин загалом, що призвело до виникнення "пост-ревізіоністського" напрямку (П. Гейнс, М. Рой, Б. Маккерчер).

Аналізуючи вищесказане, можна констатувати, що серед британських дослідників відсутній єдиний, цілісний підхід до питання еволюції зовнішньополітичного курсу Великої Британії протягом міжвоєнного періоду, головним завданням британських фахівців на сучасному етапі залишається комплексне вивчення проблеми європейської політики безпеки Великої Британії у 1920–1930-ті роки.

Список використаних джерел та літератури

1. Джордан В.М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918–1939 гг.: анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / В.М. Джордан. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1945. – 330 с.
2. Ерофеев Н.А. Медликотт У. Британская внешняя политика после Версаля, Гуч Г. Британская внешняя политика, 1919–1939 / Н.А. Ерофеев // Вопросы истории. – 1942. – №12. – С. 92–93.
3. Павленко В., Крутько С. Британська історіографія політики умиротворення / В. Павленко, С. Крутько // Вісник Київського національного університету. Серія: Історія. – 2012. – Вип. 112. – С. 40–43.
4. Черчилль У. Вторая мировая война: в 6 томах / У.С. Черчилль. – Т. 1: Надвигающаяся буря. – М.: Терра, 1997. – 333 с.
5. A History of the Peace Conference of Paris. in 6 vol. / ed. by H.V. Temperley. – London: Oxford University Press, Hodder & Stoughton, 1920–1924.
6. Aster S. Appeasement: Before and After Revisionism / Sidney Aster // Diplomacy & Statecraft. – 2008. – № 19. – P. 443–480.
7. Bond B. British Military Policy between Two World Wars / B. Bond. – Oxford: Clarendon Press, 1980. – 436 p.
8. Carr E. Britain: A Study of Foreign Policy from the Versailles Treaty to the Outbreak of War / E. Carr. – London; New York: Longmans, Green and Co, 1939. – 196 p.
9. Charmley J. Chamberlain and the Lost Peace / J. Charmley. – London: Hodder and Stoughton, 1989. – 272 p.
10. Cooper D. Old Men Forget: The autobiography / Alfred Duff Cooper. – London: Macmillan & Co, 1957. – 373 p.
11. Feiling K. The Life of Neville Chamberlain / Keith Feiling – London: Macmillan & Co, 1970. – 477 p.
12. Gaines P. Dilemmas of Appeasement: British Deterrence and Defense, 1934–1937 / Post Jr. Gaines. – Ithaca: Cornell University Press, 1993. – 363 p.
13. Gilbert M. The Appeasers / Martin Gilbert, Richard Gott. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1963. – 444 p.
14. Gooch G. British Foreign Policy 1919–1939 / G. Gooch. – London: Contemporary review, 1940. – 287 p.
15. Kennedy G.C. Incidents and International Relations: People, Power, and Personalities / G.C. Kennedy, K. Neilson. – New York: Praeger Publishers, 2002. – 456 p.
16. Kitchen M. Europe between the Wars: A Political History / M. Kitchen. – London: Routledge, 2006. – 472 p.
17. McKercher B. Transition of Power: Britain's Loss of Pre-eminence to the United States, 1930–1945 / B.J.C. McKercher. – New York: Cambridge University Press Forthcoming, 1999. – 403 p.
18. Medlicott W. British Foreign Policy since Versailles / W.N. Medlicott. – London: Methuen and Company, 1940. – 248 p.
19. Medlicott W. British Foreign Policy since Versailles, 1919–1963 / W.N. Medlicott. – London: Methuen, 1968. – 316 p.
20. Namier L. Europe in Decay: A Study in Disintegration / Lewis B. Namier. – London: Macmillan, 1950. – 313 p.
21. Neilson K. Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939 / K. Neilson. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 379 p.
22. Northedge F. The Troubled Giant: Britain among the Great Powers, 1916–1939 / F.S. Northedge. – London: Praeger, 1966. – 657 p.
23. Roi M. Alternative to Appeasement: Sir Robert Vansittart and Alliance Diplomacy, 1934–1937 / Michael Roi. – Westport: Praeger, 1997. – 389 p.
24. Rudman S. Lloyd George and the Appeasement of Germany, 1919–1945 / S. Rudman. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2011. – 295 p.
25. Selsam J.P. The Attempts to Form an Anglo-French Alliance, 1919–1924. / J.P. Selsam. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1936. – 149 p.
26. Simon J. The Retrospect / John Allsebrook Simon. – London: Hutchinson, 1952. – 244 p.
27. Steiner Z. The Lights that Failed: European International History 1919–1933 / Z. Steiner. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 267 p.
28. Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century / ed. by N. Waites. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1971. – 386 p.
29. Watt D. Appeasement: the Rise of Revisionist School? / D.C. Watt // Political Quarterly. – 1965. – № 36. – P. 47–53.

References

1. DZHORDAN, V.M. (1945) *Velikobritaniia, Frantsiia i germanskaia problema v 1918–1939 godakh: analiz anglo-frantsuzskikh otnoshenii v period sozdaniia i provedeniia v zhizn Versalskogo dogovora*. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury.
2. EROFEEV, N. (1942) Medlikot U. Britanskaia vneshniaia politika posle Versalia, Guch G. Britanskaia vneshniaia politika, 1919–1939. *Vo prosy istorii*. 12, 92–93.
3. PAVLENKO, V., KRUTKO, S. (2012) Brytanska istoriografiiia polityky umyrotvorennia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Istoria*. 112, 40–43.
4. CHERCHILL, U. (1997) *Vtoraia mirovaia voina: v 6 tomakh*. Vol. 1. Moscow: Terra.
5. TEMPERLEY, V. (ed.) (1920–1924) *A History of the Peace Conference of Paris*. 6 vols. London: Oxford University Press, Hodder & Stoughton.
6. ASTER, S. (2008) Appeasement: Before and After Revisionism. *Diplomacy & Statecraft*. 19, 443–480.
7. BOND, B. (1980) *British Military Policy between Two World Wars*. Oxford: Clarendon Press.
8. CARR, E. (1939) *Britain: A Study of Foreign Policy from the Versailles Treaty to the Outbreak of War*. London; New York: Longmans, Green and Co.
9. CHARMLEY, J. (1989) *Chamberlain and the Lost Peace*. London: Hodder and Stoughton.
10. COOPER, D. (1957) *Old Men Forget: The autobiography*. London: Macmillan & Co.
11. FEILING, K. (1970) *The Life of Neville Chamberlain*. London: Macmillan & Co.
12. GAINES, P. (1993) *Dilemmas of Appeasement: British Deterrence and Defense, 1934–1937*. Ithaca: Cornell University Press.
13. GILBERT, M., GOTT, R. (1963) *The Appeasers*. London: Weidenfeld and Nicolson.
14. GOOCH, G. (1940) *British Foreign Policy 1919–1939*. London: Contemporary Review.
15. KENNEDY, G.C., NEILSON, K. (2002) *Incidents and International Relations: People, Power, and Personalities*. New York: Praeger Publishers.
16. KITCHEN, M. (2006) *Europe between the Wars: A Political History*. London: Routledge.
17. MCKERCHER, B. (1999) *Transition of Power: Britain's Loss of Pre-eminence to the United States, 1930–1945*. New York: Cambridge University Press.
18. MEDLICOTT, W. (1940) *British Foreign Policy since Versailles*. London: Methuen and Company.
19. MEDLICOTT, W. (1968) *British Foreign Policy since Versailles, 1919–1963*. London: Methuen.
20. NAMIER, L. (1950) *Europe in Decay: A Study in Disintegration*. London: Macmillan.
21. NEILSON, K. (2006) *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939*. New York: Cambridge University Press.
22. NORTEDGE, F. (1966) *The Troubled Giant: Britain among the Great Powers, 1916–1939*. London: Praeger.
23. ROI, M. (1997) *Alternative to Appeasement: Sir Robert Vansittart and Alliance Diplomacy, 1934–1937*. Westport: Praeger.
24. RUDMAN, S. (2011) *Lloyd George and the Appeasement of Germany, 1919–1945*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
25. SELSAM, J.P. (1936) *The Attempts to Form an Anglo-French Alliance, 1919–1924*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
26. SIMON, J. (1952) *The Retrospect*. London: Hutchinson.
27. STEINER, Z. (2005) *The Lights that Failed: European International History 1919–1933*. Oxford: Oxford University Press.
28. WAITES, N. (1971) *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century*. London: Weidenfeld and Nicolson.
29. WATT, D. (1965) Appeasement: the Rise of Revisionist School? *Political Quarterly*. 36, 47–53.

Надійшла до редколегії 24.09.15

K. Semeniak, Masters Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BRITISH HISTORICAL STUDY ON THE FORMATION OF THE EUROPEAN SECURITY AND GREAT BRITAIN'S ROLE IN THIS PROCESS IN THE 20–30s OF THE 20th CENTURY

The article presents an overview of the main stages in the development of British historiography on the question of forming the European security system in the interwar period. The development of historical works on the topic of European security policy in 1920–1930s is divided for three chronological stages (1. 1930–1950, 2. 1960–1980, 3. 1990–2000). The most common conceptual approaches of the British historical science are analyzed ("orthodox", "revisionist" and "post-revisionist" directions). The main features of security policy in Europe after the First World War are determined. The system of European security consists of the principles of collective and mutual security guarantees. The origin and development of the policy of "appeasement" are investigated. The cooperation of Great Britain with France, Germany, the Soviet Union and other European countries in the European system of security is regarded. On the basis of general analysis of the works of British historians the main factors that influenced the political course of the United Kingdom in building of the security policy in Europe in the interwar period (the belief in the ability of the League of Nations, the public mood of the British, foreign policy interests of the state, etc.) are defined. The role of Great Britain in the construction of the new security system in Europe is found out.

Key words: historiography, security system, orthodox direction, revisionism, post-revisionism, appeasement.

УДК 378.1(477)(073)

Є. Хан, канд. іст. наук
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ

У статті розглядаються окремі аспекти євроінтеграційних прагнень України, пов'язаних з реформуванням системи вищої освіти в рамках участі у формуванні єдиного європейського освітнього простору та реалізації основних принципів Болонського процесу. Розкрито та проаналізовано проблеми цивілізаційного вибору України через призму освітніх реформ та переходу на європейські освітні стандарти. Продемонстровано порівняльну характеристику реалізації Болонського процесу в системі вищої освіти України та Росії.

Ключові слова: Болонський процес, євроінтеграція, вища освіта.

Сутнісною ознакою ХХІ століття є всеохоплююча глобалізація. Вона невинно пов'язує не лише ринки та технології, а й держави та нації, демонструючи свій потужний вплив на життя людини й суспільства. Безсумнівною є те, що світ стає цілісним у фінансово-економічному, інформаційному та технологічному аспектах. Інтеграційні процеси охоплюють і культурно-духовну сферу, зокрема освіту. З 2005 року Україна є повноправним учасником Болонського процесу, головною метою якого є створення загальноєвропейської освітньої системи та покращення процесів академічних обмінів.

Однак, інтеграція України до європейського освітнього простору включає в себе більш широкий спектр філософсько-політичних, доктринальних проблем, пов'язаних з глобальними викликами сучасного світу та є важливою складовою цивілізаційного вибору України. Сфера освіти є ключовою у досягненні високого рівня соціально-економічного, політичного, культурного розвитку. Наша держава історично є європейською країною і тому розвиток української освіти, науки і культури варто розглядати в контексті європейських цінностей, що передбачають гуманізм, лібералізм, демократичність, індивідуалізм та особисту свободу кожного.

Варто зазначити, що саме зараз гостро постає проблема цивілізаційного вибору, оскільки Україна переживає дуже складні часи, пов'язані, перш за все з агресією північного сусіда, окупацією частини нашої території, а також вкрай складною внутрішньою політичною та соціально-економічною ситуацією. Тому на сьогоднішній день дуже важливо чітко усвідомлювати всі небезпеки та загрози, які постають перед нашою державою і шляхом реформ та якісних змін стати дійсно великою, процвітаючою європейською державою.

Мета статті полягає у аналізі цивілізаційного вибору України через призму реформування системи вищої освіти в рамках участі у формуванні єдиного європейського освітнього простору.

Завдання статті полягають у тому щоб охарактеризувати основні моменти, пов'язані з процесом рефор-

мування системи вищої освіти України в рамках участі у Болонському процесі та шляхом порівняльного аналізу виявити основні зміни та досягнення, що відбулися в українській вищій школі за останні десять років.

Джерельною основою для вивчення даної проблеми є Закони України та урядові документи, накази, постанови та розпорядження Міністерства освіти та науки України, міжнародні угоди та виступи і заяви офіційних державних осіб, статистичні дані та результати соціологічних опитувань, а також спеціальна література, представлена монографіями, публікаціями, виступами на конференціях, наукових з'їздах українських вчених, ректорів деяких українських вищих навчальних закладів, професорсько-викладацького складу, працівників освітньої сфери.

Проблематика реформи освітньої сфери та участі України у Болонському процесі висвітлена зокрема у працях В. Кременя [1], М. Степка, Я. Балюбаша, Ю. Сухарнікова [2], О. Литвина [3], М. Згуровського [4], В. Андрущенка [5], В. Вікторова [6], М. Данилишина [7], Г. Калінічевої [8] та ін.

Національна система освіти України років незалежності суттєво відрізняється від освіти радянських часів. При цьому серед основних відмінностей можна зазначити як безперечно позитивні, так і, на жаль, такі, що не відповідають вимогам часу, потребам суспільства й інтересам самих споживачів освітніх послуг. Тому сьогодні загальною проблемою постає вибір та обґрунтування доцільних шляхів модернізації освітньої системи, передусім вищої школи. Процеси глобалізації економічних і духовно-культурних зв'язків, становлення і прискорений розвиток постіндустріального суспільства, широке впровадження високих технологій вимагають адекватної реакції вищої школи. Це завдання стає тим більш актуальним, оскільки традиційна система професійної підготовки кадрів вже не може задовольняти повною мірою потреб національної економіки, науки і культури. Рівень професійної компетенції і культури, характер розвитку особистісних рис і якостей випускни-

ків вишів ще не повною мірою сприяють сталому інноваційному розвитку України і забезпеченню її конкурентоспроможності на світових ринках. Цілком очевидним є безпосередній зв'язок зазначеної проблеми з важливими теоретичними і практичними завданнями. Цей зв'язок особливо посилюється із приєднанням України до Болонського процесу. Адже такі завдання зумовлюють необхідність урахування європейських стандартів професійної освіти, відповідної кардинальної перебудови всієї організації навчально-виховного процесу. [9, с. 64–65].

Очевидним є той факт, що для забезпечення ефективної реалізації будь-яких реформ потрібна ґрунтовна законодавча база.

Пріоритетність та важливість реформування системи вищої освіти у зв'язку з переходом на європейські освітні стандарти було підтверджено у Законі України "Про вищу освіту" № 2984-III із змінами від 4 листопада 2005 р. та у Законі України "Про вищу освіту" № 1556-VII від 01 липня 2014 р..

Таким чином, у ході освітніх реформ, було прийнято ряд нормативно-правових документів, які мали на меті модернізувати освітню систему та привести її у відповідність з європейськими стандартами. Ще до підписання Болонської декларації Україна прийняла Програму дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004–2005 роки (затверджена наказом Міністерства освіти і науки України № 49 від 23 січня 2004 р.) [10]. Україна підтримала загальне розуміння цілей Болонського процесу, про які зазначається в Болонській декларації і подальших комюніке, підтвердила свої зобов'язання відносно координації своїх дій у рамках Болонського процесу з метою формування Європейського простору вищої освіти, про що зазначено у наказі Міністерства освіти і науки України "Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року" № 612 від 13 липня 2007 р. [11].

З часу приєднання до Болонського процесу в Україні проведено низку заходів, що свідчать про системне реформування вищої школи. Основні досягнення визначено в аналітичному звіті Болонського Секретаріату, підготовленому на основі Національного звіту із запровадження положень Болонського процесу в системі вищої освіти України у 2007–2009 рр. [12]. До таких, зокрема, відносять: впровадження ступеневої системи, стандартів і рекомендацій забезпечення якості вищої освіти відповідно до вимог званої міжнародної організації "Європейська мережа забезпечення якості", набуття урядового членства в Європейському реєстрі із забезпечення якості, введення європейської кредитно-трансферної системи, додатку до диплома європейського зразка, розробку національної системи кваліфікацій.

Цікавим є той факт, що українські реформи в системі вищої освіти в рамках участі у Болонському процесі співпали у часі з реформуванням системи вищої освіти Російської Федерації, яка підписала Болонську декларацію у 2003 році. Варто зазначити, що Україна, як і Росія подала заяву на участь у Болонському процесі у 2003 році, але, якщо Росію прийняли практично одразу, то нам довелося чекати позитивного рішення ще два роки. Характерно, що обидві держави на той час (2002–2005 рр.) поєднувало спільне прагнення стати частиною європейської спільноти, покращити фінансово-економічні зв'язки з країнами Європи, отримати безвізовий режим та, у перспективі, інтегруватися до ЄС. Тому, сфера освіти та науки була важливою складовою цього процесу. Можна сказати, що процес реформування освітніх систем України і Росії, на етапі входжен-

ня до єдиного європейського освітнього простору на початковому етапі, був досить подібним і оскільки Росія стала офіційним учасником Болонського процесу дещо раніше, то Україна навіть деякий час рухалася у фарватері російських реформ. Зокрема, уряд та Міністерство освіти і науки України переймало досвід Росії, про що свідчить схожість ряду нормативно-правових документів, постанов, наказів, розпоряджень, проектів, а також інструктивних документів та навчально-методичних розробок окремих ВНЗ. Для прикладу можна назвати роботу по реалізації Болонських принципів, яка здійснювалася двома провідними університетами Росії та України, а саме: Санкт-Петербурзьким державним університетом та Національним технічним університетом України "Київський політехнічний інститут". Одним із перших університетів у Росії, який почав включатися в інтеграційні процеси з європейськими університетами, а також був по суті ініціатором приєднання Російської Федерації до Болонської декларації був Санкт-Петербурзький державний університет [13, с. 29]. У 2005 році в "Київському політехнічному інституті" була розгорнута активна робота по впровадженню системи підготовки "бакалавр-магістр" та системи оцінювання знань студентів ECTS з усіх дисциплін навчальних планів [3, с. 415–422].

Однак, з часом, Російська Федерація значно пригальмувала процес реформ за Болонським зразком та втратила інтерес до європейської освітньої системи.

Якщо говорити про реалізацію багаторівневої системи освітньо-кваліфікаційних рівнів, то в російській системі вищої освіти так і не вдалося її реалізувати, оскільки у них залишився освітньо-кваліфікаційний рівень "спеціаліста", який взагалі відсутній у більшості країн Європи. Частка спеціалістів, яких випускали російські ВНЗ, протягом усіх років реформування була абсолютно переважаючою і становила близько 90 %, в той час коли ступінь бакалавра не перевищував показника у більше 9 %, до того ж студенти, які отримували ступінь бакалавра не користувалися популярністю на ринку праці. Що стосується магістратури, то частка студентів, які протягом 2000–2012 років отримали диплом магістра, становила лише 3,2 %.

Досить нерівномірним був і рівень академічних обмінів. Згідно з даними Російського статистичного щорічника за 2013 рік, кількість іноземних студентів, які навчалися у російських вищих навчальних закладах зростала. Однак їх "левова частку" становили саме студенти із країн СНД – 127, 5 (найбільше із Казахстану та Білорусії). Частка студентів із країн Європейського союзу залишалася досить низькою і у 2011–2013 роках не перевищувала 1,3 %. Це свідчило про досить низький рівень співпраці російських ВНЗ із європейськими. Що стосується студентів з України, то на 2000–2001 роки вони складали близько 5 %, а у 2012–2013 рр. кількість українських студентів, які навчалися в Росії за міжнародними угодами, становила лише 1,2 % [14, с. 222–223]. Перепоною для російських студентів та викладачів у процесі академічних обмінів були, в першу чергу, труднощі у фінансуванні та недостатній рівень володіння іноземними мовами. Ціла низка проблем щодо реалізації положень Болонського процесу в російській системі вищої освіти була пов'язана з тим, що в Росії не було чітко сформульовано та визначено освітні стратегії, які були закладені в Болонському процесі. Не було розроблено національної стратегії розвитку системи вищої освіти, не визначено національної ідеї інтеграції Росії до єдиного європейського освітнього простору. Не було створено правових умов для розвитку академічної мобільності [15, с. 142].

На сьогоднішній день, коли щодо Росії застосовані економічні санкції, а її керівництво веде досить жорстоку політику по відношенню до сусідніх країн та Заходу, взагалі важко говорити про якусь реальну співпрацю між Росією та Європейським Союзом, навіть у сфері освіти та науки.

Натомість наша держава стрімко рухається на шляху до практичної реалізації основних Болонських принципів. Щодо запровадження двоступеневої системи бакалавр-магістр в українських ВНЗ, то варто зазначити, що в Україні, як і в Росії, в процесі запровадження Болонських принципів були схожі проблеми. Перш за все вони стосувалися освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр", який передбачав 3–4 роки навчання у ВНЗ та мав відповідати рівню повної вищої освіти. Однак, у зв'язку з цим, виникли проблеми визнання та затребуваності таких "бакалаврів" на ринку праці, який все ще не наважується визнавати цей освітньо-кваліфікаційний рівень як повну вищу освіту. Роботодавці, як і раніше, надають перевагу спеціалістам та магістрам. Згідно із Національним звітом щодо впровадження положень Болонського процесу від 14 грудня 2006 р. у 2006/2007 навчальному році всі ВНЗ III–IV рівня акредитації перейшли на двоступеневу систему підготовки, що відповідало Болонським принципам [16]. Новий законом "Про вищу освіту" 2014 року затвердив наступні освітньо-кваліфікаційні рівні: молодший бакалавр – бакалавр – магістр – доктор філософії (PhD) – доктор наук. Відповідна система освітньо-кваліфікаційних рівнів функціонує в більшості європейських країн та відповідає вимогам Болонського процесу [17].

Досить вдалим виявилось і застосування європейської кредитної трансферної системи ECTS, на яку повністю перейшли всі українські вищі навчальні заклади. Позитивним для нашої держави в розвитку міжнародної академічної мобільності є участь у міжнародних освітніх програмах. Так, наприклад, Програма ЄС "Темпус" ("Трансєвропейська програма мобільності для навчання в університетах") надає можливість країнам-партнерам обирати для себе пріоритетні напрями реформування та заохочує всіх зацікавлених виявляти ініціативу, шукати інноваційні підходи, створювати новітні освітні продукти і послуги з урахуванням кращого міжнародного досвіду [18]. Усі три напрями Програми "Темпус" – реформування навчальних планів і програм; удосконалення процесів управління в системі вищої освіти; посилення зв'язків між освітою та суспільством – передбачають можливість обміну досвідом між вітчизняними ВНЗ та університетами країн ЄС, побудованого на принципі мобільності науково-педагогічних працівників.

У межах європейського дослідницького простору важливим інструментом не тільки розвитку і сприяння мобільності докторантів, але й підвищення якості їхньої підготовки є Сьома рамкова програма з досліджень ЄС (Framework Programme for Research Seventh) "Будівництво Європейського дослідницького простору знань для зростання", що розпочалася 1 січня 2007 р. і діяла до кінця 2013 р. Ця програма стала потужним інструментом для реалізації науково-технологічної політики ЄС і мала найбільші обсяги фінансування (понад 50 млрд. євро). Участь України в проектах Сьомої рамкової програми сприяла залученню українських дослідників до передових технологій завдяки механізмам мобільності, що передбачали як короткотермінові та довготермінові відрядження, обміни, стажування, так і закупку сучасного обладнання для українських науково-дослідних організацій і установ ВНЗ, що брали участь у спільних проєктах [19]. У контексті стратегічних завдань державної освітньої політики України зовнішню студентську мобі-

льність слід розглядати як істотну статтю поповнення бюджету. За 2012/2013 навчальний рік закордонні студенти заплатили за навчання в Україні більше 4 мільярдів 300 мільйонів грн. [20].

Отже, приєднання України до Болонського процесу слід вважати закономірним явищем, підказаним спільним із Європою культурно-історичним минулим. Водночас, не слід забувати, що у кожної нації є свої культурні, соціальні, історичні і ментальні відмінності, які з одного боку утворюють в сукупності національний колорит, а з іншого – можуть стати на заваді приєднання до єдиного освітнього простору в межах Європи. Більш того, існує ціла низка конкретних проблем, які не дозволяють українській вищій освіті безболісно стати рівноправним партнером в європейській системі освіти. Дослідники, які займаються проблемами приєднання української вищої освіти до Болонського процесу, застерігають від поспішних дій, як-то: відмова від фундаментальних курсів на користь спеціальних, скорочення частки гуманітарної освіти в технічних закладах тощо. У цьому вони вбачають втрату надбань національної системи освіти, яка завжди мала на меті розвиток гармонійної, духовно багатой особистості, що спирається на фундаментальні знання і здатна орієнтуватися в складних суспільно-економічних проблемах. Однак, очевидним є той факт, що на сьогоднішній день для України немає і не може бути іншої альтернативи як продовжувати рухатися на Захід, співпрацювати з європейськими країнами та інтегруватися у європейську спільноту. Тому сфера освіти та науки залишається важливою складовою на шляху до реалізації цивілізаційного вибору нашої держави.

Список використаних джерел

1. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу / за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2008. – 147 с.
2. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес: Матеріали до першої лекції / уклад.: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, К.М. Левківський, Ю.В. Сухарніков. – К.: Науково-методичний центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України, 2004. – 26 с.
3. Литвин О. Болонський процес і наші державні стандарти / О. Литвин // Вища освіта України. – 2004. – № 3. – С. 42–44.
4. Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / М.З. Згуровський. – К.: Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут", 2006. – 544 с.
5. Андрущенко В. Педагогічна освіта України в стратегії Болонського процесу: Бесіда з ректором педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова В. Андрущенко // Освіта України. – 2004. – 17 лютого. – С. 4.
6. Вікторов В. Нові моделі управління освітою: Процес перетворень у системі управління освітою України відповідно до вимог Болонського процесу // Вища освіта України. – 2005. – № 2. – С. 66–71.
7. Данилишин М. Оболонювання: Погляд на приєднання України до Болонського процесу: труднощі приєднання // Всеукраїнська технічна газета. – 2005. – 7 липня. – С. 8–9.
8. Калінічева Г.І. Академічна мобільність як складова європейського простору вищої освіти / Г.І. Калінічева // Вища освіта України. – 2010. – Дод. 4. – Т. 1(19): "Болонський процес і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, Європі та світі". – С. 143–154.
9. Пономарьов О.С., Шпаченко С.А. Доцільні шляхи розвитку вищої школи України в умовах Болонського процесу. Болонський процес: перспективи розвитку вищої освіти України // Матеріали VII міжнародної наукової конференції "Модернізація вищої освіти України в умовах Болонського процесу: аналіз вітчизняного досвіду і перспективи розвитку", м. Одеса, 29–31 травня 2007 р. і VIII Міжнародної наукової конференції "Стан і перспективи розвитку вищої освіти в контексті Болонського процесу", м. Судак, 13–16 вересня 2007 р. – К.: Видавничий дім "Персонал", 2008. – С. 64–71.
10. Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004–2005 роки: Наказ Міністерства освіти і науки України № 49 від 23.01.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3127/ – Дата звернення: 21.06.2015.
11. Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року: Наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 13.07.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nmu.edu.ua/bolon11.php> – Дата звернення: 24.06.2015.

12. Аналітичний звіт Болонського Секретаріату – 2009: резюме і оціночний лист, що підготовлені на основі Національного звіту із запровадження положень Болонського процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/dosyag_2007_2009_ukr.doc – Дата звернення: 27.06.2015.
13. Бойко І.П. Магістратура в Санкт-Петербурзькому державному університеті / І.П. Бойко // Высшее образование в России. – 2008. – № 12. – С. 29.
14. Российский статистический ежегодник 2012: Стат. сб. – М.: Росстат, 2013. – 716 с.
15. Гретченко А.И., Гретченко А.А. Болонский процесс: интеграция России в европейское и мировое образовательное пространство / А.И. Гретченко, А.А. Гретченко. – М.: КНОРУС, 2009. – 425 с.
16. Національний звіт України про впровадження положень Болонського процесу, 14.12.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://timo.com.ua/node/615> – Дата звернення 30.06.2015.
17. Закон України Про вищу освіту, 01.07.2014 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> – Дата звернення: 29.06.2015.
18. Гуляева Н.М. Мобільність викладачів і студентів: проблеми та орієнтири / Н.М. Гуляева // Матеріали VI щорічної міжнародної конференції "Розбудова менеджмент-освіти в Україні", м. Дніпропетровськ, 17–19 лютого 2005 р. – К.: Навчально-методичний центр "Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні", 2005. – С. 76–81.
19. Федорова І.І., Трофименко Я.В. Академічна мобільність українських студентів сучасного освітнього простору // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія, психологія, педагогіка. – 2012. – № 2 (144). – С. 139–145.
20. Іноземні студенти додали Україні понад 4 мільярди гривень // Освітній портал "Педпреса". – 2013. – 24 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pedpresa.com.ua/blog/inomezni-studenty-prynesly-ukrajini-ponad-4-milyardy-hryven.html> – Дата звернення: 19.06.2015.

References

1. KREMEN, V.H. (ed.) (2008) *Osnovni zasady rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy v konteksti Bolonskoho protsesu*. Ternopil: Ternopilskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka.
2. STEPKO, M.F., BOLIUBASH, Ya.Ya., LEVKIVSKYI, K.M., SUKHARNIKOV, Yu.V. (2004) *Modernizatsiya vyshchoi osvity Ukrainy i Bolonskiy protses: Materialy do pershoi lektsii*. Kyiv: Naukovo-metodychnyi tsentr vyshchoi osvity Ministerstva osvity i nauky Ukrainy.
3. LYTVYN, O. (2004) *Bolonskiy protses i nashi derzhavni standarty. Vyshcha osvita Ukrainy*. 3, 42–44.
4. ZGHUROVSKYI, M.Z. (2006) *Bolonskiy protses: holovni pryntsyipy ta shliakhy strukturalnoho reformuvannya vyshchoi osvity Ukrainy*. Kyiv: Natsionalnyi tekhnichnyi universytet Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut".
5. ANDRIUSHCHENKO, V. (2004) *Pedahohichna osvita Ukrainy v stratehii Bolonskoho protsesu: Besida z rektorom pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova V. Andriushchenkom. Osvita Ukrainy*, 17 Feb., p. 4.
6. VIKTOROV, V. (2005) *Novi modeli upravlinnia osvitoiu: Protse peretvoren u systemi upravlinnia osvitoiu Ukrainy vidpovidno do vymoh Bolonskoho protsesu. Vyshcha osvita Ukrainy*. 2, 66–71.

7. DANYLYSHYN, M. (2005) *Oboloniuvannya: Pohliad na pryednannya Ukrainy do Bolonskoho protsesu: trudnoshchi pryednannya. Vseukrainska tekhnichna hazeta*, 7 Jul., pp. 8–9.
8. KALINICHIEVA, H.I. (2010) *Akademichna mobilnist yak skladova yevropeiskoho prostoru vyshchoi osvity. Vyshcha osvita Ukrainy*. Supl. 4, vol. 1(19), pp. 143–154.
9. PONOMARIOV, O.S., SHPATENKO, S.A. (2007) *Dotsilni shliakhy rozvytku vyshchoi shkoly Ukrainy v umovakh Bolonskoho protsesu. Bolonskiy protses: perspektivy rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy*. In: *Proceedings of the 7th "Modernizatsiya vyshchoi osvity Ukrainy v umovakh Bolonskoho protsesu: analiz vitchyznianoho dosvidu i perspektivy rozvytku" scientific conference, Odesa, May 2007 and 8th "Stan i perspektivy rozvytku vyshchoi osvity v konteksti Bolonskoho protsesu" scientific conference, Sudak, September 2007*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Personal", pp. 64–71.
10. *Programa dii shchodo realizatsii polozhen Bolonskoi deklaratsii v systemi vyshchoi osvity i nauky Ukrainy na 2004–2005 roky. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy No. 49 (2004)* [Online]. Available from: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3127/ [Accessed 21 June 2015].
11. *Pro zatverdzhennia planu dii shchodo zabezpechennia yakosti osvity Ukrainy ta yii integratsii v yevropeiske i svitove osvitnie spivtovarystvo na period do 2010 roku. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy No. 612 (2007)* [Online]. Available from: <http://www.nmu.edu.ua/bolon11.php> [Accessed 24 June 2015].
12. *Analitychnyi zvit Bolonskoho sekretariatu: reziume i otsinochnyi lyst, shcho pidgotovleni na osnovi Natsionalnoho zvituzh zaprovadzhennia polozhen Bolonskoho protsesu* (2009) [Online]. Available from: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/dosyag_2007_2009_ukr.doc [Accessed 27 June 2015].
13. BOIKO, I.P. (2008) *Magistratura v Sankt-Peterburgskom gosudarstvennom universitete. Vysshee obrazovanie v Rossii*. 12, 29.
14. *Rossiiskii statisticheskii ezhegodnik. Statisticheskii sbornik 2012 (2013)* Moscow: Rosstat.
15. GRETCHENKO, A.I., GRETCHENKO, A.A. (2009) *Bolonskiy protses: integratsiya Rossii v yevropeiskoe i mirivoe obrazovatelnoe prostanstvo*. Moscow: KNORUS.
16. *Natsionalnyi zvit Ukrainy pro vprovadzhennia polozhen Bolonskoho protsesu* (2006) [Online]. Available from: <http://timo.com.ua/node/615> [Accessed 30 June 2015].
17. *Zakon Ukrainy "Pro vyshchu osvitu"* (2014) [Електронний ресурс]. Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [Accessed 29 June 2015].
18. HULIAIEVA, N.M. (2005) *Mobilnist vykladachiv i studentiv: problemy ta oryentyry*. In: *Proceedings of the 6th "Rozbudova menedzhment-osvity v Ukraini" annual international conference, Dnipropetrovsk, February 2005*. Kyiv: Navchalno-metodychnyi tsentr "Konsortsiy z udoskonalennia menedzhment-osvity v Ukraini", pp. 76–81.
19. FEDOROVA, I.I., TROFYMENKO, Ya.V. (2012) *Akademichna mobilnist ukrainskikh studentiv suchasnogo osvitnioho prostoru. Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut". Filosofiia, psykholohia, pedahohika*. 2(144), 139–145.
20. *Inomezni studenty dodaly Ukraini ponad 4 miliardy hryven (2013) Osvitniy portal "Pedpresa"* [Online], 24 May. Available from: <http://pedpresa.com.ua/blog/inomezni-studenty-prynesly-ukrajini-ponad-4-milyardy-hryven.html> [Accessed 19 June 2015].

Надійшла до редколегії 24.09.15

Ye. Khan, Ph.D. in History
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

UKRAINE'S INTEGRATION IN THE EUROPEAN HIGHER EDUCATION AS A PART OF CIVILIZATIONAL CHOICE

The article deals with some aspects of European integration aspirations of Ukraine related to the reform of higher education in the framework of the formation of a single European education and implementing the basic principles of the Bologna process. It reveals and analyzes the problems of civilizational choice of Ukraine through the prism of education reforms and transition to European educational standards. The comparative description of implementation of the Bologna process in higher education in Ukraine and Russia is demonstrated

Key words: Bologna process, European integration, higher education.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3(126)

Редактор О. В. Ляпіна

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 6,7. Наклад 300. Зам. № 215-7583.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-3.
Підписано до друку 02.11.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02